

XIK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

ALBERT JÚLIA
ÁDÁM GYULA
BAKK MIKLÓS
BERECZKI URMAS
BÍRÓ A. ZOLTÁN
BODÓ BARNA
CSAPODY MIKLÓS
FŐCZE JÁNOS
HORVÁTH ISTVÁN
KOLOH GÁBOR
KOVALSZKI PÉTER
MOLNÁR JUDIT
NÉMETH TIBOR
PÉTER ÁRPÁD
SZABÓ MIHÁLY
TÓTH PÁL PÉTER
VERES VALÉR
VETÉSI LÁSZLÓ
VITA EMESE

4

**DEMOGRÁFIAI VÁLTOZÁSOK
1918–2018**

III. FOLYAM
2018.
ÁPRILIS

XXK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXIX/4. • 2018. ÁPRILIS

TARTALOM

HORVÁTH ISTVÁN • Globalizáció és nemzetépítési törekvések szorításában	3
VETÉSI LÁSZLÓ • Egyházaink – a demográfiai adatok és kihívások keresztútjában	17
VERES VALÉR • Népesedés és belső vándorlás Romániában és Erdély magyarlakta területein	22
BODÓ BARNA • Önként vállalt sors? Szórványok a Bánságban	34
BÍRÓ A. ZOLTÁN • Tények és értelmezések között...	42
BAKK MIKLÓS • Etnikai térszerkezethez igazodó modernizáció	47
CSAPODY MIKLÓS • A múlt személyisége. Az eszmetörténész Balázs Sándor	51
■ TOLL	
KOVALSZKI PÉTER • Egy erdélyi magyar Amerikában	59
MOLNÁR JUDIT • „Van-e még magyar dal Váradon?”	62
BERECKI URMAS • „Tiszta Ázsia!”	67
■ HISTÓRIA	
KOLOH GÁBOR • Születésszabályozás a Borsa völgyében	70
■ VILÁGABLAK	
NÉMETH TIBOR • Bátyájuk az iskola	80
■ MŰHELY	
TÓRH PÁL PÉTER • A magyar népességfejlődés történeti vázlata	85
■ DOKUMENTUM	
ALBERT JÚLIA • Demográfiai vészharang	97
■ KÖZELKÉP	
SZABÓ MIHÁLY • Református lélekszámcsökkenés 1997 és 2016 között	103

■ TÉKA

KÉSZ ORSOLYA • Egy betegség geográfiája (<i>Sasszé</i>)	109
PÉTER ÁRPÁD • A GeneZYS-kutatás első eredményei a Kárpát-medencében	111
VITA EMESE • Gyarapodó népességkutatás	114
ABRUDBÁNYAI-GYÓRI TAMÁS • Bányaélmény Aknasuhatagtól Vizaknáig	116
FŐCZE JÁNOS • Hová tűnhetett az átmenet?	118

■ TALLÓ

CSEKE PÉTER • Az idővel való versengésben	123
---	-----

■ ABSTRACTS

.....	125
-------	-----

■ TÁMOGATÓINK NÉVSORA

.....	127
-------	-----

■ KÉP

ÁDÁM GYULA

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Tiszteletbeli elnök: DEGENFELD SÁNDOR

Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY (történelem) ■ A szerkesztőség tagjai: BALÁZS IMRE JÓZSEF (főszerkesztő-helyettes, irodalom), CSEKE PÉTER (médiatudomány), RIGAN LÓRÁND (filozófia, a Korunk–Komp-Press Kiadó felelős szerkesztője)

■ Gazdasági vezető: KOVÁCS GÁBOR ZSOLT Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR, SZENTES ZÁGON
■ A Korunk grémiuma: DERÉKY PÁL, EGYED PÉTER, ILIA MIHÁLY, KOVÁCS ANDRÁS, POMOGÁTS BÉLA, ROMSICS IGNÁC, TETTAMANTI BÉLA, ZALÁN TIBOR

■ Kiemelt támogató a Communitas Alapítvány és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség. A megjelenéshez továbbá támogatást nyújt a Nemzeti Kulturális Alap, a Bethlen Gábor Alap, a bukaresti Művelődési Minisztérium és a Kolozs Megyei Tanács.

■ Szerkesztőség: Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.

Telefon: 0264-375-035; Fax: 0264-375-093 ■ Postacím: 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;

Internet: www.korunk.org; <http://epa.oszk.hu/00400/00458>; e-mail: korunk@gmail.com

■ Nyomda: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egyévi előfizetés díja 60 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését Tóth Ernő Béla E. V. végzi;

a lap megrendelhető a következő telefonszámon: 0036-303-499-151, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com

■ Revistă culturală finanțată cu sprijinul Ministerului Culturii și Identității Naționale

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk

(400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284)

■ ISSN: 1222-8338

HORVÁTH ISTVÁN

GLOBALIZÁCIÓ ÉS NEMZETÉPÍTÉSI TÖREKVÉSEK SZORÍTÁSÁBAN

Az erdélyi magyar tömeges elvándorlás évszázada

■ Egy évezred perspektívájában szemlélve Erdély területe vándormozgalmi szempontból így írható le: honfoglalás és portyázások, betelepülések és betelepítések, deportálások, kilátástalan menekülések, politikai és gazdasági indíttatású elvándorlás... Az árnyaló felsorolás folytatható. Ám az utolsó évszázad mindenképpen kiemelkedő, sőt rendkívül mozgalmas, ugyanakkor számos vonatkozásban drámai periódusa ennek a nagyobb ezeréves történeti ívnek.

Az utóbbi, valamivel több mint száz évben, elvben – és felvállaltan – nagy vonalakban négy jelentősebb periódus, migrációs rezsim különíthető el:

a) Hozzávetőleg 1880-tól az első világháborúig tart a *felemás térségi modernizációnak* be tudható átfogó és rendkívüli mértékben összetett migrációs folyamat.

b) A két világháború periódusa, amelyet vándormozgalmi szempontból két tényező határoz meg: a határváltások és a *térség nemzeti logika szerint történő átszervezési kísérletei*, illetve a több közösséget is érintő *kényszermigráció*.

c) A létező szocializmus periódusában lezajlott *politikai migráció* és *etnikai kiválási folyamatok*, mindenekelött a zsidók és a németek elvándorlása.

d) A posztkommunista periódusban bekövetkező – a térségnek a *globális gazdasági rendszerhez történő visszacsatolását követő* – migrációs áramlások.

Az államhatárok változása, a létező szocialista rendszer kiépülésének, majd krízisének a körülményei között bekövetkezett etnikai jellegű nyomás és késztetés [...]
450–480 ezer magyar elvándorlását idézte elő.

■ A 19. század utolsó évtizedeiben demográfiai és gazdasági modernizáció szempontjából az erdélyi térségben felemás állapotok uralkodtak. A 19. század során Nyugat-Európában a demográfiai modernizáció jelei mutatkoznak, vagyis fokozatosan, de jelentősen csökken a születések száma, valamint – az átlagéletkor növekedésének betudhatóan – a halandóság is. 1910-ig Erdély kétharmad részében még nem indul meg a termékenység-csökkenés (Ájus 2010. 136.), vagyis a népesség erőteljes növekedése volt a jellemző. Másrészt a modern infrastruktúra kiépítése, az iparosítás, valamint az urbanizáció szempontjából – a Bán-ságot és Dél-Erdélyt kivéve – a térség nagy része nemcsak Európa vagy Ausztria, hanem Magyarország viszonylatában is inkább elmaradottnak, perifériának számított. Vagyis a népességnövekedés üteme messze meghaladta a gazdasági fejlődés dinamikáját. A képlet a következő volt: korlátozott földhozzáférés, mérsékelt ipari fejlődés, zömében földművelésből élő, ám növekvő népesség. Ez a sajátos konfiguráció egész Erdély – de kiemelkedően Székelyföld – szintjén jelentős agrárnépfelesleget eredményezett (Venczel 1988).

Habár a kereskedelem globalizációjának a folyamata már pár százada folyt, egyes gazdaságtörténések az 1870–1913 közötti periódust az első igazi átfogó globalizációs hullámként értelmezik (Hirst, Thompson és Bromley 2015. 2–3.). Ez térségünk viszonylatában azt jelentette, hogy a termelés technológiai szintje és hatékonysága, a behozatalból származó áruforgalom meghatározóan kiterjed a gazdasági dinamikára. A helyi gazdaságok, a helyi piacok, beleértve a munkaerőpiacot, fokozottan integrálódnak, és megmérettetnek egy egyre hatásosabban átfogó és egyre inkább mélyebbre ható globális gazdasági struktúrában. Így Kelet-Közép-Európa periferikus helyzete az új integrált nemzetközi struktúrában is periferikus marad (Berend 2013. 30–39.). A terebélyesedő és mélyülő nemzetközi kapcsolódás kontextusában nemcsak a kereskedelem, a nemzetközi áruforgalom volumene nő meg drámaian, hanem a munkaerő mozgástere is. A 19. század utolsó évtizedeiben a térség bekapcsolódik a nemzetközi népességáramlásokba, ami az erdélyi „népfelesleg” meghatározóan két irányba történő elvándorlását eredményezi: Amerika és Románia (az Ókirályság).

A vázolt gazdasági konjunktúrában, a 19. század utolsó évtizedeiben jelentősen megnövekszik az Egyesült Államok munkaerőigénye. Az addig dominánsan Nyugat-Európából érkező migránsok mellett megnő a Kelet-Európából bevándorlók aránya. Amíg 1880-ban az Osztrák–Magyar Monarchiából és az Oroszországból származó migránsok összesen 150 000 személyt tettek ki, 1890-re a csak a Monarchiából származók száma 593 000 volt, 1910-re már meghaladta a kétmilliót (Bade 2003. 93.). 1846–1924 között (az 1900-as népességet véve figyelembe) a Monarchia lakosságának hozzávetőleg tíz százaléka távozott a tengeren túlra (Massey 1988. 386.). Az akkori Magyarország területéről, a visszatelepedőket leszámítva, 1,2–1,3 millió kivándorlót regisztráltak.

Am ebben a periódusban Erdély egyik sajátossága nemcsak az volt, hogy más országrészek viszonylatában kisebb mértékben vett részt az Amerika irányába történő migrációban, hanem az is, hogy meghatározó kibocsátó térségként jelentős szerepet játszott a korabeli romániai bevándorlásban is. Ez egyáltalán nem meglepő, hiszen a 19. század utolsó évtizedeiben beinduló gazdaságfejlődés jelentős számú bevándorlót vonzott az Ókirályságba. Egyrészt az akkori Románia mezőgazdasági termelése 3,7-szeresére növekedett, ami mindenképp a termő-

földek – és nem a termelékenység – növekedésének tudható be, tehát továbbra is egy nagyon munkaerő-igényes ágazat maradt (Murgescu 2010. 120, 33.), és a határszélekről vonzotta az idénymunkásokat. Másrészt a kézművesipar is jelentős növekedésnek indult, és a szakképzett munkaerőt az akkori román gazdaság nagyrészt bevándorlásból biztosította. Ilyen feltételek közepette nem meglepő, hogy 1860–1914 között az Ókirályság bevándorlási mérlege pozitív volt, a migrációból származó népességnyerességet 400 000 körülire teszik (Muntele 2003. 35.). A legfőbb kibocsátó térség pedig a Monarchia volt, ezen belül is Erdély, és nem kis mértékben a határszéli székely vármegyék.

A 20. század első másfél évtizedében (1899–1914 között) a történelmi Erdély vármegyeiből szinte ugyanannyian távoztak Amerika, mint Románia irányába: 111,7 ezer személy Amerikába, illetve 102,2 ezer az Ókirályságba (Bolovan 1999. 150.). Az akkori határszéli megyéket illetően 1881–1891 között a történelmi Erdély vármegyeiből Romániába távozott 50 513 személyből 20 097-en távoztak Háromszék, Csík, illetve Udvarhely vármegyéből (Bolovan 1999. 141.).

Varga E. Árpád becslései szerint az 1869–1919 közötti erdélyi migrációs veszteség 310–320 ezer körül volt (1998. 131.) ami Erdély 1900-as népességét figyelembe véve (4,9 millió), 6-7 százalékos elvándorlási arányt jelentett. Az erdélyi kivándorlásban, habár nem számottevő mértékben, de a különböző etnikumok differenciáltan vettek részt: a magyarok (legalábbis az első világháború végéig) – az össznépességen belüli arányukhoz viszonyítottan – valamivel kisebb mértékben, a németek pedig az össznépességen belüli arányukon felül. A románok össznépességen belüli arányuknak megfelelően képviseltették magukat (Varga 1998. 154.). A magyarság szempontjából az ebben a periódusban bekövetkező népességvesztés valahol százezer körüli lehetett.

Tehát az Erdély népesség-alakulására jelentősen kiható – meghatározóan gazdaságilag motivált – tömeges elvándorlás már 1918 előtt körvonalazódik. Az okok mindenekelőtt e régióban kialakult, a lassan modernizálódó gazdaság felvevőképességéhez mért népességtöbblettel magyarázhatóak, illetve az erdélyi térség világgazdasági rendszerben elfoglalt viszonylag periférikus helyével.

Nemzet, állam és terület.

Népességáramlások a két világháború kontextusában

■ A 18. századtól kezdődően az államok modernizációja mindenekelőtt az államiság legitimitásának új alapokra történő áthelyezését jelentette. Az eladdig érvényesülő dinasztikus elvet fokozatosan felváltotta a népszuverenitás elve (Brubaker 1996; Brubaker 2009). Ennek megfelelően az államok legitimitásának alapját nem történelmi/dinasztikus folyamatosság, hanem a népakarat képezi. Persze a népakaratra történő hivatkozás gyakorlati vonatkozásaiban nehezen megragadható rendezőelv. Hisz az, hogy akarati közösség, ahogyan a klasszikus francia nemzetfilozófia fogalmaz, nem igazán ragadható meg tapasztalati valóságként. A klasszikus német romantikus megközelítés valamivel praktikusabban alkalmazható téziseket fogalmazott meg, ugyanis a nemzetet történelmi-kulturális formációként tételtezte. Ennek megfelelően adott népességek kulturális (mindenekelőtt nyelvi) egységét potenciális nemzetre utaló tényezőként kell kezelni. Tehát a nyelvhatárokat egyfajta *in statu nascendi*, kialakulásra váró politikai határként értelmezi. Az első világháború nyomán összeomlott államhatalmi rend megfelelő alkalmat jelentett egy olyan új európai államszerkezet kialakítására,

amely egyrészt megfelel az általános népszuverenitás elvének, illetve tükrözi a térségek létező etnikai megoszlását.

Természetesen ez messzemenően nem sikerült. Egyrészt a térség nyelvi adottságai okán. Kelet-Közép-Európa nyelvi heterogenitása általában és a különböző nyelveket beszélők térbeli megoszlása nagyon összetett képet mutatott, egyértelmű elhatárolások alkalmazása teljeséggel lehetetlen lett volna. Ugyanakkor egyértelmű az is, hogy valójában az államhatárok kijelölése számos más – a népszuverenitás és az etnikai homogenitás következetes alkalmazásától eltérő – elv szerint történt. Következésképpen a Nagy Háború után kialakuló új államok és államhatárok – habár a minél homogénebb etnokulturális nemzeti térségek megvalósítását célozták meg – kisebb léptékekben majdnem ugyanolyan heterogén népességgel bírtak, mint azok a nagy impériumok, amelyekből kiváltak. Viszont volt egy nagy különbség az impérium és az új nemzetállam logikája között. Az imperiális logika számára politikailag irreleváns az alattvalók etnikai hovatartozása (legfennebb a vallási hovatartozást firtatja). A nemzetállam viszont nem elégszik meg az alattvalók meghunyászkodóan befizetett adóival, hanem polgárainak a kulturális, nyelvi lényegét „szomjazza” (Gellner 1983. 45–46.). Vagyis a kultúra jelentős mértékben elpolitizálódik, hisz a nemzetállam az állampolgárok közösségét nem egyszerűen azonos törvény elfogadása jegyében, hanem érzelmi azonosulási közösségként értelmezi. Mégpedig olyan jellegű érzelmi azonosulási közösségként, amelynek mintegy természetesen adott, primordiális előfeltételeként létezik (Anderson 1991. 143.). Vagyis a hivatalos nyelv használatát, sőt a mélyebb, etnikai jellegű kötődést a lojalitás egyik meghatározó ismérveként kezeli. Ennek megfelelően az állampolgári közösségek etnikai homogenitása, a nemzeti közösség kohéziójának nemcsak kívánatos, hanem szükséges előfeltételeként tételeződik (Rae 2002).

Ennek a jegyében a 19. századtól kezdődően az államok számos irányban tettek olyan lépéseket, amelyek a nemzet homogenitását, homogenizálását célozták meg: bizonyos kategóriák állampolgársághoz való hozzáféréseinek a korlátozása, kulturális asszimiláció, népességcsere, kitelepítések stb. (McGarry 1998; McGarry és O’Leary 1993; Rae 2002). Tehát a határok nemzeti alapon történő át-rajzolását követően beindultak azok az állampolitikák, illetve társadalmi szintű reakciók, állami politikák, amelyek célja az etnikailag homogén nemzetállami népeségek kialakítása volt. Ami mindenképpen egy sajátos, hosszú távon érvényesülő, a kisebbségeket potenciálisan migrációra készítő tényező volt.

Az állami, politikai modernizáció, függetlenség megszerzését vagy terület-szerzést követő államépítési folyamatok során, amelyek Kelet-Közép-Európában az első világháború kontextusában vagy azt követően zajlottak, mintegy 5,7 millió személy (nagy részük közvetlen kényszer hatására) mozdult el (Münz 2003. 39.). Az első világháborús események, de mindenekelőtt az impériumváltás hosszú folyamatának időszakában – a magyar közigazgatás visszavonulásának, illetve a román közigazgatás fokozatos térhódításának a kontextusában – 1918–1923 között 197 ezer (zömében magyar) személy hagyta el Erdélyt Magyarország irányába (Kocsis és Kocsisné 1991. 11.). Ezek zöme 145 000 a fegyverszüneti megállapodás (1918 vége) és a békeszerződés aláírása (1920) közötti átmeneti időszakban. A menekülés, áttelepedés még jelentős mértékű (évi tízezeret meghaladó vagy ahhoz közel álló) 1921–1923 között is, és csak 1924-re csökken számottevően.

Az impériumváltást követően az új államkeretekből a magyarok elvándorlása nem szűnt meg, de viszonylag kismértékű, átlagban az évi ezer személyt va-

lamivel meghaladó volt. Valószínűsíthető, hogy a jelentős menekült-áradattal szembesülő Magyarország befogadókapacitása elérte a felső határt. Ám ugyanakkor az is megemlítendő, hogy az elvándorlásra készítő más tényezők az előző periódusok viszonylatában sokkal kisebb mértékben fejtették ki a hatásukat. Például a világgazdaság alakulását hosszú távon elemző gazdaságtörténészek az 1914–1950 közötti időszakot a deglobalizáció periódusaként tartják számon (Hirst, Thompson és Bromley 2015. 2–3.), amikor is jelentős mértékben csökken a nemzetközi áruforgalom és tőkeozgás, megerősödik az állami protekcionizmus, és értelemszerűen visszaesik a nemzetközi migráció.

A bécsi döntés kapcsán bekövetkező határváltozások – Erdély két részre történő felosztása – újabb, kétirányú menekültfolyamatra adott alkalmat, amely egyféle magyar–román államközi megállapodás keretében zajló, de elvben önkéntes, a határváltozások által generált menekülthullámot/lakosságcserét eredményezett. Ennek során 160 000 magyar hagyta el Dél-Erdélyt, és telepedett át a magyar ellenőrzés alatt álló Észak-Erdélybe. Fordított irányba, 218 ezer román személy mozdult el (Schechtman 1962. 23.). A Dél-Erdélyből menekülő magyarok többsége – mintegy 106 000 személy – Észak-Erdélyben talált menedéket (Stark 2001), vagyis, a mostani határokat tekintve nem föltétlenül beszélhetünk magyarányú erdélyi magyar népességvesztéséről.

Magyar vonatkozásban a második világháború vége két újabb nagy volumenű népességáramlásra adott alkalmat. Egyrészt a háború végét követő katonai események, valamint az előrevetített határrendezés eredményezett jelentős menekülthullámot. A régió stabilizálódása után, az 1949-es magyar népszámlálás szerint az akkori Magyarország népességéből 102 721 személy (ebből kb. húsz ezer bukovinai székely) 1938 márciusa előtt Románia területén élt (Stark 2001. 34.). Tehát ez tekinthető a második világháború végi, katonai események és (ismételt) határmódosítás okán bekövetkezett migrációs népességvesztéségre alsó határának.

Ugyanakkor a szovjet megszállás során deportált magyarok száma is jelentős. A visszatérő román hatóságokkal együttműködve a szovjet katonai hatóságok mintegy húszezer civilt (többnyire fiatal és felnőtt magyar férfit) deportáltak a Szovjetunióba, ám az összes erdélyi magyar vagy magyar kötődésű deportáltak száma majdnem ötvenezerre tehető. Hisz a húszezer civil mellett még volt legalább húszezer magyar hadifogoly, illetve a német származásuk alapján elhurcoltak egy része (hozzávetőleg tízezer személy) is magyar származású volt (Murádin 2017. 64–65.). Ezeknek az elhurcoltaknak fele, kétharmada térhetett vissza (Stark 2017. 27.). Vagyis legalább húszezres – a deportálás során eltűnt – kényszermigránssal számolhatunk erre a periódusra.

Ugyanebben a periódusban a tágan értelmezett erdélyi térségen belül más kisebbségi etnikumok sorsát, lélekszámának az alakulását is meghatározták a nemzetépítő, nemzeti homogenitást megcélzó, ezen logikák mentén indukált migrációs folyamatok. A 150–160 ezres észak-erdélyi zsidóság zömét, legalább 131 ezernyi személyt 1944 során haláltáborokba deportálták, ahol mintegy háromnegyedük elpusztult (Gidó és Sólyom 2010. 66–67.). A kényszermunka, deportálás és a külföldre menekülés következtében az 1941-ben 151 000 főt számláló észak-erdélyi zsidóság száma 1947-re 44,7 ezerre csökkent (Tibori Szabó 2004). A 100–110 ezres deportált, migrációra kényszerített, többségében elpusztított észak-erdélyi zsidóság zöme a magyar nyelvet nemcsak ismerte, de mindennaposan használta is, tehát nagy részük, legalábbis kulturális értelemben

magyarnak tekinthető. Ám kikerülve e népesség identitásának és identifikációjának a kérdését, az erdélyi magyar nyelvi közösség szempontjából a veszteség egyértelmű.

Az erdélyi némettség, a szászok és a svábok lélekszáma is jelentősen apadt ebben a periódusban. Habár nem érintette őket az 1940 októberében Németország és Románia által a németek kitelepítésére aláírt egyezmény, amelynek következtében mintegy hatvanezer dél-bukovinai és dobruzsai német telepedett vissza (bármit is jelentsen ez) Németországba (Schechtman 1962. 266.), de számos más kontextusban, többnyire kényszerítő körülmények között bekövetkezett, jelentős elvándorlási folyamat jegyezhető.

A dél-erdélyi szászok és a bánsági svábok – tehát a Romániához tartozó némettség helyzete – az 1940-es évek elején viszonylag kedvező volt. Többek között egy német–román államközi egyezmény lehetővé tette, hogy a romániai német népcsoporthoz tartozó fiatalok a német hadsereg keretein belül tegyenek eleget katonai kötelezettségeinek. Mintegy 73 ezret soroztak be a Waffen-SS-be. Ezek helyzete radikálisan megváltozott 1944. augusztus 23. után, amikor Románia Németország ellen fordult, és megvonta a román állampolgárságot mindazoktól, akik német katonai vagy paramilitáris keretekben szolgáltak. Így ez a 73 ezer személy egyszerűen nem térhetett vissza Romániába (Schechtman 1962. 266–67.). A háború végén, a Románián belül megváltozott kollektív státus, a háborús események okán több német is elmenekült a visszavonuló német csapatokkal, mi több, rendezett és szervezett kollektív kitelepítésre vonatkozó próbálkozások is történtek. Tény, hogy 1950-ben a nyugati szövetségesek által ellenőrzött német ország-részben 149 ezer, a Szovjetek által ellenőrzött zónában 57 ezer Romániából származó németet számoltak össze (Schechtman 1962. 266–69.). Feltételezve, hogy beleszámolták az 1940 elején (Dél-Bukovinából és Dobruzsából) kitelepítettek is, minimálisan 140 ezer a tág értelemben vett Erdélyből Németországba kitelepített, kitelepített, elmenekült némettel számolhatunk.

Már a háború során kollektív bűnösként kezelt német közösség Románia szovjet katonai megszállása során további megpróbáltatásokkal nézett szembe. A szovjet katonai parancsnokság egyoldalú (tehát a román hatalmi beleegyezést mellőző) döntése nyomán 93,5 ezernyi romániai német felnőtt férfi és nő kitelepítését kezdeményezték, amiből végül 63,3 ezret vittek el a Szovjetunióba, ahonnan legalább egytizedük nem tért vissza (Schechtman 1962. 269–270.).

Ezeknek a német népességáramlásoknak van némi magyar vonzata is. Hisz a bánsági svábok jelentős része beszélte és használta a magyar nyelvet. Távozásuk egyértelműen (és a magyar nyelvhasználat szempontjából hátrányosan) hozzájárult a bánsági régió nyelvi rendjének az átalakulásához.

Az első világháború végétől a második lezárásáig a nemzeti tér átrendeződése kapcsán lezajló népességmozgások kontextusában összesítve legalább 310 000 magyar nemzetiségű személy hagyta el végleg Erdélyt, ugyanakkor eltűnt 110 000 (zömében haláltáborba deportált) zsidó, illetve 150 000 körüli volt az eltávozott szászok és svábok száma. Vagyis Erdély 1910-es össznépességének majdnem 11 százaléka, a nem román nemzetiségű népesség 23 százaléka. A magyar nyelvhasználókat tekintve ennek a periódusnak a veszteségei a magyar etnikumúak számánál egyértelműen jelentősebbek, hisz az eltávozott zsidók jelentős zöme beszélt, sőt domináns mindennapi kommunikációs nyelvként használta a magyart. Ugyanígy a svábok, régiótól függően (a Partiumban inkább, a Bánságban is, de kevésbé jellemzően) ismerték és különböző helyzetekben használták a magyar nyelvet.

■ Migrációs szempontból a kommunista rendszer sajátossága talán az volt, hogy – legalábbis elvben – megszűntek, illetve mindenképpen visszafogottabban érvényesültek a masszív népességáramlásokat kiváltó okok. A gazdaságszervezést illetően a szovjet tömbön belül – 1949-től kezdődően – egy új regionális gazdasági együttműködési, integrációs struktúra érvényesült, a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (rövidítve KGST). Függetlenül attól, hogy mi volt ennek a transznacionális szerveződésnek a gazdasági lényege, egy biztos: a legtöbb kelet-közép-európai szocialista rendszert leválasztotta arról az átfogó gazdasági struktúráról, amelyet a globalizáció jelentett (Bideleux 1996). Vagyis a gazdasági világrendszeren belül sajátos logikával működő elkülönülő struktúraként érvényesült. Habár az intenzív áruforgalom és a valamelyes mértékű szakosodás jellemezte ezt a transznacionális integrációt, a munkaerő kezelése megmaradt tagországi hatáskörnek, a KGST-rendszeren belül (eltérően a kapitalista logikára alapozó globális gazdasági struktúráról) alig fordult elő a jelentős volumenű fejlődési aszimmetriák által indukált munkaerő-migráció. A létező szocializmus elvben teljes foglalkoztatásra alapozott, és ha ki is alakul munkaerőfelesleg, azt a központi, tervezett újraelosztás logikájában oldották meg, gigantikus beruházások felé irányítva a többletet.

Ugyanakkor a Keletet a Nyugattól elválasztó Vasfüggönynek egyik fontos funkciója a létező szocializmusnak a kapitalizmus viszonylatában tételezett felsőbbrendűség illúziójának a fenntartása volt. A Nyugat irányú ellenőrizetlen migrációt ideológiai megfontolásokból nagymértékben korlátozták, fokozottan ellenőrizték (Mueller 1999. 702.). Eközben a nyugati államok menekültpolitikája a keleti tömbből érkező, politikai menedékjogért folyamodók irányában jelentős mértékben nyitott volt (Appleyard 2001. 11.) A *Pax Sovietica*, a szovjet katonai és ideológiai ellenőrzés alatt bevezetett és fenntartott regionális stabilitás egyik eleme az volt, hogy visszafogta a nemzetállami reflexeket, amelyek az állami kényszer és erőszak eszközeinek (deportálás, erőszakos asszimilációs törekvések) a felhasználásával felszámolják a pluralizmust. Tehát jelentős mértékben korlátozták a kommunista elitek nemzetállami törekvéseit, az olyanokat, amelyek a két világháború kontextusában jelentős migrációs áramlásokat, menekülthullámokat eredményeztek. Persze ez nem zárta ki a különböző kisebbségek ellenőrzött, általában kétoldalú, államközi megegyezésre alapozó, bizonyos mértékig önkéntes elvándorlását.

Tulajdonképpen 1950–1992 között ez utóbbi jellegzetességekkel bíró etnikai migráció volt a meghatározó kelet–nyugat irányú áramlás. Ebben a periódusban Fassman becslései szerint 14,6 millió személy mozdult el Keletről Nyugatra. Ezek 75 százaléka a származási országban kisebbséghez tartozó személy volt, aki többnyire valamilyen előzetes államközi megegyezés keretén belül emigrált. Tíz százalék politikai emigráns volt, vagyis olyan, akít a nyugati országok menekülteként fogadtak be. Tizenöt százalék pedig a klasszikus „gazdasági” vagy munkamigráció logikájában mozdult el, amelyben nagy a szerepe a volt Jugoszlávia liberális migrációs politikában (Fassmann és Munz 1994. 525–528.).

A romániai migrációs kép is hasonló. Az állam átfogó és viszonylag hathatós ellenőrzést gyakorolt a külső migrációt illetően. Ez azonban nem jelenti a kivándorlás teljes leállítását, hanem az folytatódik, többnyire a különböző kisebbségekért kiálló anyaországokkal (Izrael és a Német Szövetségi Köztársaság) kötött,

többé-kevésbé hivatalos megegyezések keretein belül, valamelyes mértékben engedélyezik a család egyesítéseket is, és természetesen jó páran eltávoznak úgy, hogy politikai menedékjogért folyamodnak különböző nyugati államokban. Ennek következtében ebben a periódusban is viszonylag magas volt az elvándorlás mértéke. 1948–1989 között a kumulált migrációs szaldó (ez éves bevándorlók számából levonva a kivándorlókét) 783 578 volt, tehát a kivándorlás minden bizonyossággal meghaladhatta 820 ezret, hisz a Szovjetunióból 1953–1956 között visszatérő deportáltakat bevándorlóként jegyezték (Muntele 2003. 36.).

1. táblázat. Az 1975-1989 között Romániából kivándorló népesség főbb etnikumok szerint

	1975-1979		1980-1985		1985-1989	
	N	%	N	%	N	%
Román	23 243	31,11	46 545	36,90	58 787	36,16
Magyar	5296	7,09	8809	6,98	32 248	19,84
Német	36 911	49,41	62 386	49,46	61 818	38,02
Zsidó	7758	10,38	6362	5,04	5575	3,43
Más	1503	2,01	2024	1,60	4151	2,55
Összesen	74 711		126 126		162 579	

Saját szerkesztés. Adatok forrása a román statisztikai hivatal közleményei (CNS 1993:143)

Habár a kivándorló népesség etnikai/nemzetiségi felosztását illetően csak 1975-től kezdődően vannak adataink, amelyek egyértelműen tükrözik, hogy a kisebbségi etnikumok majdnem kétharmadát tették ki a román statisztikai hivatal által regisztrált kiáramló népességnek, megalapozottan feltételezhető, hogy a helyzet már 1948-tól kezdődően hasonló volt. Ugyanis a zsidó népesség kivándorlása már a második világháború alatt elkezdődött, és kisebb megszakításokkal a létező szocializmus periódusa alatt folyamatos volt. 1948–1989 között hozzávetőleg 270 000 romániai zsidó távozott csak Izraelbe (Bines 1998. 94.). A németek kivándorlása a hetvenes évek második feléig jelentősen fluktuált, és csak 1977 után, egy kétoldalú államközi egyezményt követően stabilizálódott évi 11–13 ezres kvóta formájában. A németek tömeges elvándorlása, tulajdonképpen 1992–1993-ban zárult le, miután a megelőző két-három évben, összesítve 80-100 ezres csúcstól regisztráltak csak a romániai statisztikák. A német statisztikákra alapozó összesítések szerint 1950-től 1992/93-ig mintegy 430 ezer romániai német telepedett át Németországba (Fassmann és Munz 1994. 532.).

Ezeknek a masszív elvándorlásoknak is számos magyar vonatkozása volt. Először a már említett nyelvi vonatkozások. Ugyanis a történelmi Erdély és a Partium területén élő és a második világháborút túlélő zsidóság zöme ismerte és használta a magyar nyelvet. Ugyanígy mindenképp a partiumi, de részben a bánási svábok esetében is jelentős volt a magyar nyelvet ismerők, használók aránya. Ugyanakkor mivel ez a két etnikai jellegű migrációs csatorna működött kiszámíthatóan, nem kizárt, hogy számos vegyes felmenővel rendelkező vagy vegyes házasságban élő, magát magyarnak (is) valló személy kapcsolódhatott be ezekbe az áramlásokba.

A magyaroknak az elvándoroló népességen belüli aránya (legalábbis a nyolcvanas évek végéig) nem volt kimagasló, a rendelkezésre álló adatok nem árulkodnak a magyarokat érintő kiemelkedően magas elvándorlásról. Például 1958–1987 között a Magyarországon Romániából származó visszahonosítottak száma 7520 volt (Tóth 1997. 115.). Viszont a román statisztikai adatok is 1984–1985-től kezdődően a magyarok elvándorlását illetően radikális változást tükröznek. Ebben a két évben már a regisztrált kivándorlók között a magyarok aránya majdnem 9 százalékra, valamivel az össznépelességen belüli részarányuk fölé emelkedik, majd a nyolcvanas évek második felében az összesen regisztrált kivándorló népesség növekedésénél gyorsabb ütemben növekedve ível felfele. Ezzel párhuzamosan egyértelműen növekszik a román statisztikai hivatal által valószínűleg nem regisztrált migráció is. Például jelentősen megnőtt a nyugati államokban politikai menedékjogért folyamodó román állampolgárok száma, az 1980-ban regisztrált 2864-ről az 1989-es 14 864-re (UNCHR 2001). És ezek az adatok nem tartalmazzák a Magyarországra irregulárisan távozók számát, akik közül sokan a megváltozott bevándorlási szabályoknak betudhatóan már Magyarország területén rendezhették, legalizálhatták a helyzetüket. Nem túlzás tehát, ha az 1985–1989 között Magyarországra távozók számát minimum 50 ezerre becsüljük (Horváth 2005). Am szokványos legális csatornákon (Romániából beinduló legális kitelepedési folyamat), illetve a nyolcvanas évek végén megnyíló más kevésbé szokványos, reguláris csatornákon (menedékjog például) eltávozó erdélyi magyar migránshullám igazából csak 1992 után csengett le. Összesítve hozzávetőleg 75 ezerre tehető azon magyarok száma, akik ebben a hullámban 1988–1992/1993 között Romániából Magyarországra telepedtek (Horváth 2005. 58; Tóth 1997. 73.). De mivel a kitelepedő magyarok nemcsak Magyarország irányába mozdultak el, hanem különböző periódusokban és különböző csatornákra alapozva más irányokba is vándoroltak, a kommunizmus bukása környékén körvonalazódó és lezajló kivándorlási/menekülési hullámban (hozzávetőleg 1987–1993 között) kb. 90-95 ezer erdélyi magyar távozott el, zömük Magyarországra (Horváth 2005. 59.).

A kommunizmus periódusa, a globalizáció viszonylatában alternatív gazdasági fejlődés lehetőségét nyitotta meg ennek a térségnek. Erre a struktúrára alig volt jellemző a munkaerő határokon túli migrációja, a gazdasági lehetőségeket követő vándormozgalmi folyamatok. Ugyanakkor a nemzetállami logika továbbra is meghatározó módon hozzájárult (ebben a migrációs lehetőségek szempontjából szűkös korlátok között tartott periódusban is) a migrációs mozgások fennmaradásához. Igaz, az ebben a periódusban lezajló etnikai/kisebbségi migráció, összehasonlítva az első világháborút követő időszakkal, sokkal kevésbé volt drámai. Nem fordultak elő kényszerű kitelepítések, megsemmisítés céljából történő deportálások, határváltozások kapcsán beinduló tömeges és kétségbeesett sorskeresések. A létező szocializmus alatt lezajló etnikai migrációt olyan etnikai kiválási folyamatként jellemezhetjük, amely többnyire az anyaországok támogatásával történt, és többnyire a származási országok hatóságainak valamiféle együttműködésével. Az elvándorló csoportok számára, habár a drámai múlt megélt történelem, és a tapasztalat mellett is távozási döntésüket nem valamiféle aktuális, közvetlenül fenyegető veszély motiválja, hanem akár a jobb élet reményében is történik (Brubaker 1998). A magyaroknak a kommunista Romániából történő tömeges menekülése valamelyest különbözött a zsidók és a németek „etnikai” migrációjától. Egyrészt a nyolcvanas évek során egyre súlyosbodó

általános állampolgári problémák mellett (romló életszínvonal, erősödő politikai elnyomás) az erdélyi magyarok sajátos etnikai fenyegetettségekkel is szembesültek. A magyar származásúak hatalomból történő kizárását követte az anyanyelvi oktatási rendszer fokozatos mozgásterének a szűkítése, aztán fokozatos leépítése, a művelődési intézmények fokozatos elsorvasztása és fiatalok mobilitási lehetőségeinek a fokozatos beszűkülése. Minderre rájött még az egyre nyíltabb és zabolátlanabb magyarellenés retorika. A menekülési hangulat általános volt, de az erdélyi magyaroknak valamivel több okuk volt csomagolni. Az illegális elvándorlók növekvő száma volt az a tényező, amelyik a nyolcvanas évek legvégén a magyar államot arra készítette, hogy menekülteket befogadó országgá alakuljon. És habár a menedék intézményét (amely megkönnyítette az addigi menekültek sorsának az intézését, de újabbakat is vonzott) egyetemes emberi jogokat érvényesítő humanitárius eszközként intézményesítette, egyértelmű, hogy a határon túlról érkező magyarok helyzetének a rendezése volt a meghatározó rövid távú cél. Mindenképpen tény, hogy Németország (pontosabban az NSZK) és a zsidó állam proaktív szerepet játszott a Romániából kiinduló „véreik” migrációjának a megszervezésében, a magyar esetben Magyarország szerepe inkább reaktív volt. Vagyis a nyolcvanas évek végén elindult Magyarország irányú erdélyi magyar migráció inkább a két világháború korszakát idéző etnikailag motivált menekülés, mintsem egy kevésbé drámai módon működő, szervezett és hatalmilag határozottan támogatott etnikai kiválási folyamatként értékelhető.

A posztkommunista migrációs folyamatok

■ A létező szocializmust jellemző gazdasági integráció bizonyos mértékben sikeresnek mondható. Hisz egyfajta gazdasági növekedést és társadalmi modernizációt eredményezett. Viszont az elszigetelődés a 20. század közepétől ismét fellendülő világgazdaságtól hosszú távon világgazdasági periferikus helyzetüket erősítette, hisz ezek a gazdaságok lemaradtak a világgazdaságra jellemző trendektől, jelentős technológiai versenyhátrányt halmoztak fel a központilag koordinált szocialista gazdaságszervezési időszak alatt (Berend 2013. 174.). Ennek betudhatóan a szocialista rendszerek politikai összeomlását követően gyorsan bekövetkezett gazdasági összeomlásuk is.

Érzékeltetésképpen Romániában 1993-ban az ipari termelés volumene az 1989-es érték 47 százalékát tette ki (Szász 2011. 293.), a kilencvenes évek során pedig az iparban alkalmazottak száma majdnem felére csökkent. Általában a piaci átmenet, a tulajdonosi és általános gazdasági szerkezetváltás majdnem egy évtizedet húzódott, és a gazdasági növekedés csak az ezredfordulótól kezdődött újra. Ám Romániában a piaci átmenet tulajdonképpen a globális gazdasági rendlogikájába és struktúrájába történő (újra)beágyazódást jelentette: szabad kereskedelmet, a tőkepiacok nyitottá tételét, a globális (regionális) piacot szabályozó szereplők (Világbank, Nemzetközi Valutalap, Európai Bizottság) befolyásának a növekedését a gazdaságpolitikai irányvonalak meghatározásában és a munkaerő szabad, piaci logika szerint történő mozgását. Romániának a globális struktúrába történő visszaágyazódása egy periferikus, félperiferikus sávba történt (Horváth és Kiss 2015). Nos a globális gazdaságszerkezet egyik jellemzője a munkaerő mobilitásának egyfajta állandósulása. A globalizáció központi régióinak számító országok munkaerőpiacai folyamatosan vonzzák mind a magasan képzett kompetitív munkaerőt, illetve a különböző szektorokban felmerülő hiányossá-

gok pótlására a szakmunkásokat, mind a kevésbé képzett dolgozókat. Vagyis Románia 1989 után olyan helyzetbe került, hogy a globális gazdasági struktúrákban történő (újra)integrálódása velejárájaként a népesség egyfajta, ha nem is világ-, de európai uniós szintű munkaerőpiaci lehetőségek struktúrájában keresi a jobb megélhetés lehetőségét. Ami tekintettel a központi régiók és Románia között fennálló aszimmetriákra egy összességében nagy volumenű, az elmozdulástípusok vonatkozásában nagyon változatos és összetett elvándorlást eredményezett.

Így az 1989 utáni migrációtörténet egyfajtaképpen tükrözi Románia visszategyenesítését a világgazdaság globális struktúráiban.

Az 1990–1993 között fellendülő (legalább 350 ezres) migrációs hullám tulajdonképpen a kommunizmus alatt felhalmozódott migrációs potenciál kioldása volt. Egyrészt a rendszerváltás egyik legelső, szabadságot, változást sugalló gesztusa az útlevelelrendszer és a Romániából történő kiutazás liberalizálása volt. Az addig elvándorolni szándékozók a kommunizmusba bejáratott csatornákon próbálták (végre) elhagyni az országot. Ezek közül talán a legfontosabb a politikai menedékjog volt, csak 1990–1994 között 350 ezer román állampolgár folyamodott Nyugat-Európában politikai menedékjogért. Ebben a periódusban folyt és egyfajtaképpen zárult le az 1987-ben kezdődött romániai magyarok Magyarország irányú menekülése. Ennek a hullámnak az egyik következménye a nyugati országok elzárkózása volt. Romániát biztonságos országnak nyilvánították, megszigorították a vízumrendszert.

1994–2002 között a munkamigrációs szárnypróbálgatások időszaka volt. Tulajdonképpen ez a periódus már elkezdődik a kilencvenes évek legelején. Már akkor megjelent az a romániai migránskategória, amely nem feltétlenül vagy kizárólag a végeleges kitelepedést célozza meg az elmozdulásával, hanem a rövid- vagy középtávú munkavégzést, amilyen formában és ott, ahol ehhez hozzá lehetett férni. Feketemunka, informális vagy félig legális alkalmazás, legyen az Athén vagy (a szerencsésebbje számára) Párizs. Rövidebb idejű munka vagy huzamos, akár évekig tartó lét a legalitás peremén. A romániai magyarok valamivel szerencsésebbek voltak, hisz Magyarország gazdasága viszonylag jelentős felvevőnek bizonyult az erdélyi (fekete)munkára, és (ha nem is feltétlenül a nemzeti szolidaritási, de) nyelvismereti alapon piaci előnyt élveztek más Romániából érkezőkkel szemben. Tehát ebben a fázisban is van még a migrációnak valamelyes etnikai színezete. Ugyanekkor főleg Magyarország irányába beindulnak más típusú elmozdulások is, például a tanulási célú migráció, amelynek zömében ugyancsak erdélyi magyar fiatalok voltak a hasznélvezői (Horváth 2004). Mind a munka, mind a tanulás céljából elmozdulók egy részének hosszabb távon sikerült stabilizálni idegenrendészeti szempontból a helyzetét, sikerrel pályázva különböző időtartamú tartózkodási, munkavállalási, esetleg letelepedési engedélyre. 1992–2002 között 45 ezernél valamivel több román állampolgár kapott Magyarországon letelepedési engedélyt (Horváth 2005. 110.). És ők idővel „végelegesen” áttelepedett magyar állampolgárrá válhattak, de nem ez volt az áttelepedési folyamat egyetlen lehetséges útja. Mások akár évekig is megmaradtak bizonytalan idegenrendészeti státusú, határon túlra ingázó munkásnak.

Erre a periódusra (pontosabban 1992–2002-re) vonatkozóan a becslés (romániai) magyar migrációs veszteség 110 000 személy (Kiss és Barna 2012. 59.).

Az 2002–2007 közötti időszak jelentős változást hozott mind Romániának a globalizált struktúrákba történő beágyazódását, mind a migrációt tekintve.

2002-ben következik be a vízumkényszer eltörlése, ettől kezdve a román állampolgárok szabadon utazhatnak az EU területén, majd 2007-től szabadon is vállalhatnak munkát. Ennek a következményei a migráció szempontjából nagyon mélyrehatóak. Ugyanis 2000 februárjában Románia elkezdte az EU-s csatlakozási tárgyalásokat, és egyre inkább körvonalazódik az a pillanat, amikor a román állampolgárok is teljes joggal szabadon mozoghatnak az unió munkaerőpiacain. A kilencvenes évek szigorításai ellenére néhány EU-s országban már jelen levő, javarészt irreguláris (részlegesen eleget téve a tartózkodás és/vagy a munkavállalás akkor érvényes szabályainak) román migránsok száma jelentősen megnőtt az ezredfordulóra. Tehát a már létező irreguláris helyzetek kezelésére és előkészítendő a csatlakozás különböző lépéseit számos ország regularizációs intézkedésekbe kezd, olyanokban, amelyek során minden retorziót mellőzve lehetőségessé válik tartózkodási és munkavállalási engedély kiváltása. 2002-ig Olaszországban 168,7 ezer, Spanyolországban (2002–2005) 127,5 ezer addig illegálisan ott tartózkodó román állampolgárnak biztosítanak törvényes tartózkodási lehetőséget (Finotelli és Arango 2011. 501, 506.). Tehát beindul az addig nagymértékben irreguláris Romániai kivándorlás szabályos mederbe terelése. Így a 2002-ben bekövetkező szabad utazás lehetősége kontextusában számbelileg jelentősen megnőtt román vendégmunkások, már sokkal ellenőrzöttebb és biztosabb legális csatornákon keresztül tagolódhatnak be a munkaerőpiacra, illetve lehetővé vált a családtagok, hozzátartozók legális csatlakozása is. Ilyen feltételek között a külföldön tartózkodó román migránsállomány jelentősen megnőtt. Ha 2000-ben 1,3 millióra becsülték a külföldön huzamosabb ideig tartózkodó román migránsállományt, 2010-re ez megduplázódott, elérve a 2,67 millió személyt (Horváth és Kiss 2015.115.).

Magyar vonatkozásban az az érdekes, hogy főleg a dél-erdélyi és a vegyes nagyvárosokban élő magyarok kezdenek bekapcsolódni ezekbe a többnyire Olasz- és Spanyolországba irányuló áramlásokba, de a tömbmagyarság még mindig inkább – a relatív jövedelmezőség szempontjából kevésbé előnyös – Magyarország irányába mozdul el, hosszabb-rövidebb periódusokra. Esetleg rendezkedik be hosszú távra, majdnem teljesen kizárva vagy legalábbis a beláthatatlan jövőbe elgondolva a hazatérést.

2007 után – a Romániából származó munkaerő mozgásának a majdnem teljes liberalizálódás körülményei között – számos, a migrációval kapcsolatos életforma alakult ki. Egyesek – és nem kevesen – a *hosszú távú bevándorló* kategóriájába sorolhatóak. Vagyis évek óta külföldön élnek, és ha jó részük adminisztratív szempontból még mindig romániai lakosnak számít (szerepelnek a román lakossági nyilvántartásban), de tényleges életvitel és intézményes kötődés szempontjából (munka- és lakhely, gyermekek iskoláztatása, adózás és társadalombiztosítás stb.) legfennebb a romániai legális és nem a reálisan itt élő népesség részét képezik. Mások a *folyamatos migráns* kategóriájába illeszkednek, a családfenntartáshoz szükséges erőforrásokat többnyire hosszabb-rövidebb külföldi munkavállalási epizódok során teremtik elő, a belföldi munkaerőpiacon történő elhelyezkedés számukra majdnem teljesen mellékes. Igaz, a vendégmunka során szerzett erőforrások zömét itthon, a háztartásra és a családra költik. Ugyanakkor kialakult az *alkalmi migránsok* ugyancsak jelentős rétege, akik hosszabb-rövidebb ideig dolgoznak, tanulnak, vagy a régebben eltávozott családtagokkal élnek, de kilépésük (még ha huzamosabb időtartamú is) egyszeri, semmiképpen

nem rendszeres. A külföldi tartózkodások mellett huzamos itthoni aktivitás a jellemző, aktív életkor esetében jellemző a belföldi munkavállalás.

Ebben a periódusban jelentős átrendeződések történtek a migráció célországait illetően. Olaszország és mindenekelőtt Spanyolország jelentősen veszített a vonzerejéből, miközben növekszik a Németország és Anglia irányú elmozdulások száma. És ez érvényes az erdélyi magyar elvándorlók nagy többsége számára is. Az EU-s csatlakozást követően Magyarország mint a migráció célországa jelentős mértékben veszített a vonzerejéből.

Tény, hogy a 2013-as (egyres esetekben 2015-re vonatkozó) becslések szerint a külföldön tartózkodó romániai származású (születésű) népesség volumene meghaladja a 3,4 milliót (Horváth és Kiss 2015. 114.). A migrációs veszteségként elkönyvelt magyarok számát a 2002–2011 közötti periódus vonatkozásában 111 000-re becsülik (Kiss és Barna 2012. 63.).

Következtetések

■ Az utóbbi valamivel több mint egy évszázadot egyszerre jellemezték a radikális, majdnem ellenőrizhetetlen változások (globalizáció) és a kőkemény következetességgel érvényesített átfogó rendszerépítési projektek (nemzeti homogenizáció, kommunizmus). Mindkét erővonal, igaz, eltérő készítő és kényszerítő mechanizmusok érvényesítésével, de jelentős mértékben migrációt gerjesztő hatással volt az erdélyi magyarokra is. A két – térségünk vonatkozásában meghatározó (1880–1914 közötti és az 1992-től errefelé érvényesülő) – globalizációs hullám majdnem negyedmillió erdélyi magyar migrációját eredményezte. Az államhatárok változása, a létező szocialista rendszer kiépülésének, majd krízisének a körülményei között bekövetkezett etnikai jellegű nyomás és késztetés történelmileg nagyon változatos kontextusaiban bekövetkezett migrációk 450–480 ezer magyar elvándorlását idézte elő. És mindehhez még hozzájön a magyar nyelvet ismerő és a mindennapi életben használó, a magyar kultúrához (is) folyamodó, nem egy esetben azt kreatívan teremtő nem magyar származású népesség tömeges eltűnése, ami, történelmi távlatban nézve, egyértelműen beszűkítette a magyar nyelvűség mozgásterét.

■ KÖNYVÉSZET

Ájus Ferenc: *Születésszám, modernizáció, vallás és birtok-elaprózódás Erdélyben, 1900–1910*. Demográfia 2010. 53(2–3). 135–156.

Alonso, Ana María: *The politics of space, time and substance: state formation, nationalism, and ethnicity*. Annual review of anthropology. 1994. 23. 379–405.

Anderson, Benedict: *Imagined Communities. Reflection on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London, 1991.

Appleyard, Reginald Thomas: *International migration policies: 1950–2000*. International migration : quarterly review 2001. 36(6). 7–20.

Bade, Klaus J.: *Migration in European History*. Blackwell Publishing, Oxford, 2003.

Berend T. Iván: *An economic history of nineteenth-century Europe: diversity and industrialization*. Cambridge University Press, Cambridge, 2013.

Bideleux, Robert: *The Comecon experiment*. Edited by Robert Bideleux and Richard Taylor (Ed.). ^ (Eds.): *The Comecon experiment*, Routledge, London–New York, 1996. 174–204.

Bines, Carol: *Din istoria imigrărilor în Israel*. Editura Hasefer, Buc., 1998.

Bolovan, Ioan: *Emigration de la population transylvaine dans le second moitié du XIXe siècle et au début du XXe siècle*. Transylvanian Review 1999. VIII(3). 140–154.

Brubaker, Rogers: *Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996.

Migrations of ethnic unmixing in the "New Europe". The International migration review 1998. 32(4). 1047–1064.

National homogenization and ethnic reproduction on the European periphery. Edited by Marzio Barbagli and Harvie Ferguson (Ed.). (Eds.): *National homogenization and ethnic reproduction on the European periphery*, Il

- Mulino, Bologna, 2009. 201–21. CNS: *Anuarul statistic al României* Comisia Națională pentru Statistică, Buc., 1993.
- Fassmann, Heinz – Rainer Munz: *European East-West Migration, 1945–1992*. International Migration Review 1994. 28(3). 520–538.
- Finotelli, Claudia – Joaquín Arango: *Regularisation of unauthorised immigrants in Italy and Spain: determinants and effects*. Documents d'Anàlisi Geogràfica 2011. 57(3). 495–515.
- Gellner, Ernest: *Nations and nationalism*. Cornell University Press, Ithaca, 1983.
- Gidó, Attila – Zsuzsa Sólyom. *The surviving Jewish inhabitants of Cluj, Carei and Oradea. The survey of the World Jewish Congress in 1946. Working Papers in Romanian Minority Studies* 2010. 35.
- Hirst, Paul – Grahame Thompson – Simon Bromley: *Globalization in Question*. John Wiley & Sons, Cambridge / Malden, 2015.
- Horváth István: *Az erdélyi magyar fiatalok Magyarországra irányuló tanulási migrációja: 1990-2000*. Erdélyi Társadalom 2004. (2/2004). 59–84.
- Változó környezet állandósuló trendek?* Edited by István Horváth (Ed.).(Eds.): *Változó környezet állandósuló trendek?* Scientia Kiadó, Kvár, 2005. 9–132.
- Horváth, István – Tamás Kiss: *Depopulating semi-periphery? Longer term dynamics of migration and socio-economic development in Romania*. Demográfia 2015. 58(5). 91–132.
- Kiss Tamás – Barna Gergő: *Népszámlálás 2011. Erdélyi magyar népesedés a XXI század első évtizedében. Demográfiai és statisztikai elemzés. Studii de atelier în cercetarea minorităților naționale din România*. 2012. 431–474.
- Kocsis Károly–Kocsisné Hodosi Eszter: *Magyarok a határainkon túl, a Kárpát medencében*. Tankönyvkiadó, Bp., 1991.
- Massey, Douglas S.: *Economic Development and International Migration in Comparative Perspective*. Population and Development Review 1988. 14(3). 383–413.
- McGarry, John: *'Demographic engineering': the state-directed movement of ethnic groups as a technique of conflict regulation*. Ethnic and Racial Studies 1998. 21(July 1998). 613–638.
- McGarry, John – Brendan O'Leary: *The politics of ethnic conflict regulation : case studies of protracted ethnic conflicts*. Routledge, London–New York, 1993.
- Mueller, Carol: *Escape from the GDR, 1961-1989: Hybrid Exit Repertoires in a Disintegrating Leninist Regime*. The American Journal of Sociology 1999. 105(1999/3). 697–735.
- Muntele, Ionel: *Migrations internationales dans la Roumanie moderne et contemporaine*. Edited by Dana Diminescu (Ed.). (Eds.): *Migrations internationales dans la Roumanie moderne et contemporaine*. Editions de la Maison des sciences de l'homme, Paris, 2003. 33–51.
- Murádin Kristóf: *Erdélyi magyar civilek szovjet fogságban 1944 és 1953 között – különös tekintettel a reformátusokra*. In: *Erdélyi magyar civilek szovjet fogságban 1944 és 1953 között – különös tekintettel a reformátusokra*. Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, Debrecen, 2017. 62–84.
- Murgescu, Bogdan: *România și Europa: acumularea decalajelor economice: 1500—2010*. Polirom, Iași, 2010.
- Münz, Rainer: *Az üldözések évszázada*. Regio 2003. (2003/1). 36–56.
- Rae, Heather: *State Identities and the Homogenisation of Peoples*. Cambridge University Press, New York, 2002.
- Schechtman, Joseph B.: *Postwar population transfers in Europe 1945-1955*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1962.
- Stark Tamás: *Migrációs folyamatok a második világháború alatt*. Kisebbségkutatás 2001. 4/2001 29–39.
- Magyar foglyok a Szovjetunióban. Magyar foglyok a Szovjetunióban*, Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, Debrecen, 2017. 13–32.
- Szász Levente: *România ipara*. Kriterion Könyvkiadó – Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Kvár, 2011. 289–320.
- Tibori Szabó Zoltán: *Az erdélyi zsidó közösség sorsa a második világháborút követő időszakban (1945–1948)* I. Korunk 2004. (8). 76–85.
- Tóth Pál Péter: *Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon (1988–1994)*. Püski, Bp., 1997.
- UNCHR: *Asylum Applications in Industrialized Countries 1980-1999*. United Nations High Commissioner for Refugees – Population Data Unit. Population and Geographical Data Section, Geneva, 2001.
- Varga E. Árpád: *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből*. Püski, Bp., 1998.
- Venczel József: *A székely népfelleg*. In: *A székely népfelleg*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1988. 108–22.

VETÉSI LÁSZLÓ

EGYHÁZAINK – A DEMOGRÁFIAI ADATOK ÉS KIHÍVÁSOK KERESZTTÜZÉBEN

A kisebbségi magyar egyházaink több más egyéb mellett jelentős demográfiai folyamatok kihívásainak keresztútjában élnek. Ezek egy részét szakrális hivatásuk részeként igyekeznek kezelni, mások kezelésére intézményteremtéssel válaszolnak, harmadrészüikkel szemben viszont tehetetlenül állnak.

Tény, hogy az erdélyi történelmi egyházak az egyedüli magyar intézmények voltak abban a helyzetben, hogy – egyéb rendszeres adatösszesítés mellett – évente népességük mozgásáról, a népmozgalmi adataikról átfogó jelentést készítsenek. Ők azok a kisebbségi intézmények, amelyek több mint száz éve rendszeresen szembesülnek a demográfiai folyamatok adatsoraival, a megoldásra váró feladatokkal. Ezek az évi értékelések többek között egyedülálló dokumentumai a kisebbségi magyar közösségek helyzetének, demográfiai arculatváltozásainak is.

Az egyházaktól, a vidéki lelkeszi kartól azonban nem lehet demográfiai kutatásokat, elemzéseket elvárni, és ezeket az adatokat sem szabad túlértékelni. Alapvetően nem is ezt a cél szolgálják. Ezek a belső egyházi népességmozgásokat összesítik, követik, és ebből belső hitéleti és felső egyházvezetési stratégiai célokat jelölnek ki. Mégis külön ki kell emelnünk, hogy a kommunista diktatúra legnehezebb éveiben is az évi egyházi népességmozgási jelentések összesítésekor egyházaink tájainkon egyedülálló kisebbségi intézmények voltak, akik széles körben közel kétezer erdélyi magyar közösség

Az egyházak igyekeznek a maguk szakrális és ehhez kapcsolódó élettereikben nyelvi mintát is nyújtani, de mindez már nem jelenhet meg fegyelmező erővel.

demográfiai-népesedési folyamatait a nagy nyilvánosság előtt rendszeresen elemezték és megvitatták. És tették ezt a diktatúra legkegyetlenebb, legsötétebb éveiben is. Lehetőségük volt értékelni az időnként igencsak megdöbbentő, megdöbbentő adatokat, de megfogalmazhattak, kijelölhettek sürgető célirányos tennivalókat is. Az egyházak országos közgyűlésein rendszeres elemzésre kerültek olyan – azokban a korokban igencsak „kényesnek” számító – jelenségek, mint falvaink kiöregedése, fiatalok elvándorlása, a kollektivizálás elől menekülő munkaerő városra vándorlása, városaink magyar népességének felduzzadása, nagyvárosi misszió fontossága, szórványosodás, egyes házasság, asszimiláció.

Az igazán új „demográfiai helyzet” az egyházi közbeszédben, annak profizmus felé mutató lehetőségeiben is akkor állt elő, amikor megnyíltak a hivatalos román népszámlálási adatok, folyamatosan zajlott ezek kiértékelése, a jelenségek követése. De sajnos ez is csak lehetőség maradt. Egyházaink csak nagyon nagy kihagyásokkal éltek a szakértők adat- és folyamatértékeléseinek szakmai kínálatával. A szigorúan szakértő szakma is csak véletlenszerűen találkozhatott az egyházak ez irányú elemzéseivel.

Sajnos az egyházak vezetése és szakmai intézményeik nem tulajdonítanak túl nagy jelentőséget az őket, híveiket érintő demográfiai, népesedési adatoknak, a népszámlálások ijesztő valóságának. Az egyház alapküldetéséből és világszemléletéből adódóan hajlamos arra is, hogy elnagyolja, elteologizálja, elmoralizálja a szigorú szabályok szerint értelmezendő tudományos adatsorokat, kérdéseket. Hajlik arra is, hogy nemzethalás víziókkal dramatizáljon vagy épp oltári optimizmussal, mennyei vigasszal öntsön le súlyos tényeket, és mennyei reménydimenziókba helyezzen és oldjon fel minden kérdést.

Nemzetpusztulós narratívákkal, víziókkal vagy reménydiskurzussal válaszoltak olyan kérdésekre, mint népességfogyás, születések vesztes csökkenése, egyes házasság, elvándorlás, világszórványvá válás és az ebből eredő nyugati számbavételi és lelkigondozói feladatok, tennivalók. Egyházaink ott meg is álltak a demográfiai sorskérdések elnagyolt képénél, és dramatikusan elretorizálták, elmoralizálták a belső fórumaikon, hogy „fogyunk”, „beolvadunk”, „nagy az elvándorlás”, „nőtt a vegyes házasság”, „nem tudjuk, hányan vagyunk”, „jó lenne összeírni a nagyvárost”, „keressük meg valahogy őket” – és ennyi. De az igazán tragikus tény a hivatalos állami és a belső egyházi népszámlálás közt tátongó áthidalhatatlan és értelmezhetetlen szakadék szomorú valósága lett. Magyarán: jelentősen nagyobb számú magyarságot tartanak számon a hivatalos népszámlálások, mint az egyházak belső adatai. És a nagy kérdés: „hol vannak, ezek az emberek? Meg kellene valahogy keresni!” És persze ennek visszatérő diskurzusa az volt, hogy „bárcsak annyian lennének, ahányan a hivatalos román népszámláláskor összeírtak”.

Sajnos 1992-től a három nagy romániai népszámlálás kiértékelésére, az adatok egyházakra, felekezetekre, a demográfiai mozgásokra vonatkozó adatsorainak értékelésére, elemzésére egyetlen szakmai tanácskozást nem tudtunk összehozni. Minden népszámlálás adatfeldolgozása után kemény kísérleteket tettünk ebbe az irányba, hogy az egyházak vezetőit és „a szakmát” egy nagy asztal körül leültessük, és az erdélyi magyarság demográfiai mutatóival szembesítsük. Egyházaink demográfiai szemlélete tehát nemigen tekinti szakmai partnernek az illetékes, szigorúan tudományos szakértői társadalmat, grémiumot. Ebből már következik, hogy egyházaink – és főként vezetőik – népesedési kérdésekben nem álltak, nem is állhattak elő a tényszerű adatbirtoklásból eredő, hasznosítható, tényszerű javaslattal, elképzeléssel, helyzetorvoslással, problémakezeléssel.

E jelenségeknek következménye az is, hogy hiányzik a belső egyházi demográfiai szakemberréteg, egy szakmai holdudvar, akár a saját népesedési adatsorok feldolgozásának sürgetése, igénylése is. Az egyházak gyülekezeteinek évi jelentéseiből összeálló adatfeldolgozások, köztük a népszámlálásiak is, szinte évszázadon át nem kerültek szakavatott kezekbe, és nem is kaphattak kellő szakmai tudományos kiértékelést sem. Ez nem is csoda, hisz az adatok és a hozzáállások is gyakran nélkülözték a pontosságot és komolyságot. Emellett maga az ez irányú szakképesítés nélküli lelkési kar nem lehetett alkalmas fórum a szakszerű adatfeldolgozásra és értékelésre.

Szabó Mihály református lelkész, demográfus, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem társadalomtudományi tanszékének doktorandusa, a lelkészi mellett a szociológiai képezését és kutatásait számtalan helyzetben és alkalmas időben próbálta egyházában értékesíteni, hosszú időn keresztül mindhiába. Amíg aztán végre az évi „lelkési jelentések” az ő asztalára kerülhettek. De hosszú időn át épp az egyház vezetése volt az, amely értetlenkedve tette félre adatfeldolgozásait, és engedte el füle mellett ezek értékelésének végkövetkeztetéseit.

Az erdélyi magyarság sarkalatos demográfiai kérdései közül az egyházaknak is három fő területen kell szembesülni a tényekkel. Kérdés persze az is, hogy mennyire vannak hatásos eszközök az egyházak kezében, és lehetnek-e egyáltalán. A népességfogyás, asszimiláció, elvándorlás – három nagyon súlyos társadalmi terület. Milyen szervezetnek, intézménynek lehet kellő legitimitása arra, hogy élet- és tervezésközelbe kerüljön ezekkel a kérdésekkel? Igaz, a romániai egyházak még mindig rendkívül magasan értékelték az ország népességének bizalmi skáláján, és ez adhat felhatalmazást, de egyben megbízást is a tervezésre, cselekvésre.

A népességfogyással, a természetes apadással és az ezeket kísérő népesedési folyamatokkal, jelenségekkel szemben valamennyi romániai történelmi egyház majdnem teljesen tehetetlenül áll. Magát aényt alig, legfennebb a következményeit próbálják orvosolni. A népszámlálási mutatók negatív adatsorainak veszjelei már igen éles kihívásokban érkeznek le az egyházakhoz is. Az egyházakat abban érinti ez a leglátványosabban, hogy évek, évtizedek alatt gyülekezeteik lélekszámai megtizedelődnek, romlik a települések korfája, egyre több lesz az önálló egyházközségként már működésre, lelkészi, anyanyelvi pedagógusi állás fennmaradására képtelen közösség. Egyre több településen maradnak közösség nélkül a templomok, temetők, eltemetjük az utolsó magyarokat is. Tényfeltáró riportokban szinte minden vidékjáráskor találkozunk ezzel a tanító, lelkész, közösségi személy által indított mondattal, hogy „a falu fogy, elmentek a fiatalok, ki van öregedve, többszörösen többet temetünk, mint keresztelünk, nem tudjuk, mi lesz itt tovább”.

Mit tehet, mit vállalhat magára ezekben a folyamatokban – a természetes szakrális munkavégzése részeként vagy annak mentén, ritkább esetben ezekhez csatolva – az egyház?

A népességfogyás Erdélyben is lényegében megállíthatatlan. Legfennebb az ezt kísérő általános elöregedést, az árva gyermekek és a csonka családok problémáit próbálhatják orvosolni, erre megoldásokat keresni. Ha már ezen nem változtathatunk, az egyházaknak az a feladat jut, hogy a megszületettek, különösen a hátrányos helyzetűek, árvák, csonka családban felnövő gyermekek, fiatalok segítséget kapjanak. De sajnos itt is az egyházak inkább „csúcshintézményekre”, a civil szféra lokális problémaérzékenységre vagy a lelkészeik, egyházaik ma-

gánkezdeményezéseire hagyatkoznak. Lásd a Római Katolikus Caritas, a nőszövevények, a Diakóniai Keresztyén Alapítvány, Csibész Alapítvány, Bőjte Csaba gyermekmentő hálózata. Ez utóbbi közegyházi értelemben valóban egy szerzetes „magánkezdeményezése”-ként nőtte ki magát általános és világméretű elismeréssé, sőt Nobel-békedíj közeli mozgalommá. Egyházaink intézményhálózatai jócskán lemaradtak az idősgondozásban is, és ráhagyatkoztak a lokális kihívásokra, kezdeményezésekre. Az idősgondozó intézményeink döntő többsége – a helyi lehetőségeket kihasználva – egy-egy helyi egyházi vagy egyházközeleli személy „magánügye”, szerencsésebb esetben megszerezve az egyházi legitimitást. Magánkezdeményezéssel elindulással, sikerrel emelik őket be az egyházaik vérkeringésébe. Sajnos a nagy történelmi egyházak e területeken is még messze az igények alatt teljesítenek.

Az idősgondozásban nagy lehetőség lenne egy – Magyarország területén sikerrel működő, szociális feladatokat ellátó rendszerekben szociális védőhálót teremtő – falugondnoki intézményhálózat is. Nálunk sajnos nem sikerült ezt a hivatalos román közgondolkodásba, köztudatba, jogalkotási és önkormányzati rendszerbe beépíteni. Mindaddig, amíg ennek román változatát egy sikeres lobbival, szociális politizálással nem visszük sikerre, nem lesz romániai törvényes védelme ennek a nagyszerű ötletnek sem.

Sajnos azt is látnunk kell, hogy sem a fiatalok etnikai közösségekben való integrálása, sem a párválasztási tanácsadás, a fiatal házasságokat támogató egyházi kísérletek nem lettek általánossá és kellően sikeressé. A vegyes házasság és asszimiláció felerősödése is megállíthatatlan, és ennek demográfiai mutatói – döntően Erdély, Partium, Bánság nagyvárosaiban – vészesen jelzik előre a nyelv- és identitásváltást, etnikai arculatunk megváltozását, egy „másfajta magyarság” kialakulását. Az egyházak anyanyelvi közösségteremtő lehetőségei is virtuálisak. Minden olyan közösségalkotási kísérletet, mely egyben a párválasztás etnikai térben való lezajlását is segítené, már megtörni látszik. Az egyház időszakosan beemelhet gyermek-, fiatal csoportokat, társadalmi rétegeket egy-egy anyanyelvi virtuális térbe, de ott nem tudhatja kellő erővel és hatással megtartani. A baráti csoportválasztáshoz már nem csak az iskola, egyház, nem az anyanyelvi szabadidős tevékenységek az erőteljesen meghatározóak, hanem a munkahely és holdudvara dominál, és az ezzel járó közösségi önmegvalósító szakmai sikertér is. És ma már ezek nagy része vegyes etnikai területeken is idegen nyelvű lett. Ez pedig már idegen környezetbe és a sikeres értékrendbe integrálja a párválasztást is, kiemelten felértékelve az idegenséget, az etnikai másságot mint a prosperálás titkát. A megfogható számú és sokféle hatás alatt integrálódó fiatal számára egyre több életteret kellene azonos etnikai térben kialakítani. Ebben kiemelkedő sikereket ér el lassan három évtizede a szamosújvári táncszobából kinövő Téka Alapítvány azzal is, hogy teljes életmód- és életvezetési programokat kínál. Teljes élet- és szabadidős tevékenységeket fednek le és vonnak be anyanyelvi környezetbe, és hozzájuk hasonlóan több sokoldalú céllal működő szervezet, alapítvány, diákközhöz is mutat fel e téren sikereket.

Az asszimilációt, nyelvátváltozást a nyelvészek szerint sem lehet megállítani. Az egyházak igyekeznek a maguk szakrális és ehhez kapcsolódó élettereikben nyelvi mintát is nyújtani, de mindez már nem jelenhet meg fegyelmező erővel. Az egyháznak erre már nincs elegendő ereje, eszköze, de felhatalmazása sem.

Nagyon vérszegény lett sajnos az egyházak ifjúságpolitikája is. A fiatalok otthonteremtésében, letelepedésében, ennek segítésében, a nagy szétszóródások-

ban kevés eszköz maradt az egyház kezében. Szűk számú és mozgásterű intézményeikben nem számottevő a gazdasági vállalkozás, ennek anyanyelvi közösségteremtő lehetősége. Maradnak az informális hálózatok, kapcsolatok, az eseti problémamegoldások a fiatalok lehetséges elhelyezésére, letelepítésére. Jakab Gábor Kolozsvár-kerekdombi plébános történelmi lépést tett Kajántón, amikor 40 fiatal számára parcellázta ki az erősen elnéptelenedő kajántói katolikus egyház telkeit, hogy ott házat építve fiatal házások közösségi életbe szerveződve letelepedjenek, anyanyelvi közösségi életet élhessenek. A felmutatott példa a többi egyház által is követhető. Amit pedig az egyházak központi vezetése, tervezése nem tud megvalósítani, az „civil kezdeményezésként”, gyakran kívülről, alulról épül be a közösségi életbe.

Az asszimilációs kérdéseket az egyházon belül is igen nehéz kezelni. A magyar anyanyelvű protestáns egyházaink nagyobb részt „elengedik” a nyelvet váltókat olyan egyházak irányába, ahol új nyelvüknek és identitásuknak megfelelő lelkigondozásban részesülnek. Legfennebb az alkalmi szolgálatokban gondoskodnak arról, hogy az érintetteket az általuk ismert nyelven lássák el, „szolgálják ki”. De őket is csak az alkalmi szolgálatokban. Nem magyar anyanyelvűnek a magyar történelmi egyházak aktív gyülekezeti életébe hosszú távon képtelenség beépülni vagy bennmaradni. Vegyes etnikai összetételű területeken, több kevesebb sikerrel a római katolikus egyház próbálkozik a teljes hit- és közösségi életet átfogó idegen nyelvű szolgálatokkal, más anyanyelvű egyháztestek kialakításával. Egyházi értelemben ez lehet siker, de anyanyelvi értelemben legtöbb helyen felgyorsítja vagy lezárja az asszimilációt.

Utoljára marad a legnagyobb horderejű demográfiai problémakérdés és -kezelés, és ez a nyugati megélhetési kívándorló magyarság lét- és lelki kérdéseiben való segítségnyújtás. Egyházaink nagyrészt magatehetetlenül tekintenek a több százezres nagyságrendű, nyugatra kivándorolt magyar munkaerő-népesség számbavételére, gondozására, ezek teljes életkérdéseire is. Pedig az odakinti problémaözönben ugyanúgy, mint idehaza, az itthon maradt családoknak, problémáik megoldásához jelentős segítségre van szükségük. Az egyházaknak be kellene lépniük a munkahelyi kivándorlás irányainak követésébe is, számbavétellel, segítségnyújtással, lelkigondozással, a hazavezető utak, lehetőségek megmutatásával egyaránt. Idehaza pedig magukra maradnak a családtagok, házastársak, gyerekek, idős szülők. A megcsonkult családokban sérül a nevelési lehetőség, gyermek gondozása, oktatása, fegyelmezése, felügyelete. Igen súlyos kérdés, hogy mit tegyen az egyház az idehaza maradt, a kivándorlásban alkalmilag megcsonkult családtörödékek kérdéseivel.

Egyházaink, de önkormányzataink, civil szféráink is, súlyos demográfiai kihívások kereszttüzeiben élnek és szolgálnak. Küldetésünkkel minden társadalmi területet át kell fogniuk. Ott – ahol és ahogy lehet.

VERES VALÉR

NÉPESEDÉS ÉS BELSŐ VÁNDORLÁS ROMÁNIÁBAN ÉS ERDÉLY MAGYARLAKTA TERÜLETEIN

Románia
népességszáma
1990 óta folyamatosan
csökken, ám
a csökkenés mértéke
2002-ig kisebb,
mint 2002
és 2011 között.

A népesség vándormozgása egy országon belül megszokott jelenség. Amióta ismerjük behatóbban az emberiség történetét, kisebb-nagyobb volumenben bárhol előfordul, hogy egyesek egyénileg vagy csoportosan átköltöznek egyik faluból egy másikba, esetleg egy városba, illetve egyik tartományból a másikba. Legtöbbször a vándorlás oka a jobb megélhetés keresése, különösen a jó, korábbinál jobb munkahely keresése, de lehetnek más okok is, párválasztás, természeti katasztrófa, háború, hátrásváltozás stb. Az elvándorolt személy vagy egy bizonyos periódusra, vagy pedig véglegesen elhagyja megszokott közösségét, lakhelyét. A külföldre történő, ún. nemzetközi vándorlás ugyancsak meghatározó jelentőségű volt Erdély 20–21. századi népesedés-történetének alakulásában.¹

A belső vándorlás, akárcsak a nemzetközi, a társadalom fejlettségi szintjével összefüggő jelenség. A modern társadalmakban a migráció, különösen a városokba való vándorlás nagyon fontos hajtómotorja volt a társadalmi fejlődésnek. A globalizáció időszakában a migráció jelensége új korszakba lépett. Mobilis népesség nélkül nincs dinamikus munkaerőpiac, s ennek következtében a gazdasági fejlődés munkaerő- vagy tőkehiánnyal szembesülhet.

A népesedés alatt a népességnek a születések és a halálozások általi folyamatos megújulását értjük. E tanulmány elsősorban a Románia és ezen belül Erdély népesedését, népesség-

szám-változását és a megyeközi vándorlást vizsgálja. A romániai belső vándorlási folyamatok jelentős szerepet játszottak a népesség összetételének változásában, mind településszerkezeti vonatkozásban, mind a nemzetiségek szempontjából. Az erdélyi magyarság számára komoly kihívást jelentettek azok a változások, amelyek következtében mintegy fél évszázad alatt a jelentős kulturális és népességi központoknak is számító észak-erdélyi nagyvárosokban többségi helyzetből a városokon belül is kisebbségekké váltak. Éppen ezért különös hangsúlyt fektettünk annak feltérképezésére, hogy ezek a folyamatok honnan hová mozdítottak el jelentős népességi csoportokat; a magyaroktól vidékek milyen változásokat szenvedtek el Romániához kerülésük után.

I. Népszámszám és természetes szaporodás Romániában és Erdélyben

■ Románia népességszáma az 1930 utáni évtizedekben viszonylag lineáris ütemben, egyenletesen növekedett az 1930. évi 14,2 millió főről 23 millióig. 1990-re elérte az eddigi maximumot. Ezt követően elkezdett csökkenni, az 1992. évi 22,8 millióról 2011 őszéig 20,1 millió főre esett vissza, amiből akkor a népszámlálási adatok szerint legtöbb 19 millió élt az országban (1. táblázat).

Míg 1930 és 1992 között Románia népessége 59,7 százalékkal növekedett, Erdély népessége csupán 39,8 százalékkal. A magyarság (anyanyelv szerint) mindössze 7,1 százalékkal, nemzetiség szerint pedig 14 százalékkal gyarapodott ebben az időszakban. A 20. század folyamán Erdély-szerte a magyarok számaránya folyamatosan csökkent. A két utolsó népszámlálás már a népesség mindössze 19 százalékát találta magyar nemzetiségűnek (1. táblázat). Több jelentős kihívás ellenére az erdélyi magyarság az 1910-es lélekszámot (1,6 millió) – anyanyelv szerint – először 1956-ban közelítette meg, 1977-ig pedig meg is haladta ezt (1,7 millió).

A „kihívások” között megemlíthetjük az 1916–1920 közötti évek népesség-csökkenését: az első világháborús veszteségeket, kivándorlást, a magyar zsidóság deportálását 1940–1944 között, majd az elmagyarosodott svábok deportálását a második világháború után, az elmagyarosodott román származású erdélyiek egy részének erőszakos „visszarománosítását”. Az erdélyi magyarság összlétszáma Trianon óta másodsorú mutat csökkenő tendenciát 1977 és 1992 között, amikor is közel 89 000 fő, azaz 5,2 százalék volt az apadás. A tendencia azóta is tart: 2002 és 2011 között 14 százalékos csökkenést figyelhetünk meg. Lélekszámban ez meghaladta a 200 ezret. Ennek okait elsősorban a kivándorlásban kell keresnünk. A Román Statisztikai Intézet adatai szerint is 1977 és 1992 között 68 000 magyar nemzetiségű személy hagyta el az országot,² ennek közel fele az 1988–1990-es periódusban távozott el. A csökkenés másik oka a magyarság körében relatíve alacsonyabb születésszámok és a negatív természetes szaporodás. A székely megyék kivételével az erdélyi magyarok által jelentősebb számban lakott megyékben az országos átlagnál alacsonyabb a nyers élveszületési arányszám és a teljes termékenységi arányszám. A harmadik el nem hanyagolható ok az asszimiláció. Ami számottevő tényező volt a Ceaușescu-korszak nemzetiségi politikájának hatására. Demográfiaiilag a vegyes házasságokból származó gyermekek anyanyelvéből következtethetünk a jelenség méreteire, de esetenként már a termékenységi adatok regisztrációjakor is közvetve asszimilációs veszteség keletkezik (ha a magyar nemzetiségű anyától, de román apától származó gyermekeket románként jegyeznek be, miközben a román nemzetiségű anyák és magyar apák gyermekeinél ez még inkább előfordul).

1. táblázat Románia és Erdély népességszáma és anyanyelvi-nemzetiségi összetétele 1880–2011 között

Év	Népességszám		Százalékban			
	Románia	Erdély	Erdély nemzti ségenként			
			Román	Magyar	Német	Egyéb*
1880a		4 013 822	56,9	26,0	12,5	4,6
1910a		5 228 180	53,8	31,6	10,8	3,8
1930a	14 280 729	5 520 086	58,2	26,7	9,8	5,3
1930n		5 520 086	57,8	24,4	9,8	8,0
1956n	15 872 624	6 218 427	65,0	25,1	5,9	4,0
1966a	19 103 163	6 719 555	68,0	24,2	5,6	2,2
1966n		6 719 555	67,9	23,8	5,5	2,8
1977n	215 59 910	7 500 229	69,4	22,6	4,6	3,4
1992n	22 810 035	7 723 313	73,6	20,8	1,4	4,2
2002n	21 680 974	7 225 700	74,7	19,6	0,8	4,9
2011n	20 121 641	6 789 250	74,8	19,0	0,5	5,7

*Az „egyéb” kategória legnagyobb része a roma (cigány), különösen a 20. század második felében.

a- anyanyelv szerint, n- nemzetiség szerint

Forrás: INS: Romániai népszámlálások, 1994, 2013.

A népesedés legfontosabb kulcsa a születésszámok alakulása. Romániában az élve születési és termékenységi ráták jelentősebb csökkenése már az 1950-es évektől folyamatosan megfigyelhető, és 1966-ra viszonylag alacsony szintre jutott (14,3 ezrelék), ekkor a nyers halálázási ráta szintje 8,2 ezrelék volt. Mint ismeretes, az akkori kommunista vezetés erre úgy reagált, hogy 1966-ban betiltotta az abortuszt, amire a születések száma közel kétszeresére emelkedett egy év alatt, 27,4 ezrelékkal.³ Így 1966-tól 1989-ig Romániában a kommunizmus második korszakában szigorú abortusztilalom volt érvényben, amely egyben a megelőző fogamzásgátlás megismerését és eszközeit is tiltotta, viszont a gyermekvállalás és gyermeknevelés pozitív ösztönzőit illetően erősen elmaradt a korabeli európai gyakorlatokhoz képest. A Ceaușescu-korszakban ennek a szűklátókörű és erőszakos népesedéspolitikának hatására Romániában a termékenység „mesterségesen” magas maradt. E népesedés-politikailag látszólag előnyös fejlemény azonban számos társadalmi problémát szült, amelyek végül a népesedés csökkenésére is visszahatottak. Viszonylag sok „nem kívánt” gyermek jött a világra, és ezáltal nőtt az elhagyott gyermekek száma, akik természetellenesen felduzzasztották az árvaházakat, a tiltott művi vetélések okozta halálozások nyomán csökkent a szülőképes nők száma.⁴ Az 1966–1971 között született nagy létszámú korosztályok 1990 után nem tudtak mind elhelyezkedni a munkaerőpiacon, amely amúgy is szűkült a rendszerváltás és a rossz, korrupt privatizációs politikai miatt, ezért az abortusztilalommal generált népességnövekedés jelentős része 1988 és 2010 között elhagyta az országot, és a ténylegesen itthon élő népesség száma visszakerült az 1966. évi szintre (19,1 millió).

A gyermekvállalási szándékok többé-kevésbé követték a romániai trendeket. Ennek értelmében 1966 után még jó másfél évtizedig magasabb születésszámok jellemzők az erdélyi magyarokra, ezáltal a természetes szaporodás egyenlege pozitív marad. A romániai magyarok körében is meghosszabbított első demográfiai átmenet jellemző, ám az országos tendenciáktól eltérően, jóval (közel tíz évvel) az országos időpont előtt (1982 körül) az erdélyi magyarok születésszámai lecsökkennek, és közel kerülnek az évi halálozások számához. Azóta az erdélyi/romániai magyarokra a természetes fogyás jellemző. Az 1980 és 1989 közötti, nemzetiségek szerint bontott születésszámokat az 1992. évi népszámlálási adatokból visszabecsléssel nyertük. Még abban az esetben is, ha a becsléseink kissé torzítanak, biztosra vehető, hogy 1982–1991 között a romániai magyarok természetes szaporodási arányszáma nem haladta meg számottevően a 0 értéket, de valószínűbb, hogy negatív volt.⁵

A rendszerváltás után jó tíz évvel hozzáférhetővé váltak a nemzetiségekre bontott népmozgalmi adatok, ezek minden hiányosságával – és utólagos korrekciókkal – az erdélyi magyarokra számított teljes termékenységi arányszám (az egy termékeny korú nőre jutó gyermekek átlagos száma) Erdély szinten alig változott, az 1997-es 1,24-es értékről 2002-re 1,21-re csökkent, majd a 2000-es években megemelkedett, értéke 2011-ben 1,3 fölötti volt. Megfigyelhetjük, hogy ezek az adatok rendkívül alacsonyak, jóval elmaradnak a 2,1-es helyettesítési értéktől (ennyi gyermek kellene jusson átlagosan egy termékeny korú nőre ahhoz, hogy a népességszám ne csökkenjen természetes okokból). Pozitív fejlemény viszont, hogy amíg 2011-ben a magyar nemzetiségűek 1,34 értékű teljes termékenységi arányszáma megegyezik a romániai átlaggal (ami 1,3 körüli), akár kisse meg is haladja azt, sőt a városi népesség körében már a magyarok termékenységi mutatója szignifikánsan magasabb, átlagosan 0,1 értékkel (2. táblázat).

2. táblázat. Teljes termékenységi arányszámok:

Románia és a romániai magyar nemzetiségűek 1997, 2002, 2011*

TFR	Összesen		Városok		Községek	
	Románia	Magyarok	Románia	Magyarok	Románia	Magyarok
1997	1,3	1,24	1,03	0,93	1,73	1,67
2002	1,3	1,21	1,00	0,92	1,60	1,58
2011	1,3	1,34	1,14	1,22	1,39	1,37

Forrás: Tempo online (INS, 2017), Veres: i.m. 2015.

*Megj: **A magyarok adatai a népszámlálási adatokkal korrigálva vannak a 0 évesek száma alapján.

A magyarok termékenysége a Székelyföldön és a Partiumban magasabb az országos átlagnál, esetenként 0,2-vel is, míg a városi és falusi népesség teljes termékenységi mutatói egyre közelebb kerülnek egymáshoz. A szörványrégiókban sincs lényeges eltérés településtípusok szerint, ám ott a mutató értéke rendkívül alacsony, 0,2–0,3 értékkel is elmarad az országos átlagtól vagy az erdélyi magyarság átlagától.⁶

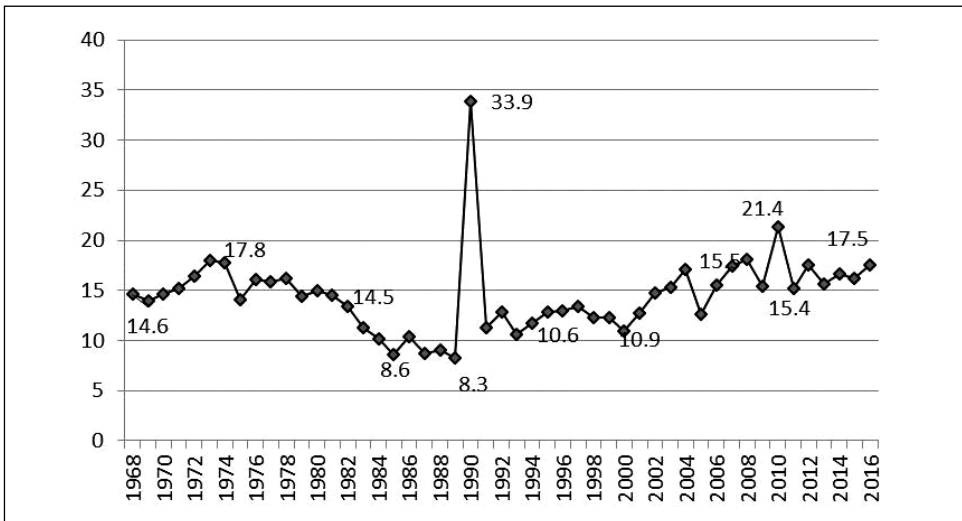
II. A belső, megyeközi vándorlás trendjei Romániában 1945 után

■ A kommunista diktatúra idején, főleg annak a második felében a belső, megyeközi vándorlásnak egyik meghatározó iránya a főváros felé, a másik az erdélyi városok felé irányult. Varga E. Árpád készített egy mérleget, miszerint 1992-ig 573 986 olyan személy élt Erdélyben, aki a Kárpátokon túl született, és 266 954 erdélyi születésű személy vándorolt át Erdélyből Havasalföldre és Moldvába (sokan Bukarestbe). A vándorlási egyenleg eredménye, hogy Erdélybe 307 032 fővel több személy költözött át a Kárpátokon túli Óromániából, ezzel növelve a régió népességét és közvetve a román népesség arányát is. Ezeknek a délről és keletről betelepülőknek a nagy része a dél-erdélyi és bánági városokban telepedik le. Ez az 1992. évi Erdély népességének mintegy 4 százalékát képezte.

A belső vándorlás fő kiváltó tényezője 1989 előtt az államszocialista urbanizáció volt. Romániában 1948–1966 között gyors urbanizálódási folyamat ment végbe, s a tervszerű iparosítás intenzitásának következményeként a falusi lakosság létszáma jelentősen csökkent a faluról városra való vándorlás révén.

Az 1968 utáni időszakban a belső vándorlás átlagrátája országos szinten a következőképpen változott: 1973-ig lassú növekedés jellemzi, 14,6 ezrelékről 18 ezrelékre; 1975-ben 14,1-re csökken, és viszonylag konstans marad, kb. 15 ezrelék körül 1981-ig; 1982-ben csökkenni kezd; 1985-ben kb. 8,5 ezreléknél stabilizálódik, egészen 1989-ig (1. ábra).

1. ábra. Belső vándorlásfluxusok (bruttó) arányszáma Romániában 1968–2016 között

Forrás: Anuar demografic al României, 2006, 2011 és Tempo online 2018.03.03 (www.insse.ro/Tempo)

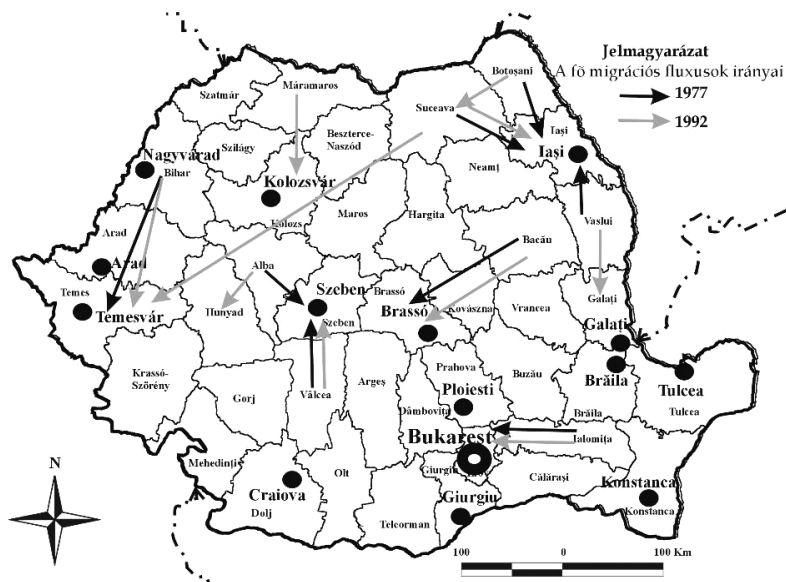
A városi népesség növekedésében fontos szerepet játszott az 1950-es és 1960-as években nagyrészt a városok közigazgatási intézkedésekkel megnövelt számának köszönhető, 141-ről (ennyi volt az 1930–1945 között, és ez érvényes az

1948-as évre is) 183-ra. A városi lakosság utólag lett „újraszámolva” 236 „városra” (ennyi lett a városok száma az 1968-as közigazgatási reform után).⁷

A kommunista rendszer ellenőrizni próbált minden migrációs folyamatot. Egyeseket engedélyezett és segített, másokat pedig megpróbált visszaszorítani, elsősorban úgy, hogy kialakították a „zárt” városok rendszerét, amely arra vonatkozott, hogy megnehezítették a spontán beköltözést a nagyvárosokba és a megyeszékhelyekre, és csak különleges engedéllyel lehetett ott letelepedni és munkát vállalni. Ezzel párhuzamosan az irányított munkaerő betelepítése zajlott, az erdélyi városok esetében arra is figyelve, hogy a román népesség aránya növekedjen, amennyiben korábban ez alacsonyabb volt. Továbbá a friss egyetemi végzettséget szerzett fiatalok mozgását szigorú kontroll alatt tartották a központosított „kihelyezési” rendszer által.⁸

A belső migrációs fluxusok irányainak, az egyes megyék közötti migrációs kapcsolatok kialakulásának feltérképezését először D. Sandu végezte el 1977-ig, a „vonzási mutatók” módszerével, majd ezt az elemzést folytatva láthattuk, milyen változások történtek 1977 és 1992 között, valamint 1992 és 2011 között. Sandu az 1948 és 1977 között lezajlott megyeközi vándorlásról azt állította, hogy szisztematikus jellege volt, és öt kategóriába sorolta a romániai megyéket a belső vándorlás intenzitása szerint. Itt kiemelnénk a fő bevándorlási központokat, amelyekre nagy (minimum 15) vonzási mutató jellemző: Bukarest, Temesvár és Brassó. És ezt követik a kisebb bevándorlási központok, pozitív belső vándorlási (vonzási) mutatóval és jelentősebb méretű távozási fluxusokkal: Konstanca (7), Kolozsvár (5), Hunyad (4), Galac (4), Szeben (2), Dolj (2), Argeş (2), Arad (1), Bákó (1). A többi kategóriák esetében pedig különböző mértékben a kibocsátó jelleg dominált. A vándorlások irányát a 2. ábra szemlélteti.

2. ábra. A fő bevándorlási központok és fluxusok Romániában 1977 és 1992 között

Forrás: Veres 2011⁹; alapadatok: az 1992. évi népszámlálás eredményei (INS i.m.1994) és Sandu i. m.1984.

Elemelve az 1977 és 1990 között lezajló belső migrációs folyamatokat, elmondható, hogy habár nagyjából megmaradnak a fő bevándorlási központok, észlelhető néhány fontos különbség. Az 1992. évi népszámlálás migrációs adatai a kommunizmus második felében történt központilag irányított vándorlási folyamatokat mutatják meg nekünk, kiegészülve az 1990–1991 évi vándorlási „bumeráng”-hatással, amit fentebb tárgyaltuk. Ennek tudható be az is, hogy a iași-i központú moldvai migrációs rendszer 1992-re megszűnt, és az e rendszerbeli megyék az erdélyi rendszerekhez csatlakoztak: Botoșani és Suceava, amint láttuk, Temes felé reorientálódott, Iași pedig a Brassó–Bákó-rendszerekhez csatlakozott Neamțon keresztül.

III. A belső vándorlás sajátosságai 1990 után Romániában

■ Az 1990. évben Romániában soha nem tapasztalt mértékű belső vándormozgás zajlott le, a bruttó migrációs ráta arányszáma felugrott 33,9 ezrelékre, de az utána következő években újra visszaesett 10 és 15 ezrelék közé. 2000 után újra elkezdett kis mértékben növekedni, különösen a falura való vándorlás erősödésével, 2010-ben elérte a 20 ezreléket, és azóta is 15 ezrelék fölötti értékek jellemzik (1. ábra). 1990-ben a szabadabb körülményeknek köszönhetően lehetővé válik a helyzet normalizálódása, a korábban megakadályozott vándormozgások bekövetkezésével, illetve a korábbi ideiglenes vagy nem regisztrált vándorlások legalizálásával. Az 1990. évi migrációs fluxusok még dominánsan (közel 70 százalékban) falu–város irányúak (1. táblázat).

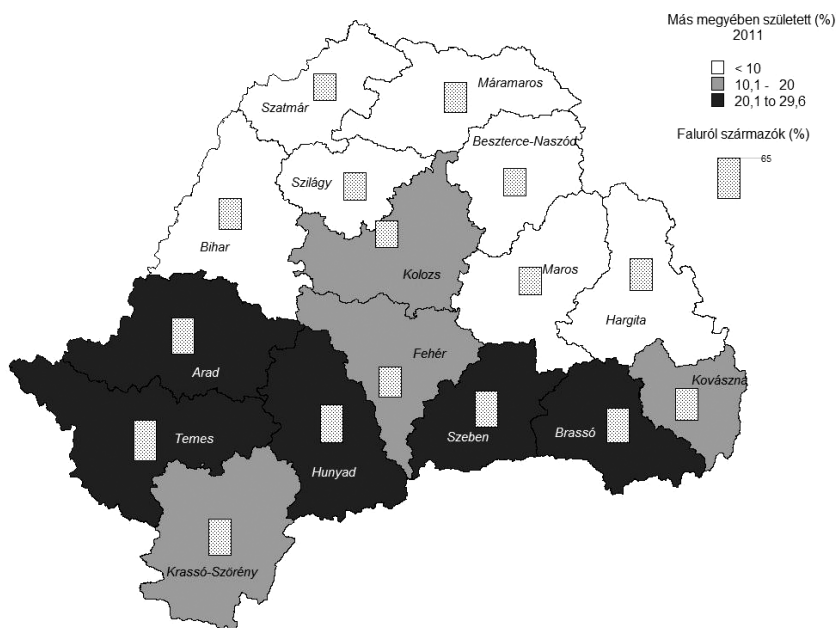
A belső vándorlás 2000 utáni frissebb adatai azt mutatják, hogy a korábbi, alapvetően város–falú irányultságú vándorlás többirányú lett, és jelentős mértékben jelen van a városi népesség rurális térségekbe való településének a tendenciája,¹⁰ sőt ez lett 1997-től a domináns tendencia. Ennek két komponense van, az egyik az államszocialista urbanizáció következtében falusi gazdálkodóból városi munkássá vált népesség egy részének „foglalkoztathatatlaná” válásával elindult egy „visszavándorlás” a falu irányába. A másik komponens pedig a nagyvárosok agglomerációs körzetében kialakuló szuburbán községekbe, kisvárosokba kitelepedő nagyvárosiak migrációja, akik aztán a városba ingáznak dolgozni, tanulni, szórakozni.¹¹

Az 1992 és 2011 közötti időszakban történt változások viszont jelentősen eltérnek a korábbiaktól, ellenben ezeket az eltéréseket nem tükrözik jól a Sanduféle vonzási mutatók, mivel azok a népszámláláskor ott élő, bármikor máshonnan odaköltözött népesség száma, számaránya alapján voltak kiszámítva. Miközben az 1992, főleg 2002 után felerősödött bevándorlási központok mutatói az új állapotokat csak kis mértékben tükrözik: Kolozsvár és Konstanca vonzalmi mutatója 9-re, Szeben és Arad megyék esetében 4-re emelkedett. Eközben Brassó megye vonzási mutatója bár 1992 óta 3 pontot csökkent, továbbra is magas, 13-as értékű, a fent említett ok miatt. Temes megye pedig megőrizte kiemelkedő pozícióját a 20-as értékkel, ami kismértékben tulajdonítható az 1992–2011 közötti folyamatoknak, mivel a migráns népesség aránya ott is 35-ről 29 százalékra csökkent. A migráns népesség aránya mindössze Bukarestben, Kolozs, és Szeben megyében növekedett, kb. 2 százalékkal, a rendszerváltás után. Bukarest vonzereje meg-növekedett, különösen a Kárpátokon túli területek számára, de Erdély déli megyéire is jelentős vándormozgási vonzást gyakorolt. A főváros vonzereje korábban

is hasonlóan jelentős lehetett, de a zárt városspolitika miatt nagyon szelektíven érvényesült.

Az 1992 és 2011 évek közötti migrációs folyamatok tulajdonképpen a korábbi migrációs rendszereket meggyengítették. A belső vándorlással más megyébe költözött népesség aránya az ország legnagyobb részében csökkent, alig néhány megyében növekedett, de ez a növekedés sem fogható az 1948 és 1989 közötti migrációs folyamatok volumenéhez. Megfigyelhetjük, hogy a legfrissebb népszámlálás szerint Erdélyben a más megyékből bevándorolt népesség aránya főleg a déli megyékben magas (Brassó, Szegben, Hunyad, Arad, Temes), meghaladva az ott élő népesség 20 százalékát Észak-Erdélyben és Székelyföldön, ahol a magyarlakta területek találhatók, legalacsonyabb a más megyéből származók aránya a lakosságon belül, legtöbb megyében 10 százalék alatti, Kolozs megyében 15,6, Kovászna megyében pedig 12,4 – míg az országos átlag 15,6 százalék (3. ábra). Ennek ellenére, mint látni fogjuk, a megyén belüli urbanizációs folyamatok és a kisebb mértékű belső migráció is alaposan áttrajzolta az észak-erdélyi városok etnikai összetételét, amelyet a következő részben ismertetünk.

3. ábra. A más megyékből bevándorolt személyek aránya összesen Erdélyben, megyénként a 2011. évi népszámlálás alapján (%)

Forrás: Veress: i. m. 2015. A 2011. évi népszámlálás eredményei alapján

IV. A belső vándorlás hatása az erdélyi magyarlakta területekre

■ A nagyobb arányban magyarlakta megyékben megvizsgáltuk, hogy a más megyékből származó népesség összetétele milyen, honnan érkezett a jelenlegi (2011. évi) lakosság mintegy 10 százalékát kitevő megyeközi migráció által odaköltözött népesség. Az adatokat elemezve láthatjuk, hogy a nagyobb létszámú magyar lakosság-

gal rendelkező megyékben a bevándorlók területi származása nem változott lényegesen 1992 és 2011 között. Azt is megtudtuk, hogy 1992 és 2011 között a megyék sorrendje csak ritka esetben változott (például Maros megye esetében), de új megye nem jelent meg az első öt között, ami arra utal, hogy 1990 után nem történtek jelentős bevándorlási fluxusok újabb megyékből. A mai népesség-összetétel alapja az 1966 és 1990 között kialakul vándorlási fluxusoknak az eredménye, kevés kivétellel (mint Kolozs megye), ahol nagyobb változások történtek (3. táblázat).

3. táblázat. A bevándorolt népesség megoszlása a születési hely megyéje szerint a magyarlakta megyékben 2011 (%)

Célmegye	Származási megyék sorrendben 2011									
	1.	%	2.	%	3.	%	4.	%	5.	%
Hargita	Maros	28	Bákó	12	Kovászna	11	Neamț	8	Brassó	7
Kovászna	Brassó	24	Hargita	21	Maros	10	Bákó	9	Kolozs	3
Maros	Hargita	19	Kolozs	10	Fehér	9	Beszt.-N.	9	Szeben	8
Kolozs	Szilágy	16	Maros	11	Fehér	12	Beszt.-N.	10	Máram.	6
Bihar	Szilágy	18	Szatmár	10	Kolozs	10	Arad	7	Fehér	5
Szilágy	Kolozs	20	Máram.	13	Szatmár	13	Bihar	11	Hunyad	6
Szatmár	Máram.	30	Szilágy	12	Bihar	16	Kolozs	6	Hunyad	3

Forrás: Az 1992–2011. évi népszámlálások eredményei (INS 1994, 2004, 2013)

Kovászna és Hargita megyében a szomszédos moldvai (Bákó és Neamț) megyékből bevándorlók aránya jelentősebb (9, illetve 20 százalék). A többi megye esetében a vándorlók szinte kizárólag szomszédos (erdélyi) vagy más erdélyi megyékből érkeztek. 1992-ben Kolozs megyében összesen 7978 moldvai születésű egyén élt, 7 százalékát képezve azoknak, akik életük során oda vándoroltak; Maros megyében pedig 5892 moldvai megyékben született egyén élt, ami 8 százalékát teszi ki az életük során oda vándorlóknak. Elmondható, hogy a moldvai megyékből kiáramló megyeközi vándorlásnak nem volt döntő jelentősége az erdélyi városok etnikai összetételének megváltozásában. A román nemzetiségű népesség arányának növekedése elsősorban a megyén belüli, másodsorban az Erdélyen belüli megyeközi migrációnak tulajdonítható. A Moldvával szomszédos székely megyékben jelentősebb volt ugyan a moldvai megyékből származó bevándorlás, de itt a jelenség volumene kisebb, így a városok magyar többségüket megtartották (3. és 4. táblázat).¹²

A hét főbb magyarlakta megyében (amelyek az erdélyi magyarok mintegy 85 százalékát tömörítik) megnéztük, hogyan változott meg a magyar nemzetiségűek aránya a megyék, a városok és a megyeszékhelyek lakosságának szintjén 1930–2011 között. Megállapítható, hogy 1930 és 2011 között Hargita, Maros, Szilágy és Szatmár megyékben a magyarok aránya kisebb mértékben, 1-3 százalék közötti arányban csökkent, Maros megyében a csökkenés 5,9%, míg három megyében jelentősebb mértékű a változás: Kovászna megyében mintegy 8, Biharban viszont 12, Kolozs megyében pedig 14 százalékkal csökkent a magyarok aránya bő 80 év alatt.

4. táblázat. A magyar nemzetiségű lakosság arányának változása 1930–2011 között a főbb magyarlakta megyékben

Megye	1930	1956	1977	1992	2002	2011*	Változás 1930–2011 (%)
Hargita	86	88	85	84	84,6	85,2	– 0,8
Kovászna	82	81	78	75	73,8	73,7	– 8,3
Maros	44	46	43	41	39,3	38,1	– 5,9
Kolozs	31	29	23	19	17,3	15,9	– 15,1
Bihar	38	35	31	28	25,9	25,3	– 12,7
Szilágy	24	25	23	23	23,1	23,3	– 0,7
Szatmár	37	47	38	35	35,2	34,7	– 2,3

*Az ismert nemzetiségű népességen belül.

Forrás: Az 1930–2011. évi népszámlálások eredményei (INS 2013)

Ez utóbbi három megyében jelentősebb szerepe volt a változásban a más megyékből történő bevándorlásnak is, a bevándorlók túlnyomó többsége pedig román nemzetiségű volt, mert a városi népességen belül a magyarok aránya lényegesen csökkent, különösen Biharban a felére, Kolozs megyében pedig közel a harmadára (4. és 5. táblázat). A magyarok arányának változásához azonban más folyamatok is jelentősen hozzájárultak. Az 1944. évi deportálás, az 1944–1945. évi határváltozást követő, valamint az 1987 és 2000 közötti, viszonylag jelentős, Magyarországra irányuló kivándorlás is a magyar anyanyelvű és nemzetiségű népesség arányának csökkenéséhez vezetett különösen azokban a megyékben, ahol egy jelentősebb nagyváros is volt (Kolozsvár, Nagyvárad, Szatmárnémeti, Marosvásárhely).

A 2002 és 2011 közötti időszakban a magyarság arányának változása a legtöbb megyében nem számottevő, egy százaléknál kisebb – akár csökkenésről, akár növekedésről beszélünk. Kivételt képez Kolozs megye, ahol a magyarok aránya 17,3-ról 15,9 százalékra csökkent, a városi népességen belül meg 20-ról 15 százalékra változott. Ez azzal is magyarázható a fentebb említettek mellett, hogy a Kolozs megyei magyarok elöregedettebbek, öregedési indexük sokkal magasabb, kétszerese a megye teljes népességénél.¹³ Emellett Kolozs megyében az élettartam szerinti bevándorlás mértéke 2002 és 2011 között mintegy 1,7 százalékkal növekedett. Tehát a városi népességen belül a román népesség korábbi arányain felül gyarapodott bevándorlás útján, ezáltal a magyarok aránya csökkent. Más magyarlakta megyékben a bevándorolt népesség aránya nem növekedett.

5. táblázat. A magyar nemzetiségűek aránya a városi lakosság körében 1930–2011 között a főbb magyarlakta megyékben

Megye	1930	1956	1977	1992	2011*
Hargita	79	86	76	78	80
Kovászna	78	80	78	73	74
Maros	53	56	48	40	37
Kolozs	50	42	27	20	15
Bihar	64	55	41	34	30
Szilágy	48	45	31	23	20
Szatmár	54	60	42	38	38

*Az ismert nemzetiségű népességen belül.

Forrás: Veres i.m. 2015.215

Megnéztük, hogy konkrétan hogyan alakult a főbb magyarlakta megyeszékhelyek magyar népességének alakulása is. Míg 1930, illetve 1956-hoz képest minden városban csökkent a magyarság aránya, Csíkszeredában és Sepsiszentgyörgyön megtartotta nagy többségét. Erdély más részein azonban a nagyvárosokban – Kolozsváron, Nagyváradon és Zilahon – a korábbi magyar többség 1977-re kisebbségé vált. Marosvásárhelyen 2002-re jutott a magyarság kisebbségbe 46,7 százalékos aránnyal. Szatmárnémeti esetében, bár a magyar nemzetiségűek arányában nem látványos a változás 1930 után (ám 1920 előtt és után a város nyelvileg túlnyomóan magyar anyanyelvű népesség által volt lakott,¹⁴ a nyelvileg elmagyarosodott svábok és zsidók arányának csökkenése (elvándorlás, deportálás) és a románok arányának megnövekedése, főleg megyén belüli falu-város irányú vándorlással, a város nyelvileg magyar domináns jellegét ott is megváltoztatta, de nemzetiségi összetétele nem változott lényegesen, mivel a megye falusi népességén belül is a magyarok aránya jelentős volt: 40 százalék körüli (6. táblázat).

6. táblázat. A magyar nemzetiségű lakosság arányának változása 1930–2011 között a főbb magyarlakta megyeszékhelyeken

Megye	Megyeszékhely	Magyar lakosság aránya a megyeszékhelyen					
		1930	1956	1977	1992	2002	2011*
Hargita	Csíkszereda	89	86	-	78	81,8	81,5
Kovászna	Sepsiszentgyörgy	77	93	-	76	74,9	76,9
Maros	Marosvásárhely	58	76	62	51	46,7	45,2
Kolozs	Kolozsvár	47	50	32	22	19,0	16,4
Bihar	Nagyvárad	51	59	44	33	27,6	24,9
Szilágy	Zilah	55	51	-	23	17,5	16,5
Szatmár	Szatmárnémeti	42	47	45	40	39,3	37,9

*Az ismert nemzetiségű népességen belül.

Forrás: Veres i. m. 2015, 216

Következtetések

■ A népesedés vonatkozásában elmondható, hogy Románia népességszáma 1990 óta folyamatosan csökken, ám a csökkenés mértéke 2002-ig kisebb, mint 2002 és 2011 között. A hivatalos (INS) adatok szerint az állandó (rezidens) népesség mintegy 1,5 millió fővel apadt, ami a 2002. évi népesség 7,2 százalékát képezi; ennek mintegy háromnegyede migrációs veszteség, a többi az alacsony születésszámnak tudható be.

A romániai/erdélyi magyarság 1992 és 2002 között közel 200 ezer fős létszámcsökkenésének kissé több mint felét tette ki a természetes fogyás.¹⁵ A 2002. és 2011. évi népszámlálások közötti időszakban a hivatalos, végleges népszámlálási eredmények alapján az erdélyi magyarok létszáma még egy kissé nagyobb arányban, 206 754 fővel csökkent (ám azt árnyalja az 1,2 milliós ismeretlen nemzetiségű népesség). A létszámcsökkenés tényezői közül a születések és halálozások számának különbségét képező természetes fogyás aránya 36,8 százalék, amely magába foglalja a vegyes házasságokban született gyermekekre visszavezethető asszimilációs veszteséget is. A népességcsökkenés nagyobb ré-

szét – mintegy 60 százalékát – a külföldre irányuló, negatív migrációs egyenleg képezi, valamint a fennmaradó 2-3 százalék az egyéb asszimilációs veszteséget teszi ki.¹⁶

A belső vándorlás erdélyi magyarlakta területekre gyakorolt hatásával kapcsolatban elmondható, hogy Székelyföldön kívül az erdélyi megyékben a belső vándorlás következtében az utóbbi ötven évben fokozatosan megváltozott a városi népesség etnikai összetétele, a román etnikumú népesség aránya lényegesen növekedett számos városban. A román többségű észak-erdélyi megyékben a városok elrománosodásának fő erőforrása: a) a megyén belüli faluról városra irányuló migráció; b) ezt követi a megyeközi vándorlás más erdélyi megyékből (főleg Kolozs és Bihar megyékben); c) harmadrészt az Erdélyen kívülről, főleg a moldvai megyékből érkező belső vándorlás (de ennek a mértéke Kolozs és Maros megyékben még a 10 000 főt sem éri el – sem 1992-ben, sem pedig 2011-ben).

Az 1990 és 2011 közötti időszakban a magyarság arányának lassú csökkenése már kismértékben tulajdonítható a belső vándorlási folyamatoknak, inkább a magyarság előregedetebb korösszetételére és az 1988 és 2000 közötti viszonylag jelentős Magyarországra irányuló kivándorlásra vezethető vissza (amely aztán a magyarok termékenységében is visszatükröződött az elvándoroltak „hiányzó gyermekei” által).

Az erdélyi városok etnikai összetételében 1992 óta nincsenek nagy változások a migráció hatására, de a korösszetétel, a magyarság hangsúlyosabb előregedése miatt a magyarság aránya kismértékben csökkent 2011-re, leszámítva Székelyföldet, ahol változó ez, de inkább növekedik a magyar népesség aránya a városokban.

■ JEGYZETEK

1. Vö. Horváth István: *Globalizáció és nemzetépítési törekvések szorításában*. Ebben a lapszámban.
2. Az 1992. évi népszámlálási közlemények bevezetőjében közölték, INS 1994: INS., *Recensământul general al populației și al locuințelor din România în anul 1992*. Vol. I–IV. Comisia Națională de Statistică, Buc., 1994.
3. Lásd Gail, Kligman: *Politica duplicității*. Humanitas. Buc., 2000. 79–80.
4. I. m. uo.
5. Veres Valér: *A romániai magyarság természetes népmozgalma európai kontextusban, 1992–2002 között*. In: Kiss Tamás (szerk.): *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kriterion, Kvár, 2004.; Kiss Tamás: *Adminisztratív tekintet*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet kiadó, Kvár, 2010.; Gyurgyik L. – Kiss T.: *Párhuzamok és különbségek. A második világháború utáni erdélyi és szlovákiai magyar népességfejlődés összehasonlító elemzése*. EÖKIK, Bp., 2010. 130; Veres: i. m. 2015.
6. Veres: i. m. 2015. 172–173.
7. Dorel Abraham: *Introducere în sociologia urbană*. Ed. Stiințifică, Buc. 1991. 208–210; lásd még Horváth István: *Internal migration transition in Romania?* Regional Statistics. 2016. 6 (1). sz. 42–53.
8. Iris Alexe – Horváth István – Ruxandra Noica – Marieta Radu: *Social Impact of Emigration and Rural-Urban Migration in Central and Eastern Europe*. Final Country Report, European Comission, Brussels 2012. 8–9.
9. Veres Valér: *Népesség* (IV In: Benedek J. (szerk.): *Románia. Tér, gazdaság, társadalom*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kvár, 2011.
10. Benedek József: *Urban policy and urbanisation in the transition Romania*. Romanian Review of Regional Studies 1, 2006. 1. 51–64.
11. Benedek József: *A romániai urbanizáció jellegzetességei az utolsó évszázad során*. In: Hajdú Z. – Győri R. (szerk.): *Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térsztruktúrák*. Dialóg Campus, Bp.–Pécs. 2006. 77–101.
12. Balánbánya bányaváros sajátos eset, ez a kommunizmus idején vált várossá és román többségűvé, ám a város Székelyföld városzerkezetén belül periférikus jelentőségű: 1990–2002 között elnéptelenedett.
13. Veres: i. m. 2015. 52–53.
14. Varga: i. m. 194–195.
15. Lásd Veres: i. m. 2004; Kiss: i. m. 2010.
16. Veres: i. m. 2015. 241–244.

BODÓ BARNA

ÖNKÉNT VÁLLALT SORS?

Szórványok Bánságban

Szükség van a lokális identitásra, de kisebbségi léthelyzetben a túl erős lokális identitás a nemzeti identitást fojtja el. Ezt Temesvár mai magyar pedagógusai felismerték.

■ 1. A Trianon utáni Nagy-Románia soknemzetiségű ország. Az 1930-as népesedési adatok idézhetők sorrendben elsőként, ugyanis a '19-es, '20-as és '27-es népszámlálások adatait a román statisztikai hivatal, illetve a belügyminisztérium olyan lassan gyűjtötte be, és úgy dolgozta fel, hogy azok hiteleseknek nem tekinthetők. 1930-ban Románia 18,05 milliós lakosságának 27 százaléka volt kisebbségi, a magyarok 8,6, a németek 4,2, a zsidók 3,0, a ruténok-ukránok 3,6, az oroszok 2,5, a bolgárok 2,0, a cigányok 0,6 százalékot tettek ki. A különbség törökökből és tatárokból, délszlávokból, csehekből és szlovákokból, lengyelekből, görögökből adódott. A másfél milliót meghaladó – 1,554 milliós – magyarság mellett 760 000 körüli volt a németek száma, a zsidóké 520 ezer. Ha Románia mai területére végezzük el a számításokat, 1,553 millió magyart kapunk, a németek száma 650–660 000 közötti, a zsidóké 420 000. Az 1992-es népszámlálás adatai szerint (22,7 millió lakosból) 1,62 millió volt magyar, 119 ezer német és kilencezer (9107) zsidó. 2002-re ez az adatsor: a 21,7 lakosból 1,434 millió magyar, 60 ezer német és 535 ezer cigány. A 2011-es adatok: magyarok lélekszáma 1,227 millió, németeké 36 042, romáké 621 573, és az ukránok száma is meghaladta a németekét (50 920).

A történelmi Magyarország nagyrégiói közül Bánság külön képletet jelent. Van néhány olyan jellegzetessége, amelyek okán kijelenthető, a bánsági fejlődés egyedi a maga módján. Ezek közül a legfontosabbak: a) nincs olyan helyi et-

nikum, amely „időtlen idők” óta demográfiailag domináns volna; b) a térségnek volt „német”, „magyar”, „szerb” és van „román” korszaka; c) létezik etnikai hovatarozástól független, közös helyi társadalmi gyakorlat, például a gyermekvállalási hajlandóság, az egykezés, minek okán a térség „nyitott”, a helyi népesség megmaradása és növekedése bevándorlásra épül; d) jelentős az innovációs hajlam, értékes gazdasági-műszaki megvalósítások, tudományos eredmények születtek itt, amit egyesek hajlamosak „amerikás” jellegként értelmezni: ahol az egyéni érvényesülés hátterbe szorítja a kulturális identitás elemeit, egyfajta diffúz identitástudat alakul ki; e) a kultúra terén a térség relatív hátrányban van, kevés szellemi nagyságot adott az itt élő nemzetek kultúráinak. Ez csak megszorítással, talán a román írók és művészek vonatkozásában tekinthető érvényesnek, hiszen itt született Bartók Béla meg az irodalmi Nobel-díjas német Herta Müller, tehát léteznek olyan szülőttei a térségnek, akik alkotói területükön a legnagyobbak közé tartoznak. Ugyanakkor a tolerancia jegyében a mai domináns román elit elismeri (és kisajátítja) a korábbi német–magyar–szerb értékeket. További sajátosság, hogy a mindennapok társadalmi törésvonalát itt, egy multietnikus térségben nem az egyes etnikumok közötti különbségek hozzák létre, hanem az őshonos/bevándorolt dichotómia, s ennek lehetséges (többségi) magyarázata, hogy egy anyagi javak iránt fokozottan fogékony térségben a belépő idegen nem ismeri a helyi viszonyokat, ahol „nem illik” fennhangon magyarkodni avagy románkodni – itt a más nyelvű szomszédtól tanulni lehet, ezért nem jelent kihívást. A térségben megfigyelhető a másokra való odafigyelés – etnikai mivolttól függetlenül. Kérdések a kutatás számára, miként alakult ki a „sajátos régió”, és a „sajátosság” milyen helyi identitások felépítését alapozza meg, illetve az éltek számára milyen legitimációs pályákat nyitnak meg – ezekkel jelen esetben nem foglalkozunk.

Bánság etnikai sokszínűsége tudatos politika eredménye. Ide évszázadokon át betelepítettek – legnagyobb számban – németeket. 1718–1734 között Temes vármegye tizenkét települését teremtették újjá a németek. Krassó-Szörény megyében ekkor népesült be németekkel Boksánbánya és Oravicabánya. A betelepítések 1760 után is folytatódtak, ekkor népesül be németekkel Temes megye mintegy harminc települése, ekkor érkeznek telepések a Krassó-Szörény megyei Resicabányára, Moravicára és egy sor faluba. A jelentős német betelepítések mellett telepítettek ide szerbeket (az elsők között Kinizsi Pál), románokat (főleg Bánság déli vidékeire az 1800-as évek elejétől kezdődően), és voltak magyar telepítések is (a kiegyezés után a századfordulóig). És léteztek folyamatos (természetesnek mondható) népességmozgások is. A betelepítések a 19. század első évtizedeiben sem álltak le. A szervezett román telepítések nyomát mintegy 15, a szerbét kb. 40 településen lehet kimutatni. Az Elzász-Lotaringiából érkezett franciák kb. 10, a spanyolok 2-3, az olaszok két bánsági település születésénél játszottak szerepet. A bolgárok, csehek és horvátok átlagban 3-7 bánsági település újjászülésében vettek részt. Magyar betelepedők főleg városokba költöztek.

2. A romániai magyarság szórványosodása folyamatos. Szórványosodást írok, de asszimilációt kell érteni. Hiszen a szórvány: asszimilációra hajlamosító közeg. A szállásterület etnikai sajátosságai, a településhálózat jellege (hátrányos, más etnikumok közé beékelődött elhelyezkedés) és a kis lélekszámok miatt az itt élők az identitásuk megtartásához szükséges értékeket, kulturális tartalmakat a saját erejükből képtelenek előteremteni, átvenni és fenntartani. A 2. térkép világosan mutatja, hogy a Székelyföldet és a Szatmár–Zilah–Szalonta háromszöget leszámítva Erdély

minden térségében szórványban él a magyarság, még akkor is, ha léteznek szigetek, ahol a magyarok helyi többséget alkotnak. Kolozsvár bár területileg itt van, de helyzete sajátos, nem lehet egyszerűen szórványként kezelni, mivel a romániai magyar kisebbség kulturális, oktatási intézményeinek jelentős része itt működik.

A szórványhelyzet veszélyeztetettségét jelent. Meghatározása nem egyszerű. Ugyanis a veszélyeztetettség jellege szerint vizsgálni kell: 1) a veszélyeztetettség tartalmát; 2) a felekezeti elhelyezkedést; 3) a kialakulás folyamatát; 4) a lezajló folyamatok irányát; 5) az asszimilációs folyamatok intenzitását; 6) a népesség abszolút létszámát; 7) a lakóhely/település jellegét; 8) a településen belüli etnikai számarányt; 9) a kistérségen belüli etnikai megoszlást; 10) a területi etnikai koncentrációt; 11) a belső identitástartalmakat és önvédelmező, „immunizációs” szokásokat; 12) a vegyes házassági szokásokat, szabályokat; 13) az anyanyelv állapotát; 14) a többség kisebbség iránti magatartását; 15) a szórványcsoport anyanyelvi foglalkozásszigeteit; 16) a szociális szórványtípusokat, sajátos helyzeteket. Ennyi szempontot kellene egy általános szórványértelmezéssel egységes keretbe foglalni, ami bár tudományosan lehetséges, a gyakorlatban csak kísérletek léteznek. Az egyes szerzők a szórványhelyzetet többnyire „leírják”, ritkán igyekeznek definiálni. A tudományos értelmezés szerint szórványhelyzetben az egyén társas lény mivoltának a megélése nem teljes körű, a más kultúrájú többségi közegben megszűnik az övéi közötti jelenlét otthonossága, magától értetődő mivolta. Állandó nyomás alá kerül, aminek hatására igazodási kényszer lép fel, és ennek eredménye hosszabb vagy rövidebb távon a nyelvváltás, kultúraelhagyás vagy akár az etnikai adaptáció lehet (Bodó 2009. 202.)

A hétköznapi olvasat a szórványt etnikai értelemben halmozottan hátrányos helyzetnek tekinti – ez viszont lehetőséget nyit arra, hogy a kérdést a szociálpolitika kontextusából ismert képlet szerint kezeljék: támogatásra szorul. A válasz: való igaz, hogy a szórvány jogosan várja el a – jogi, kulturális, intézményi – támogatást, amire olykor nem jut forrás. Fellép tehát a „jár, de nem jut” paradoxona, miáltal a szórvány kérdése bekerül a támogatáspolitikai rendszerébe – pedig nem támogatáspolitikai, hanem nemzetpolitikai kérdés. A támogatáspolitikai kulcskérdése a prioritás (mi a legfontosabb?), a nemzetpolitikáé a felelősség. Az állam felelőssége nem relativizálható, a szórvány nem értelmezhető szociális dimenzióban.

A szórvány a nemzet határa. Ahol vége van egy kultúrának, ahol a nyelvek nem csupán találkoznak, egy ideig rivalizálnak is, szinte természetes módon jelentkezhet a nyelvváltás: a személy átlép kisebbségiből a helyi többség nyelvi közösségébe. De: ez soha nem természetes, hiszen az a természetes, ha mindenki számára adottak az anyanyelvben való megmaradás feltételei. A nemzeti többség esetében is megtörténik, hogy egy helyi közösség lélekszáma olyan kicsiny, hogy nem képes eltartani a létfontosságú intézményeket, az iskolát és a templomot. Ilyenkor közbelép az állam, egyedi megoldást alakít ki. Kisebbségiek számára ezt nem teszi meg – eseti megoldások csak a nemzeti többség számára léteznek. A kisebbség nyelvét a helyi közösség védi – ha védi. És az anyanemzet...

3. A történelmi Bánságból egyharmadnyi rész ma Szerbiához, közelebről Vajdasághoz tartozik, kicsiny rész Magyarországhoz (térképek a dolgozat végén: 1. térkép). A romániai Bánság közigazgatási felosztása többször változott, 1929-ben Krassó, Szörény, Temes-Torontál megyék Araddal és Biharral együtt alkották a Temesvár nevű igazgatási körzetet. A királyi diktatúra 1938-as közigazgatási megoldása szerint Temes provincia részét képezték Arad, Temes, Krassó, Szörény és

Hunyad megyék. 1950-ben a romániai Bánság területén 2 tartományt hoztak létre: Temes és Szörény névvel. 1956-ban ezeket és a mai Arad megye felét a Temesvár székhelyű és nevű tartományba vonták össze.

Az 1968-ban kialakított, lényegében ma is érvényes romániai megyefelosztás a történelmi területet északon és délen is átszabja: Arad megyéhez tartozik egy Maros menti sáv, Vinga és Lippa(füred), ennek jelentős települései. Arad soha nem tartozott a történelmi Bánsághoz, Újarad viszont igen. Délen pedig Orsova és környéke ma Mehedinți megyéhez tartozik. Mai elemzésekben Orsova vidékét egyáltalán nem, olykor Arad megyét sem számítják Bánsághoz. Elemzésemben két mai megye, Temes és Krassó-Szörény magyarságának a helyzetére fogok kitérni.

A dél-bánsági (foszladozó, el-eltűnő) nyelvhatár és Temesvár magyarsága nagyon eltérő képet mutat. Illetve jelentősek a különbségek Temesvár és néhány, magyar szempontból fontosnak mondható falu között is. A kisvárosok magyarsága kerül egyre kritikusabb helyzetbe.

Nagy változások 1945 után következtek be. A második világháborút túlélő zsidók kivándoroltak Izraelbe. Az orosz kényszermunkából visszatért németeket kivásárolta a nyugatnémet állam. Végül 1990-ben a diktatúra bukásával az utolsó akadály is megszűnt a németek távozása előtt, és a korábbihoz képest igen kevés, többnyire idősebb német lakos maradt Bánságban. Az 1992-es és 2002-es népszámlálások adatai azt mutatják, hogy az utóbbi években drasztikusan csökkent a magyarok száma is; ez komoly kivándorlási hajlandóságot jelez. A megüresedett területekre folyamatosan új betelepülők érkeztek, főleg Románia keleti részeiből.

A 2011-es népszámlálási adatok elemzésekor Veres Valér a természetes fogyást 36,8 százalékosnak ítéli, ez kb. 10 százalékkal magasabb az országosnál. Ennek egyik oka a magyarság korszerkezete, mely elöregedettebb az össznépességénél. (Veres 2015. 243–244.). Kiss Tamás a magyarság apadását két összetevőre bontja: a megye természetes népmozgalmi egyenlegével magyarázható, illetve az ezzel nem magyarázható veszteségre, utóbbit az elsónél háromszor nagyobb, 11 406 főben jelöli meg. A magyar népességfogyás tényezői szerinte: elvándorlás 39%, asszimiláció 40%, természetes népmozgalmi veszteség 21% (Kiss-Barna 2012). Az asszimilációs veszteség mutatja a leginkább a szórványosodást.

Még egy kérdés érdemel figyelmet. Amikor anyanyelvi és nemzetiségi adatokról van szó, kisebbségek esetében a nemzetiségiéik száma rendre magasabb. Mirnics Károly a vajdasági nemzetiségek (elsősorban a magyarok) példáján elemzi a nemzeti hovatartozás és az anyanyelv közötti korrelációt. Szerinte a fenti jelenség (alterofónia) az asszimiláció következménye és egyben indikátora is, hiszen „a teljes asszimiláció folyamata a nyelvi asszimilációval kezdődik, és a nemzetiség elvesztésével zárul” (Mirnics 1998. 57.). Több szerző állítja, hogy előbb következik be a nyelvi és csak később az etnikai hasonulás (Tátrai 2011. 51.).

Temes megyei magyarok esetében a különbség kétezer fő körüli, ami azt jelenti, hogy olyanok is magyarnak vallják magukat, akik nyelvükben nem vagy alig magyarok. Hasonló a különbség a németek esetében is, a romák esetében sokkal nagyobb.

4. Az 1919-től számított 90 esztendő alatt minden helyi, történelmi kisebbség szórványsorra jutott a Bánságban. Más szóval: igen sokan (főleg németek és zsidók, de magyarok is) eltávoztak a térségből, mások identitást váltottak, egyik nyelvi-kulturális közösségből átléptek egy másikba. A két bánsági megye (Temes és Krassó-Szörény) magyarságának összlétszáma 42 ezer körüli, a jelzett okok miatt nem tud-

juk pontosan. Volt olyan időszak, amikor az ország bizonyos részeiről – Székelyföld, Partium – jelentős volt a magyarok ide vándorlása, ez szinte teljesen ellensúlyozta a természetes fogyást és asszimilációt. Ennek vége van, napjainkban a temesvári jó hírű egyetemek sem vonzanak nagy számban székely vagy szilágysági magyar fiatalokat. Ebben kiemelkedő szerepe van az oktatási hálózatnak.

Az oktatás kérdésében Temesvárra szorítkozom, ugyanis a vidéki iskolahálózat helyzete egyáltalán nem megnyugtató. Ezt mutatja *A magyar nyelvű oktatás helyzete Temes megyében* című 2012-es jelentés (Kiss–Kapitány 2012).

Település	Oktatási intézmény	Magyar osztályok/csoportok száma 2001/2002 tanév
Temesvár	1. számú I–VIII. osztályos iskola	I–IV.: 4 osztály V–VIII.: 3 osztály
	25-ös számú I–VIII. osztályos iskola	I–IV.: 1 osztály
	26-ös számú I–VIII. osztályos iskola	I–IV.: 2 osztály V–VIII.: 4 osztály
	Bartók Béla Elméleti Líceum	I–IV.: 7 osztály V–VIII.: 8 osztály IX–XII.: 12 osztály
	Gerhadinum Római Katolikus Teológiai Líceum	IX–XII.: 4 osztály
Lugos	5-ös számú (Eftimie Murgu) I–VIII. osztályos iskola	I–IV.: 2 osztály V–VIII.: 4 osztály
Zsombolya	1-es számú I–VIII. osztályos iskola	I–IV.: 1 osztály V–VIII.: 4 osztály
Nagyszentmiklós	1-es számú I–VIII. osztályos iskola	I–IV.: 1 osztály V–VIII.: 4 osztály
Detta	Szent Mihály Líceum	I–IV.: 1 osztály
Nagybodófalva	I–IV. osztályos iskola	I–IV.: 1 osztály
Csanád	I–VIII. osztályos iskola	I–IV.: 2 osztály
Igazfalva	I–VIII. osztályos iskola	I–IV.: 1 osztály V–VIII.: 3 osztály
Ótelek	I–VIII. osztályos iskola	I–IV.: 2 osztály V–VIII.: 4 osztály
Ötvösd	I–IV. osztályos iskola	I–IV.: 1 osztály
Pusztakeresztúr	I–IV. osztályos iskola	I–IV.: 1 osztály
Temesrékás	Rékási Elméleti Líceum	I–IV.: 1 osztály
Szapáryfalva	I–IV. osztályos iskola	I–IV.: 1 osztály
Újszentes	I–VIII. osztályos iskola	I–IV.: 2 osztály V–VIII.: 4 osztály
Véghvár	I–VIII. osztályos iskola	I–IV.: 2 osztály V–VIII.: 4 osztály

Forrás: Kiss–Kapitány 2012, kiegészítette a szerző

Vidéken a magyar oktatás folyamatosan visszaszorul. Temesváron a 2011-es oktatási törvény következtében három kerületi általános iskolai tagozat megszűnt, de 2016-ban beindult a Katolikus Líceum magyar elemije, vagyis van pozitív mozzanat.

A magyar pedagógusok tudatosan készülnek feladatukra. Egy pedagóguscsoport (dr. Erdei Ildikó, a Bartók Béla Líceum igazgatója vezetésével) stratégiát dolgozott ki, ennek célja a szórványoktatás sajátos gondjaira, problémáira megoldás, alternatíva keresése, sajátos programok kialakítása, a szórványról alkotott negatív kép ellensúlyozása, például a határmentiség, illetve kétnyelvűség esetében a hátránynak előnnyé változtatása (Erdei 2016). A mentális kihívások külön fontosak, hiszen a kisebbségi léttel, az iskolával, a magyar nyelvtudás értékével kapcsolatosan előítéleteket, negatív véleményeket kell(ett) megváltoztatni.

Miközben szűkülnek a választási lehetőségek, a csoportok nagyon heterogénekké. Beindították az iskolabuszprogramot, naponta 150 tanulót utaztatnak (két bérelt nagybusz, egy saját kisbusz) pályázati forrásokból és önkormányzattól jövő támogatással. A szülőket jóval az iskolába iratkozás időpontja előtt megkeresik az anyanyelvi oktatási lehetőségeket népszerűsítő tevékenységek, anyagok révén. Működik az *Élő Kapcsolat* program a családokkal, külön beiratkozási program létezik. Óvodások és kisiskolások számára él a Játzó- és alkotóházprogram, nagyobbak számára csoportos tehetséggondozás folyik, tutorrendszert építettek ki, és a működtetés során segítséget kapnak a város civil szervezeteitől. Külön kell szólni a művészeti tehetséggondozásról, a hagyományörző csoportokról (néptánc, nép hangszerek, ének), diákszínpad, társasági tánc. Közös ünneplések, saját rendezvények (tehetségnap, nemzedékek találkozója), illetve célirányos helytörténeti tevékenység szolgálják az identitásépítést és erősítést. A nyelvi hatáserősítő programok címzettjei olykor a szülők, számukra is indítanak például magyar nyelvi kompetenciafejlesztő programokat, közösségi programokat, ugyanis a vegyes házasságokban nevelkedő gyerekek szülei a magyar nyelv megtanulását általában az intézményektől várják el, intézményen kívül kevés magyar nyelvi hatás éri a gyerekeket.

Minderre szükség van, hogy a magyar szülők érdeklődése és bizalma a magyar iskola iránt kialakuljon. Ma a megyében még mindig 70% körül mozog azon magyar szülők aránya, akik gyermekeiket román iskolába íratják. Pedig Temesvárt egyre kevesebb okuk van erre, a Bartók Líceum az utóbbi évek eredményei alapján a város jó iskolái között van, mindjárt a legelső vonalban. Ha figyelembe vesszük, hogy most már iskoláskorúak azon generáció gyermekei, akik kilencvenes években jártak ide, és itt megtapasztalták és magukkal vitték a néptánc és a népzene örömet, akkor talán kijelenthető: a temesvári magyar oktatásnak igenis van jövője.

Összefoglalás helyett két állítás. Szükség van a lokális identitásra, de kisebbségi léthelyzetben a túl erős lokális identitás a nemzeti identitást fojtja el. Ezt Temesvár mai magyar pedagógusai felismerték. Másodsorban csak egy utalás arra, hogy a helyi politikai környezet kisebbség-semlegesnek mondható. Nincsenek kisebbségellenes megnyilvánulások, és nem is áll a helyi hatalom egyik helyi etnikum mellé sem. Ennyi maradt meg a több évszázados bánásági interkulturálisból. Ez nem sok, de jó kiindulási pont. Amire építeni lehet.

■ IRODALOM

- Bodó Barna: *Szórvány és nyelvhatár*. Lucidus, Bp., 2009.
 Erdei Ildikó: *A Bartók Béla Elméleti Líceum*. – Szórványoktatási Központ, Bp., 2016.
 Kiss Tamás és Kapitány Balázs (szerk.): *A magyar nyelvű oktatás helyzete Temes megyében*. Közpolitikai Elemző Központ, Kvár, 2012.
 Kiss Tamás – Barna Gergő: *Népszámlálás 2011. Erdélyi magyar népesedés a 21. század első évtizedében*. ISPMN, Kvár, 2012.

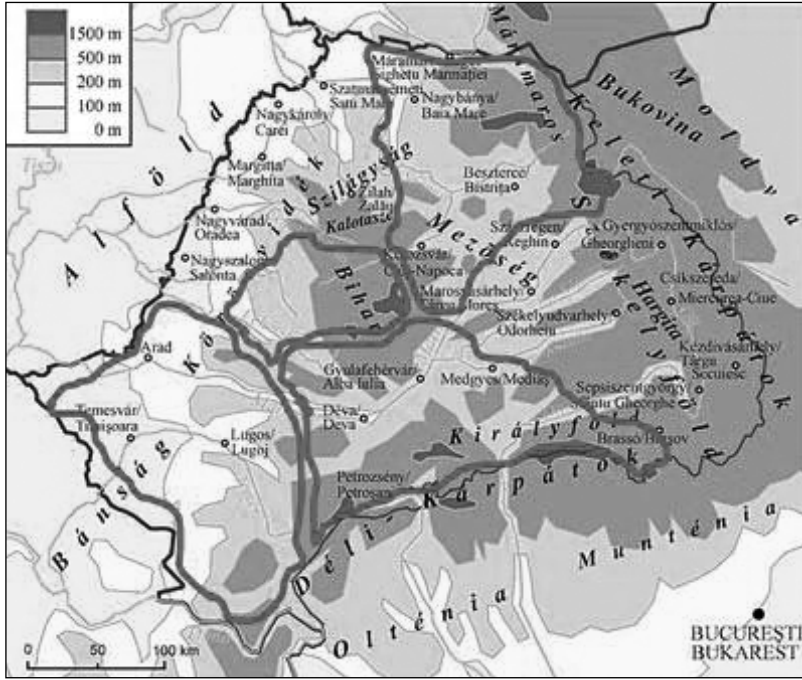
Mirmics Károly: Asszimilációs tényezők és asszimilációs politika Jugoszláviában (Vajdaságban). *Regio* 1998. 2. 41–63.
 Preston, P. W.: *Political/Cultural Identity. Citizens and Nations in a Global Era*. Sage Publications: London-Thousand Oaks-New Delhi, (1997)
 Tátrai Patrik: *Anyanyelv és nemzetiség mint az interetnikus kapcsolatok mutatója*. Tér és Társadalom 2011. 2.
 Veres Valér: *A romániai magyarok demográfiai viszonyai a 2002. évi népszámlálás előzetes adatai tükrében*. Demográfia 2002/2–3, 319–337.
 Uő.: *Népességszerkezet és nemzetiség*. Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kvár, 2015.

■ MELLÉKLETEK

1. térkép

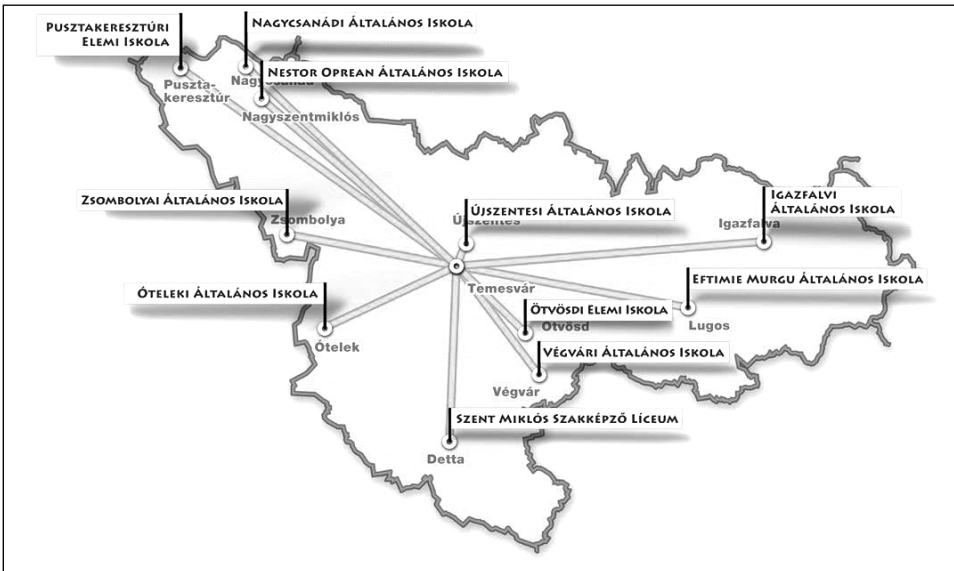

A román–szerb határvonalat Trianon után több helyen korrigálták – ezeket a térkép megjelöli.

Erdély nagyterületei: a vastag vonallal jelölt térségek szórványok, olykor szigetekkel a szórványban
 Forrás: www.felvidek.ma

3. térkép

Temes megye magyar iskolahálózata

BIRÓ A. ZOLTÁN

TÉNYEK ÉS ÉRTELMEZÉSEK KÖZÖTT...

Demográfiai folyamatokról –
társégfejlesztési megközelítésben

Az új vidékfejlesztési paradigma szemlélete és módszertana szerint nem a térségekbe ruházunk be (kellene beruháznunk), hanem az emberekbe, a kapcsolati hálóba, a lokális vagy csoportos identitásokba...

A demográfiai jelenségekkel kapcsolatos szakmai megközelítéseket kisebbségi környezetben – de gyakran európai léptékben is – alapvetően olyan társadalmi folyamatok elemzése dominálja, amelyeknek a hivatalos diskurzusokban és a hétköznapi beszédben is negatív tartalma van. Ha szóba kerül a lakosságcsökkenése, a migráció okozta népességvesztés, a társadalom egészének vagy egyes térségének az elöregedése, a születések csökkenő száma, a kisebbségi népesség csökkenése a többséghez viszonyítva – hogy csak a legismertebb témákat említsük –, akkor nem szükséges ezekhez a tematizációkhoz negatív értékeléseket kapcsolni, termelődnek azok maguktól is, sokféle formában és tartalommal. A demográfiai témáknak – legyen azok kezelése bármennyire szakszerű és tárgyilagos – rögtön valamiféle „aurájuk” támad, ha bekerülnek a társadalmi nyilvánosságba, és ez az aura negatív előjelű tartalmakat sugall. „A helyzet/trend nem jó, és valamit feltétlenül tenni kellene, tegyünk valamit...”, „A helyzet rossz, és nem lehet tenni ellene semmit...” – ez az a két pólus, amelyek közé a vélemények és értékelések különböző változatai beilleszkednek. Ha meg a szakmai anyagok szerzői maguk is megfogalmazznak ilyen következtetéseket, akkor az adatközlésekhez és elemzésekhez kapcsolódó negatív tartalmú viszonyulások még egyértelműbbek, még hangsúlyosabbak.

Szükségszerű-e, hogy a demográfiai tárgyú szakmai szövegek kizárólag – vagy szinte kizárólag – negatív tartalmú társadalmi tematizációt gerjessenek? Ha mégis így van, akkor ennek milyen hatásai lehetnek? Pozitív vagy negatív ez a hatás? El lehet-e vinni mindezt abba az irányba, hogy a társadalmi nyilvánosságban termelődő interpretációk pragmatikusabbak legyenek? Van-e társadalmi tematizációs mozgástér abban az esetben, ha a mutatók csökkenést vagy csökkenési trendet jeleznek, és a szakma szerzői értelemszerűen ezt teszik közzé? Vizsgáljunk meg néhány kérdést a felsoroltakból.

Befogadó vagy átértelmező közeg?

■ A demográfiai adatközlések és nyilvános szakmai tematizációk hálás társadalomtudományi foglalkozásnak mutatkoznak abban az értelemben, hogy mindig figyelmet, érdeklődést keltenek, és az érdeklődés rendszerint szélesebb körű, mint amilyen a társadalomtudományi kutatásokat általában övezi. A demográfiai adatközlés vagy elemzés mindig „érdekes”, vagy legalábbis figyelmet kelt. Akkor is, ha kedvezőtlen adatokat hoz nyilvánosságra, vagy kedvezőtlen trendekre hívja fel a figyelmet, és akkor is, ha pozitív a szakmai elemzés üzenete. „Hányan vagyunk?”, „Fogyunk-e vagy nem?”, „Milyen ütemű a fogyás?”, „Többen kellene lennünk!” – az ilyen és ehhez hasonló kérdések és állítások egyszerre alkotnak értelmezési környezetet, és fogalmaznak meg – többé-kevésbé burkoltan – szűkebb vagy tágabb léptékű közösségi jellegű ideológiai-etikai elvárásrendszert. A demográfiai tematizációk kapcsán kisebbségi vagy nemzeti környezetben aktivizálódó nyelvi, ideológiai, etikai elvárási/értelmezési horizont nem csupán narratív struktúrákat termel és működtet, hanem ezen túlmenően is társadalomformáló szerepe van. Elvárásokat, ösztönzéseket, cselekvési normákat, felelősségérzetet termel és helyez el a társadalmi térben, és mindezt olyanformán teszi, hogy aki ilyenekkel találja szembe magát, az ne kerülhesse el a személyes viszonyulást. A megjelenítések burkolt vagy nyílt felszólító jellege, a „mi”-re való hivatkozás, a várható negatív fejlemények lebegtetése valamilyen formában kikényszeríti a véleményformálást vagy akár a cselekvést is. Ez a társadalomalakító hatása annál erősebb lehet, minél hangsúlyosabb és minél igazolhatóbb a közösségi fogyás paradigmája (ennek jellegzetes példái a hosszú távú negatív előrejelzések). A társadalmi nyilvánosságba bevitt adat vagy elemzés úgy működik, mint az alacsony feszültségű áramkör, amely bekapcsolja a jóval nagyobb, nagyfeszültségű áramkört. Eszközként működik a tőle függetlenül is létező társadalmi beállítódások, értékelések, magatartások és narratívák számára. Kiszolgálja (mozgásba hozza, dinamizálja) azokat, és ezzel szerepe rendszerint véget is ér.

Nyitott kérdések

■ A demográfiai témákkal foglalkozó társadalomkutatók okkal érvelhetnek amellet, hogy az adatok beszélnek, ők csak közlést tesznek azokról. Természetesen feltehető a kérdés, hogy a szakembernek kell-e törődnie azzal a kérdéssel, hogy a társadalomtudományi termék milyen közegbe kerül, és milyen értelmezések ragadnak rá, milyen társadalmi cselekvéseket indukál. Általánosságban nyilvánvalóan nemleges a válasz, hiszen a kutató nem befolyásolhatja azt, hogy a szakmai lapban vagy kiadványban közölt anyagot ki hogyan értelmezi vagy haszno-

sítja. A saját társadalmi nyilvánosságban való közzététel esetén azonban várhatóan összetettebb ez a kérdés. Nem kevesen gondolhatják úgy, hogy a fontos témák esetén a közösséget „fel kell rázni”, ennek érdekében tenni kell valamit, és végső soron a közösség érdekében cselekszünk, amikor ilyesmire vállalkozunk (lásd: „érted haragszom...”). A társadalmi nyilvánosság hivatalos szereplői (média, véleményformálók, közszereplők) szívesen fogadják az ilyen nyilvános tematizációkat, és a maguk során ráerősítenek azokra.

A fentiekben jelzett gyakorlat kedvezőtlen hatásairól is célravezető lenne hosszabban beszélni. Ez a gyakorlat sok esetben társadalmi sztereotípiákat erősít: „nem az a kérdés, hogy milyenek vagyunk, hanem az, hogy hányan vagyunk”, „a társadalmi tér azoké, akik belakják”, „a társadalmi teret el kell foglalni mások előtt”, „a másoknak/idegenek nem kell átengedni a saját teret”. Társadalmi ellentéteket is generálhat: „ezeket a mai fiatalokat nem érdekli a közösség jövője”, „az idősek ellátásáért dolgozunk...” Nem utolsósorban ez az értelmezési gyakorlat mellőzi vagy éppenséggel leértékeli azokat a szakmai megközelítéseket, amelyeket nem tud saját maga igazolására felhasználni

Ki „alakítja” a társadalmat?

■ A kérdés az, hogy lehet-e kisebbségi kontextusban úgy vizsgálni a demográfiai folyamatokat, hogy a fentiekben említett negatív hatásokat mérsékeljük. Igenlő válasz esetén természetesen az a kérdés is felvethető, hogy érdemes-e erre törekedni. Bizonyára nem kevés közszereplő lenne azon a véleményen, hogy a rendszerszintű „veszélyeztetettség” hangulatának vagy diskurzusának fenntartása (és erre a negatív demográfiairandek tematizációja is alkalmas) pozitív hatással is járhat, hiszen ébren tartja a (kisebbségben lévő) közösség egészére irányuló figyelmet, érdeklődést, értelmezéseket. Vagy akár aktivizálhatja is a társadalmat, erősítheti a közösségi összetartozás érzését vagy a közösségi identitást. Ennek az utóbbi kérdésnek a megvitatása – milyen jellegű és tartalmú nyilvános tematizáció támogatja vagy nem támogatja a kisebbségi közösség identitásépítését – politikológiai, stratégiai jellegű kisebbségpolitikai megközelítést igényel, egy ilyen jellegű kérdéskör elemzése többféle szakmai kompetencia bevonását igényli. Valamivel egyszerűbbnek tűnik az első kérdés megválaszolása. Ha a demográfiai adatoknak és elemzéseknek a társadalmi nyilvánosságban való találását kizárólag tárgyilagos szakmai tevékenységként kezeljük (valójában nem csupán az), akkor is figyelembe kell vennünk, hogy a közzétett anyagok értelmezését meghatározó nyelvi, etikai, ideológiai horizont a szakmai közlés társadalmi szerepét az előzőekben említett társadalomformálás irányába tolja el. Ebből akár az a következtetés is levonható, hogy a demográfiai adatok és elemzések közlőjének ebben a tekintetben nincsen mozgástere. A negatív értékelést hordozó adatokat és trendeket közzé kell tennie (nem mondhat mást, mint amit az alkalmazott módszerekkel rögzített), a többi „nem az ő dolga”, nem felelhet azért, hogy a közzétett anyag milyen társadalmi reakciókat hív életre.

Azt gondolom, hogy a negatív jellegű/hatású társadalmi trendek nyilvános bemutatásában (nem csupán a demográfiai kérdések kapcsán kerülhetünk ilyen helyzetbe, hasonlóképpen működnek a migrációs vagy a szociális témák is) vannak olyan megoldási lehetőségek, amelyek csökkenthetik az ilyen témakörök kapcsán készen álló nyelvi, etikai, ideológiai értelmezési horizontok társadalomalakító szerepét. Meg vagyok győződve arról is, hogy napjainkban (ismét)

érdemes keresni azokat a társadalomtudományi jellegű nyilvános tematizációs formákat és megoldásokat, amelyek nem minden esetben és nem teljes mértékben rendelődnek alá a befogadó közegben készen álló közösségi interpretációs igyekezeteknek és sémáknak.

A demográfiai témák nyilvános prezentációja esetén továbblépési lehetőséget jelenthetne az, ha a bázisadatok és a statisztikailag igazolható trendek bemutatása mellett vagy azokkal összekapcsoltan megjelenéne az olyan demográfiai tematizációk, amelyek a népesség számával, a mennyiségi mutatók várható alakulásával más társadalmi folyamatokat kapcsolnának össze. Nem következményként (például: a gyereklétszám csökkenése meg fogja szüntetni az iskolát), hanem azonos fontosságú, azonos értékű témaként kezelve két, egyébként valóban összefüggő társadalmi jelenséget. Demográfiai téma lehetne például a női vállalkozók számának, gazdasági pozíciójának, családi szerepének alakulása és ennek sokféle vonatkozása. Többféle demográfiai vonatkozása van az egészségügyi ellátórendszer működésének, de említhető a családtervezés sokféle demográfiai vonatkozása, a fogyasztási gyakorlat életkori és egyéb mutatók szerinti erőteljes tagolódása, a tanulási pályák tervezésének és alakulásának demográfiai meghatározottsága. A példák hosszan sorolhatók.

Ezekben a témakörökben nyilván vannak szociológiai és egyéb megközelítések, de minden téma esetében fontosak a demográfia klasszikus kérdései (Hányan vagyunk? Hányan leszünk? Milyen az összetétel?), nem is említve a részletekbe menő vizsgálatok sokféle lehetőségét. Nyilván kedvezőtlen mutató, negatív trend ilyen elemzések demográfiai adatai, összefüggései esetében is bőven felszínre kerül, azonban az ilyen szakmai anyagok jóval kevesebb esélyt adnak az olyan – készen álló – monolit közösségi értelmezési sémáknak, amelyek a társadalomtudományi adatokat és értelmezéseket saját igazságuk visszaigazolására, legitimálására használják fel.

Új hasznosítási területek

■ Többféle mód is van arra, hogy kisebbségi környezetben is kilépjünk abból a gyakorlatból, amelyben a szakmai tematizációk a nyilvános térbe belekerülve nem szakmai célokat szolgálnak. A demográfiai témák pragmatikus kezelésére jó példa lehetne a település- és vidékfejlesztési gyakorlattal való kapcsolat. A hazai vidékfejlesztési gyakorlatban – elsősorban a stratégiai dokumentumok összeállítása szintjén – a demográfiai megközelítések többnyire az alapszintű információk tállalásában merülnek ki (lakosságszám és annak változása, korfa, iskolázottsági és foglalkoztatási mutatók). A régiófejlesztési gyakorlat ezek kapcsán indexeket dolgozott ki (például Humán Erőforrás Index és hasonlók), amelyek az adott régió fejlettségének mutatószámai. A demográfiai adatok és elemzések fejlesztéspolitikai hasznosítása azonban ennél komplexebb és innovatívabb megközelítéseket kínál. A szemléleti és módszertani változás a vidékfejlesztés úgynevezett endogén paradigmájához és annak továbbfejlesztett változataihoz kapcsolódik. Ebben a megközelítésben a fejlesztési tervezés és programalkotás középpontjában már nem az absztrakt mérőszámok állnak, hanem a helyi/térségi közösség és az ember. A tőkebevonás pénzben kifejezhető értéke, a termelési mutatók mellett és helyett olyan tényezők kerülnek a középpontba, mint például a társadalmi szerepvállalás, az innovációs hajlandóság, a társadalmi tematizációkban való részvétel igénye és formája, a társadalmi azonosulás

(identitásstruktúrák) különböző mintázatai és hasonlók. Csupa olyan tényező, amelyeknek a demográfiai tartalmi meghatározóak lehetnek.

Természetesen sok esetben úgy teszünk, hogy az életciklus meghatározó szerepétől el lehet tekinteni. Mindennapi tapasztalat, hogy életkorától függetlenül mindenki lehet fiatalos, tanulhat bármikor bármennyit, vállalkozhat kedvére, használhatja az internetet és a közösségi médiát, válogathat a termékkínálatból. Azonban a mindennapi életvezetés gyakorlata (beleértve a helyi fejlesztési folyamatban való tényleges vagy implicit szerepvállalást is) nem tekint el az életkortól, a nemtől, a lakhelytől, a vallási hovatartozástól, sőt az etnikai hovatartozástól sem. Legalábbis nem olyan mértékben, ahogyan arra – elvben – a lehetőségek adták.

Térségünkben még kevésbé tudatosult, de nincsen sikeres helyi fejlesztés, térségi fejlesztés a demográfiai tényezők figyelembevételével és az ilyen ismeretek fejlesztéspolitikai alkalmazása nélkül. Természetesen ha a helyi fejlesztés, a térségi fejlesztés célja és gyakorlata kimerül az utak, járdák és hidak építésében, a közösségi ingatlanok építésében vagy felújításában, akkor a demográfiai tényezők nem fontosak. Legfeljebb a már megszokott mennyiségi értelemben, hiszen a nagyobb létszámú település nagyobb beruházási összeget vonz, ezért a nagyobb települések az ilyen jellegű fejlesztésben „megugranak”, a kisebbek lemaradnak, vagy a perifériára kerülnek. Az endogén fejlesztés személete és gyakorlata azonban alapvetően más hangsúlyokkal közelíti a megoldandó feladatokhoz.

Az új vidékfejlesztési paradigma szemlélete és módszertana szerint nem a térségekbe ruházzunk be (kellene beruháznunk), hanem az emberekbe, a kapcsolati hálóba, a lokális vagy csoportos identitásokba, a működő társadalmi patternekbe, a lokális vagy akár kisebb léptékű kommunikációs gyakorlatokba. Ebben az esetben pedig a kiindulópont alapvetően demográfiai jellegű, és a kivitelezés módszertana mindvégig függvénye lesz a demográfiai paramétereknek. Nem az összlétszám a legfontosabb, hanem a népesség életkori, foglalkozási, képzettségi, státusbeli összetétele és még egy sor, a személyhez köthető paraméter. A kérdés nem az, hogy a népesség elég nagy-e vagy nem, hanem az, hogy „milyen”. És az utóbbi kérdésre adható válaszok jelölik ki a fejlesztéspolitikai cselekvések irányait, tartalmi elemeit és konkrét programjait. Az ilyen és ehhez hasonló megközelítésekben a demográfiai adatok, trendek, összefüggések már nem önállóságra törekvő pozitív vagy negatív társadalmi forgatókönyvek szerepében lépnek fel. Ugyanakkor a társadalmi nyilvánosságba belépve kisebb mértékben aktivizálják vagy legitimálják az ebben a gondolatmenetben többször hivatkozott, negatív tartalmakkal terhelt értelmezési keretet.

A demográfiai témák fejlesztéspolitikai megközelítése nyilván csak egyik lehetőség a sok közül, ha abból indulunk ki, hogy az egzaktan nevezett demográfiai tények és trendek a maguk során társadalmi konstrukciók is, és társadalmi hasznosíthatóságukat – a nyilvános térben zajló tematizációtól kezdődően a gyakorlati kérdések megoldásig – érdemes úgy elgondolni még kisebb mértékben is, hogy azokat ne kizárólag a velük kapcsolatban kialakított előzetes nyelvi, etikai, ideológiai értelmezési horizont alakítsa.

BAKK MIKLÓS

ETNIKAI TÉRSZERKEZETHEZ IGAZODÓ MODERNIZÁCIÓ

■ Az erdélyi demográfiai kutatások Kiss Tamás, Veres Valér, Horváth István és munkatársaik munkái révén fontos szintézisekkel gazdagodtak. Eredményeik kettősek: egyrészt az erdélyi szociológiai kutatások módszertani felzárkózását mutatják a tudomány nemzetközi standardjaihoz, másrészt – a vizsgált témák összekapcsolódásának sajátosságain keresztül – olyan szinkretizmust is tükröznek, amely a tudásszerzés erdélyi magyar közösségi igényeire és hagyományaira van szabva. Elegendő észrevennünk azt, hogy a demográfiai folyamatok, a társadalmi rétegződés, a nyelvhasználat vagy az asszimiláció klasszikus szociológiai fogalmai milyen konceptuális kihívásokkal szembesülnek e művekben, amikor az etnikai kategorizáció, a társadalmi határátlépés vagy a sajátos etnopolitikai mobilizáció erdélyi kérdéseire kell választ adniuk. Egyúttal bizonyítottnak kell látnunk, hogy a demográfia és a szociológia a módszertani és fogalmi standardizáció ellenére követni tudja a tudásszervezés tradíciók és kultúrák által közvetített igényeit is.

Az alábbiakban a Székelyfölddel kapcsolatos modernizációs szemlélet és a városi térségi szerepkör kapcsán reflektálok a sajátos igények kérdéseire. A modernizáció vitái nagyon felületesen érték el az erdélyi nyilvánosságot. 2008-ban volt ugyan egy érdekes disputa a Transindex szervezésében („Modernizációs kerekasztal 1., 2.”), azonban ennek sem sikerült kellően kidomborítania, hogy nem „általános

**Így az etnikai
társzerkezethez igazodó
modernizáció esélye
abban rejlik, hogy
kialakul-e
az a székelyföldi
városhálózati
együttműködés...**

modernizációs progresszióra” van szükségünk, hanem *etnikai térszerkezethez igazodó modernizációra*.

De lehetséges-e ez? És miképpen?

Több történelmi „modernizációs útvonal” komparatív vizsgálata is igazolja, hogy a *szervesített modernizáció* fogalma tartalmazza ezt az új perspektívát. Ez szakítás az egyoldalú industrializációval, az „iparosítási imperatívusszal” (mint a társadalom kettészakításának általánosan „modern” módjával), ehelyett a fejlődés közösségi igényekhez és tradíciókhoz való kapcsolását jelenti, azaz: annak figyelembevételét, hogy a saját legitimitását megőrző fejlődést épp az motiválja, hogy általa a társadalom elkerüli a hagyományairól való lemondást (ezt az utat választotta például Japán). A modernizáció ezen átmentő szerepe kevésbé észrevehető módon a nyugati világban is jelen van: a német történész Ranke figyelt fel arra – például –, hogy Anglia nem csupán a modernizáció mintaállama, hanem a kontinuitásra épülő szerves fejlődése is, hiszen „több középkori eredetű intézményt őrzött meg, mint a kontinens országai közül akármelyik”.

A 20. század végi és a 21. század eleji posztindusztriális fejlődés a modernizációt a nemzetállami piacok területi dimenzióiból áthelyezte a regionális léptékű területi egységekbe. Amikor Anssi Paasi, a modern regionális tudományok egyik meghatározó képviselője a régiókat elsődlegesen társadalmi konstrukciónak tekinti, amelyek során a folyamatos határ- és a területi identitásképzés folyamata jelöli ki azokat a területi egységeket, amelyek – saját intézményeik révén – a modernizációs folyamatokban szubjektumokká, aktorokká válhatnak, akkor lényegében a *szervesített modernizáció* egy új keretét is megrajzolja.

Ez a keret az, amely esélyt ad az *etnikai térszerkezethez igazodó modernizációnak*, ami az etnicitás tág – életmódot, termelési szokásokat is magába foglaló – felfogása alapján Székelyföld modernizációját a saját tájbelakó hagyományaira, az azokat nem tagadó életmódmodellekre, tradíciókra alapozza. Ez természetesen nem redukálható egy regionális méretű tájszkanzen – egydimenziós (turisztikai célú) kultúrtáj – létrehozására, csupán csak annyit jelent, hogy a fejlődés a lehető legtöbbet alapoz endogén tényezőkre, és a lehető legteljesebb mértékben összhangban van azokkal.

A székelyföldi „modernizációs feladat” nehézségét nem csupán a fejlesztés gazdasági eszközeinek a hiánya jelenti. Súlyosan akadályozó tényező az is, hogy egy sok tekintetben új szemléleti paradigmának kell felváltania a régit, amely a székelyföldi tradíciók 19. századi, „nemzeti” modernizációs adaptációján alapszik.

Székelyföld szellemi arculatát évszázadokon át a *menekülés kultúrföldrajzi paradigmája* rajzolta ki: tehetségei a nincstelenség és a katonai szolgálat terhei elől menekültek el, és ez a menekvés az újkorban a „székely szabadság” tradíciójának adott egyre erőteljesebben kapitalista formát: a szabadságba való menekülés egyik lehetséges útjaként az idegenben szerzett, majd kamatoztatott tudást jelölte meg. Apáczai Csere János, Kőrösi Csoma Sándor, Bölöni Farkas Sándor neve és teljesítménye jelzi ezt az utat, amelyet Magyar Lajos az „energikus táj” metaforájában próbált megragadni, és amely azt mutatja: tudásban, tehetséges emberben bővelkedett ez a térség, de tudástermelő feltételekben, a szellemi kapacitás hasznosításában mostoha történelme okán már nem jeleskedhetett.

A modern kor, mely Székelyföldön inkább a dualizmus korával kezdődött, csak annyiban változtatott ezen, hogy a menekülés helyébe a komoly értelmiségi karrierépítés lehetőségét is felkínálta a táj tehetségfölségének, de másutt, más centrumok hasznára. Székelyföld továbbra is humán erőforrás- és szellemi kapacitás-ki-

bocsátó régió maradt: tehetségekben bővelkedő, más kulturális centrumokat „ki-szolgáló” szellemi periféria. Egy olyan modernizációs minta foglya, amelyet immár a 19. századi magyar nemzetépítés legitimált, és amelyben Székelyföld a rajta kívül levő, fejlődő urbánus centrumok „etnikai hinterlandja” maradt.

Ez a helyzet a politikai stratégiákat meghatározó előfeltevések tekintetében lényegében mind a mai napig nem változott. Azonban, amint a 2011-es népszámlálási adatok elemzése is megmutatta, egyértelművé vált az erdélyi magyar társadalom statisztikai tömbösödése és kisvárosiasodása. Ez az RMDSZ-ben formát öltő magyar etnikai-politikai érdekérvényesítést elsősorban a székelyföldi tömbhöz és a partiumi határmenti sávhoz köti, ami két, itt most kevésbé vizsgált konzekvenciát jelent: a) a magyar választók politikai mobilizációjában határozottabb szerephez juttatja a közpolitikai eredmények politikai menedzselését (a kilencvenes évek kulturális – „identitásalapú” – megszólításaihoz képest); b) a régióépítésben is érdekeltté teszi az erdélyi magyar politikusokat, mind a közpolitikai tervezési lehetőségek, mind a regionális vonatkozású szimbolikus konfliktusok fenntartása tekintetében. Nem véletlen tehát, hogy a Székelyföld kérdése folyamatosan az előtérben marad az RMDSZ stratégiai önképében.

Míg Székelyföld regionális szerepe és identitása folyamatosan napirenden lévő kérdés az erdélyi közgondolkodásban, jóval kevesebb szó esik a népszámlálási eredményekből kirajzolódó másik demográfiai trendről, a *kisvárosiasodás*-ról. Pontosabban: nincsenek stratégiai képzeteink a kisvárosiasodás kultúrmorfológiai konzekvenciáiról.

Pedig fontos következmény az, hogy a helyi társadalmak igényeivel összefüggő kulturális közpolitikák – mint modernizációs eszközök – alakításához az erdélyi magyar politikának, elvesztívén nagyvárosi demográfiai hátterét, mindössze a székelyföldi és néhány partiumi kisvárosban adódnak lehetőségei. Izgalmas kérdés, hogy a kultúrateremtés tekintetében alakulnak-e ki új *stílusprovinciák*, és mi történik azokban az erdélyi nagyvárosokban, ahol a demográfiai regresszió nyomán a helyi magyarság elveszítette befolyását a helyi kulturális közpolitikák alakítására.

Kolozsvárnak mint Erdély kulturális fővárosának a szerepe már volt vita tárgya e tekintetben. Kiss Tamás vetette fel, hogy nagy egyetemi központként való működése akkor, amikor helyi magyar társadalma a szórványosodás útjára lépett, különös funkcióra tett szert azáltal, hogy itt valósul meg a különböző régiók fiatal generációinak a „találkozása”. Ez lényeges változás Kolozsvár korábbi magyar centrum jellegéhez képest, amely a dualizmus korában a helyi polgárság és a városhoz nem egyértelműen kötődő elit (a városban lakó arisztokrácia és az 1872-ben alakult egyetem oktatói) számos polgári kezdeményezésben megjelenő integrációjával erősödött meg. Ennek akkor, a dualizmus kori Magyarország modernizációjában, a 19. századi magyar nemzetépítés körülményei között jóval kedvezőbb – ma „klasszikus modernizációs” nevezhető – feltételei voltak. Kolozsvárnak sikerült a történelmi Erdélytől örökölt adminisztrációs-kulturális központ szerepe mellé a kiegyezés után a törvényhatósági joggal felruházott városi rangot is megszereznie, és ezzel – amint azt Beluszky Pál kimutatta – teljes értékű regionális központként a dualista Magyarország városhierarchiájának csúcsára kerülnie (Zágráb, Pozsony, Szeged és Kassa mellé, megelőzván olyan részleges értékű regionális központokat, mint Nagyvárad, Debrecen, Arad, Temesvár vagy Pécs). Az említett polgári integráció a regionális szerep és a várost demográfiailag támogató magyar „etnikai hinterlandok” révén valósult meg.

A mostani Kolozsvár immár Románia legjelentősebb modernizációs centruma. Ugyanakkor sikerült megőriznie magyar kulturális elittermelői vezető szerepét, de ez immár a vázolt demográfiai helyzetben, a „találkozóhely”-szerep kialakulása és a helyi magyar társadalom „szórványosodása” mellett folytatódik. Ennek várható kulturális következménye pedig az, hogy Kolozsvár lesz az *erdélyi magyar kozmopolitizmus* centruma, vagyis az a centrum, amelyben a kulturálisan kiterjesztett térhasználat és a narratív térformálás elveszti helyi kötöttségeit, és a legkevesebb korlátba ütközik.

A székelyföldi kisvárosok a centrumoktól és Kolozsvártól eltérően gyengék az elitek kitermelésében, miközben a helyi társadalom etnikai kontrollja a kulturális közpolitikák felett jóval erősebb. Mindeközben Székelyföld modernizálódó régióvá való erősödésének fő akadályja az, hogy nem rendelkezik egyetlen, ki-tüntetett szerepű fejlesztési pólussal. Így az etnikai térszerkezethez igazodó modernizáció esélye abban rejlik, hogy kialakul-e az a székelyföldi *városhálózati együttműködés*, amely kiválthatja e *hiányzó pólus* szerepét. De ennek az együttműködésnek a székelyföldi kisvárosok kulturális szerepének formálódása közben kell kialakulnia, amely viszont versenyhelyzeteket is generál. A regionális verseny és együttműködés összehangolása tehát az elkövetkezendő korszak nagy történelmi kérdése.

CSAPODY MIKLÓS

A MÚLT SZEMÉLYESSÉGE

Az eszmetörténész Balázs Sándor

Talán nem mindig szükséges évfordulós ünneplésre várni, hogy végigtekintve pályán és műveken, kifejezzük tiszteletünket valaki iránt, aki filológusok, filozófusok nemzedékeit nevelte. Akinek közéleti munkálkodását is sokak egyetértése és fintorgása kísérte, ám akit régóta zárkózott, rejtőzködő embernek mondanak, mert szereplés helyett kilencven évesen is folyamatosan dolgozik. Aki saját, jól választott látószögekből mutatja az erdélyi magyar bölcsélet történetének megkerülhetetlen, sokat emlegetett, de csak általa feldolgozott, eredeti gondolati rendszerbe foglalt tárgyait, és aki a kutatásai fókuszában álló (egyik) korszak enciklopédikus ismerője, átélője, olykor alakítója volt. Az ember és műve iránti tisztelet alapja a rokonszenv, a kutatói szorgalom, az intellektuális teljesítmény elismerése. És az ámuló kincsásók érthetően önző öröme, azoké, akik, mivel nemcsak évfordulók idején használják őket, jól ismerik Balázs Sándor műveinek igazi értékét. Monografikus és részletmunkái ugyanis nemcsak „hézagpótló” könyvek, hézagból van ma is éppen elég, hanem az elfeledett örökség, a szellemi *terra incognita* és az újra felfedezett hagyomány erdélyi magaslatainak visszafoglalói. A nemzeti önismeret és öntudat derűlátó erősítésében ezért lehet ma is valami ahhoz fogható, tudományon túlmutató jelentőségük, mint amilyet azok a művek hordoztak, amelyek a hetvenes évek első felében, a megszakított folytonosság helyreállítása kezdetén születtek.

Már 1989. december elején úgy látta, az erdélyi magyar közösség megszervezése lesz a küszöbön álló fordulat után következő feladatok legnehezebbje...

Azok az évek azért voltak korszakalkotóak, mert a gondolkodás, elmélet és praxis a kisebbség önszemléletének radikális átalakulását hozták magukkal, az irodalomban pedig, mint Csiki László írta, „remekművek kisajtolódását”.

A filozófus, szociológus Balázs mégsem eszmetörténészként és nem is a hetvenes évek elején kezdte pályafutását, a magyarokra akkor éppen mosolyogni látszó Ceaușescu, hanem még Gheorghiu-Dej uralmának tobzódása idején. A kolozsvári magyar proletár környezetből érkezett fiatalember 1948-ban iratkozott be a Bolyai Tudományegyetem szociológia szakára. Amikor azonban az új tanügyi törvény a szociológiát „burzsoá áltudománynak” minősítette, megszűnt a szak is, Balázs pedig a filozófiát választotta, ahol már 1951-ben, negyedéves korában tanársegéd lett. 1952-ben szerzett diplomát, 1954-től lektorként működött, előadott, tanított és tanulmányokat írt, román filozófiai tankönyveket fordított magyarra. A hírneves elmeorvos Lechner Károly munkásságát bemutató, Spielmann Józseffel közös kötete 1956-ban jelent meg, írásait az 1957-ben újraindult *Korunk* közölte. Marxista volt ő is, miként még oly sokan, amíg, miként oly kevesen, '56 után lassanként végleg leszámolt a Tannal. Egykori tanára, Gáll Ernő naplója szerint még „hosszú ideig a konzervatív csoport tagjaként, sőt szószólójaként” hallatta a hangját, esztendők múltán azonban bebizonyosodott, hogy éppen Balázs az, aki „a legkitartóbban viszi tovább az én kezdeményezésemet, ami nagy elégtétel számomra”.

Amikor 1985-ben bekapcsolódott a „földalatti” ellenzéki Limes-körbe, azt mondta, „Az én marxista meggyőződésemről megvan a magam véleménye [...]. A marxizmus azt állítja, hogy az igazságok letéteményese. Én megfordítom a tételt: nem bánom, ha arról, amit én igaznak tartok, azt mondják, hogy marxizmus. Mit zavar az engem, hogy milyen skatulyába tesznek? [...] Marxizmuson én a magam szakmáját, a marxista filozófiát értem, amit inkább dialektikus materializmusnak neveznék. A történelmi materializmus egy más dolog. Én a filozófiát, az elméletet értem marxizmuson, nem az alkalmazást, a politikai gyakorlatot.” Molnár Gusztáv, a Limes fő szervezője úgy vélte, volt marxizmusoktatójának a körhöz való csatlakozása „nemcsak kisebbségi és nemzetiségi vonatkozásban, nemcsak a hungarológiai vizsgálódások szintjén jelent számunkra értékes segítséget, hanem az elvi, ideológiai, a marxizmust és kommunizmust érintő kérdésekben is”. Balázst a Limesben is „marxistának becézték”, nem alaptalanul, hiszen „nem tagadom meg a múltamat, vagy mondjam így: tévelygésemet”. Mindamellett sejtethető, „milyen marxizmust tanítottam, ha ő [Molnár] engem alkalmasnak talált arra, hogy bevonjon egy olyan körbe, amely lényegében a marxista ideológiára épülő állam elleni – igaz, csak elméleti – harcot hirdette.” Így lett Balázsból nem távolról rokonszenvező „másként gondolkodó”, hanem tevékeny, megfontolt, a kockázatot is vállalni merő titkos ellenzéki, ha tetszik, rendszerellenes magyar összeküvő a nemzeti-kommunista Romániában, ami az „első nyilvánosság” exponált szereplője számára nem volt minden rizikó nélkül.

A hatvanas években azonban még nem az erdélyi szociológia-, szociográfia- és eszmetörténeti hagyomány foglalkoztatta, sokkal inkább marxista és nem marxista társadalombölcseleti kérdések, lét- és ismeretelméleti dilemmák. Ekkor jelent meg a *Falvak Népe* hetilapról (1932) szóló tanulmánya is a *Korunk*ban, ahol filozófiai-ideológiai írásokat, ismertetéseket közölt. Ezek jó része a kutatásai nyomán felvetett, máskor kényszerűen, aktuális meggondolásból feldolgozott elméleti kérdések eredeti megragadásával keltett figyelmet, tájékoztatósi pontokat kínálva, a többi, más szerzők hasonló, hatalomtól elvárt cikkeivel

együtt lapozta át a lapos pártfrazéológiától megcsömörlött olvasó. 1969-ben jelent meg *Humor és filozófia* című munkája, a tárgykör szellemes széles körű történeti, társadalomfilozófiai, esztétikai összefoglalása. Kéziratban maradt doktori értekezését, *A társadalmi determinizmus és a szubjektív tényezőket* 1970-ben románul írta meg (egyetemi előadótanár 1977-ben, professzor már csak a régi hatalom bukása után, 1989-ben lett). Az *optimizmus védelmében* című esszéje 1971-ben, az *Elmélkedés a célszerűségről* 1972-ben, *A véletlen* 1974-ben látott napvilágot. Módszere – sajátos témafelvetése, az expozíció után tárgyának lexikális meghatározása, külső körökből befelé tartó aprólékos körüljárása és az elágazások szikár logikájú végigjárása, végül a visszautaló összefoglalás – először ezekben a műveiben tűnt fel. Az emberi élet determinált, de nem végzeteszerű mivoltának problematikáját 1978-ban megjelent *Fatális lét?* című munkáját a fátum-elméletek tagadásának szentelte. 1979-ben olaszországi „filozófiai utazása” után az olvasót *Itáliai úti filozófia* szellemi portyázásával lepte meg, amely nem útikönyv, nem is útinapló, inkább az élmény „tárgyból kiinduló gondolat-meghosszabbítása” Padovától, Velencétől Veronán és Rómán keresztül Firenzéig és Pompejiig. Távolságtartó közvetlenségével, életrajzi adalékaival e művének kései rokona a *Filozófikák és töprengések* cím alatt 1999-ben megjelent gyűjtemény, amely az egyetemes filozófiatörténet fiktív, máskor axiomatikus, átszemélyesített történeteit foglalja magában, verbalizmus és hatalom, győzelem és alávetettség kérdéseit Sütő András drámái nyomán elemző esszéivel együtt. Hasonló „mikro-esszéit” jóval később, 2013-ban adta ki *Köznapi filozófia. Gondolatok – példázatok* címmel.

A morálfilozófia, sőt a teológia tárgykörébe vágó *A predesztináció* (1978) már az erdélyi bölcséleti örökség feltárásának irányába mutatott. Széles körű kitekintése, érvelésének alapossága arra int, komolyan kell vennünk, hogy a marxista filozófiának a kálvini predesztinációval folytatott, úgymond tárgyilagos párbeszédét tartjuk a kezünkben. Balázs munkája valóban nem a marxizmus megszelídült antiklerikális expanziójának jegyében fogant. Nem is a hittétel nemzetközi teológiai szakirodalmának kivonatát kínálja, hanem két világháború közötti erdélyi protestáns teológusok: Dávid Gyula, Makkai Sándor, Tavasz Sándor felfogásának tömör ismertetését, 1945 után talán az elsőt. Azt is kiemeli, hogy az eleve elrendelés tanítása egyszersmind „a nemzeti hagyományok ápolása, az anyanyelv művelése, a nemzeti kultúra fejlesztésére irányuló pozitív törekvés is”, azzal együtt, hogy a kulturális élet serkentésében „nem kis szerepet játszott a kálvinizmus predesztinációs elve, amely a valamely nemzetbe való beleszületés elfogadásán túl az Istentől meghatározott létkeretek gazdagításának a szűkességét is tartalmazta”.

Első Téka-könyve, Dimitrie Gusti írásainak *A szociológiai monográfia* című válogatása 1976-ban jelent meg saját fordításában. A hagyomány feltárásában ezt követte első „nagy ugrása”, máig egyik legfontosabb, alapvető műve, a *Szociológia és nemzetiségi önismeret* című „kritikai tanulmány”. Gusti híres bukaresti monografikus iskolája és a magyarországi, romániai magyar szociográfia kapcsolatait minden részletében feltáró munkája az erdélyi magyar szociográfiát általános társadalomelméletként fogta fel. Az új látásmód kialakulásának a szociográfiai önismerettől a kisebbségi szociológiáig vezető útján a *Korunk* műhelyét, a protestáns és a katolikus orientáció eredményeit együtt tette mérlegre az *Erdélyi Helikon* irodalmi ihletésű szociográfiájával, az *Erdélyi Múzeum* szaktudományos kisebbségismereti munkájával, valamint az öntevékeny kutatók tel-

jesítményeivel. A fejlődés az *Erdélyi Fiatalok* harmincas évekbeli gyakorlati falumunkájával, majd a *Hitel* önismereti társadalomkutatásával jutott csúcspontjára az évtized derekán. A két csoport korszakos teljesítményét Balázs látszólag Gusti védőernyője alatt „mentette vissza”. Nézőpontját és műve keretét azonban eleve a kapcsolatok és kölcsönhatások általa felismert hálózatával határozta meg, vagyis nemcsak azt érezte meg, mihez érdemes és miként kell hozzáfognia. Mindamellet hajlamosak vagyunk azt is elfelejteni, hogy a Romániában 1989-ig megjelent műveket, mindenekelőtt a magyar szerzők munkáit, legyen szó versről, regényről, tudományos műről, főként „ideológiáról”, nem úgy kell olvasnunk, ahogy „írva vannak”, hiszen nem mindig úgy voltak írva, ahogy kéziratuk a nyomdába került. A szerzők előzetes (folyamatos) állambiztonsági ellenőrzését a Securitate végezte, a sokszori és kiszámíthatatlan cenzúra pedig a néha épp csak kikezdzhető politikai-történelmi tartalmat kereste, a lehetséges „áthallásokat”, tiltott neveket és gondolatokat. A magyar-román kapcsolatok néhány „kedvező” momentumának megfelelő bemutatása (mint a Gustival való kapcsolat), amellett, hogy némelyik egyenesen kötelező volt, kétségtelen előnyt jelentett, a megközelítésre és a fogalmazásra azonban Balázsnak is ügyelnie kellett. Az eszmetörténész a kisebbségi etikai magatartásformák, felfogások bemutatásával, Varga Béla filozófus, unitárius püspök *Bölcséleti írások* című 1979-ben megjelent válogatásával, 1982-ben *Tavaszy Sándor filozófiájának* összefoglalásával folytatta munkáját. Az egykori román külügyminiszter, Nicolae Titulescu *A béke dinamikája* című Téka-válogatása (1982) ugyancsak saját fordításában látott napvilágot.

Balázs életében a Limeshez való csatlakozása hozott újabb fordulatot, pontosabban mindaz, ami odáig vitte. A rövid életű „titkos vitakör”, az erdélyi magyarság történeti és létkérdéseit elméletileg is igényes módszerességgel felvető szellemi társulás szűk „nyilvánossága” valóságos „benzinkút volt az én damaszkuszi utamon. Itt tankoltam, de olyannyira, hogy utána már a sebességkorlátozó táblákat sem vettem figyelembe. Haladtam visszafelé a damaszkuszi úton – ezúttal jó irányban.” A „notórius marxista” aztán 1985-ben feketelistára került. Ennek lett egyik következménye, hogy *Bölcsélet az Erdélyi Múzeum Egyesületben* című kézírata, közel két évszázad eszmetörténetének első teljes feldolgozását törölték a Kriterion Könyvkiadó tervéből (csak 2007-ben jelenhetett meg). 1986-ban a Limesben kifejtette, „bennünket nem a politikából zártak ki, hanem a hatalomból”, ezért az úgymond disszidens politika gyakorlását sürgette, mert „[a] politikáról semmilyen körülmények között sem szabad lemondani”. Mindamellet felismerte azt is: „Nem szabad azzal áztatnunk magunkat, hogy ha bezárkózunk a magunk körébe, akkor megvalósíthatunk valamilyen szellemi autonómiát, mint valami szabadgondolkodók, akik függetlenítik magukat a külső hatásoktól. [...] Micsoda autonómia az, amelyben én gondolatilag szakadatlanul függetlennek vélem magam valamitől, aminek valójában teljesen ki vagyok szolgáltatva?” Ebben az időben Gáll Ernő úgy látta, barátját is „a személyközi kapcsolatok romlása, a sok felelőtlen pletyka és az elszabadult indulatok aggasztják. Egyértettünk abban, hogy szembe kell fordulni ezzel a bomlasztó jelenséggel, küzdeni kell az értékes kapcsolatok megőrzéséért, de ugyanakkor el kell határolódnunk az erkölcsileg kompromittált egyénektől.”

1987-ben az állambiztonság Gállal, Molnárral, Cs. Gyimesi Évával fenntartott kapcsolata miatt vonta felelősségre. 1988-ban azonban, amikor Constantin Rădulescu-Motru általa fordított *Válogatott írások* című Téka-kötete még megje-

lenhetett, újabb „harc formát” választott magának: hozzálátott illegális lapja szervezéséhez, amely Kós Károly nyomán a *Kiáltó Szó* címet viselte. A Limes szétzilálása után megszületett folyóirat „[s]zerencsére rövid életű volt, a Temesvárról elindult szélvihar elsöpörte, s miután a diktátor a Központi Bizottság épületének tetejéről helikopterrel elmenekült, majd örökre eltűnt puskagolyóktól lyuggatva a Ghencea temető egyik sírgödrében, bármilyen illegális újság megjelenetése lekerült a napirendről”. A kalandos vállalkozás történetét, a történet értelmezését és dokumentumait 2005-ben adta ki (*Kiáltó Szó. Volt egyszer egy szamizdat*). Mára szinte elfeledett műve, az *Identitástudatunk zavarai* 1988 tavaszán befejezett kéziratának első példányát kocsija motorházába rejtve őrizte (csak 1995-ben jelenhetett meg). A könyv, Balázs legfontosabb munkáinak egyike, a magyarság nemzeti önismeretének összetevőit, tartós többségi-kisebbségi tudatzavarainak lélektani, filozófiai, történelmi okait vizsgálta a megszokott körültekintő módszerességével, éles logikájával, tárgyyszerű tónusban. Homályosan derülátó (?) konklúziója szerint mindazok, akik úgy vélik, „legfeljebb rövid ideig élhetünk magyarként Romániában, elfeledkeznek egy alapvető dologról: *a mostani állapotokat nem szabad elhamarkodottan kivetíteni a jövőbe*. Ha a történelem nem hoz alapvető változást, talán igazuk lehet. De miért ne hozna? Szükségszerű talán, hogy Romániában a politikai-társadalmi viszonyok az idők végezetéig olyanok maradnak, amilyenek most? Aki ezt vallja, az *elvíleg* tartja kizártnak a nemzeti kérdés demokratikus rendezését. Mi nem adjuk fel a reményt, bízunk abban, hogy ezt a kényes problémát egy hatalomváltással demokratikusan rendezni lehet – *valamikor*.”

Már 1989. december elején úgy látta, az erdélyi magyar közösség megszervezése lesz a küszöbön álló fordulat után következő feladatok legnehezebbje, azal együtt, „miként viszonyul ehhez a románság. Hogyan viszonyulunk mi az új hatalomhoz, illetve az új hatalom hogyan viszonyul hozzánk.” Felvetette azt is, vajon az erdélyi magyarságnak „szüksége van-e vagy sem a pluralizmusra befelé. Hogy pluralizmus kell, az világos, de hogy a politikai pluralizmus is szükséges-e, az már más kérdés.” Meggyőződése volt, hogy a kisebbségi közösség élére hivatásos politikusokat kell majd állítani, ami azért ígérkezik nehéznek, mert a Jakabffy Elemér és Willer József formátumú, tekintélyű vezetők helyett „csak Király Károly van”. A „forradalom” kitörésekor, december 23-án Gáll Ernő lakásán ő is aláírta az RMDSZ létrejöttének előzményeként megfogalmazott *Hívó Szó* című kiáltványt a nemzeti önrendelkezés, az Erdélyi Múzeum-Egyesület és a Bolyai Egyetem újjászervezése követelésével. 1990 januárjában egyike volt azoknak az ismert magyar értelmiségieknek, akik vállalták, hogy a kritikus, reménytelen, mégis egyre nehezebb időkben átmenetileg a politizálás színterére lépnek, hogy a magyarság követeléseit érvényre juttassák. Az első januári napoktól a magyar egyetem megszervezésére létrejött bizottság tagja, február elején az RMDSZ Kolozs megyei elnöke, az Országos Ideiglenes Bizottság egyik alelnöke. (A Bolyai Egyetem Barátainak Egyesülete – már csak dokumentáris jelleggel, a Bolyait illetően mondhatni másodszer is szinte csak post mortem – 2009-ben adta ki a *Fehér könyvet az erdélyi magyar felsőoktatás kálváriájáról*.)

Miután rossz tapasztalatokra tett szert a politikában, idő múltán „taktikusan kihátrált” belőle, visszatért az íróasztalához. Ekkor kezdődött az eszmefeltáró, rendszeralkotó kutató újabb korszaka: a két világháború közti erdélyi magyar politika egyik legnagyobbja, a konzervatív liberális Jakabffy Elemér hatalmas és szerteágazó életművének számbavétele, amely hamarosan messzebbre vezet

választott tárgyánál. Első, *Nemzetiségpolitikai írások* című válogatását, amelyet „az erdélyi magyarság külügyminiszterének”, az Országos Magyar Párt alelnökének, állandó genfi népszövetségi képviselőjének tanulmányaiból állított össze, 1993-ban adta ki a Téka-sorozatban. A *Lugosi üzenet*, a *Magyar Kisebbség* folyóirat huszonkét évfolyamának feldolgozása 1995-ben látott napvilágot. Az elfeledett Jakabffy-írárok második kötetét, a *Kisebbségi sorskérdéseket* (2005) *Jakabffy Elemér és a Magyar Kisebbség* című monográfiája, a *Lugosi üzenet* kibővített változata követte (2012). Erejéből közben arra is futotta, hogy szerkesztőtársával, Schwartz Róberttel kiadja a *Funar-korszak Kolozsváron a helyi sajtó tükrében, 1992–1996* című sajtócikk-gyűjteményt, amely a megveszekedett magyargyűlölő „munkásságáról” hírt adó írárok közül 2646 tételnek a kivonatát foglalta magában (a második kötet még várat magára). 2011-ben látott napvilágot *Az én bölcselete(m)* című bonyolult vállalkozása, a magyar filozófiai gondolkodás valóban új 21. századi rendszeralkotó teljesítménye.

A kétezres évek elején, tíz évvel azután, hogy felhagyott a politikával, elérkezettnek látta az időt, ha nem is az évtized összegzésére, legalább arra, hogy utánajárjon, „mi az oka annak, hogy jeles értelmiségeink tekintélyes része nem vesz részt közvetlenül a romániai magyarság politikai küzdelmeiben, a tiszteletreméltó közéleti szereplésen túl nem vállal politikai funkciót”. A *politika peremén* (2004) tizenkét jeles kolozsvári magyar értelmiséggel (Csetri Elekkel, Dávid Gyulával, Egyed Ákossal, Faragó Józseffel, Fodor Sándorral, Gáll Ernővel, Imreh Istvánnal, Kántor Lajossal, László Ferencsel, Lászlóffy Aladárral, Pálfalvi Attilával és Péntek Jánossal) folytatott „mélyinterjúját” foglalta magában. Hogy a kétezres években már sem neki, sem a „perem-létet” választó, mellőzött vagy kiszorított beszélgetőtársainak nem voltak illúziói, kiderült a könyvből. Korábbi, *Meddő próbálkozások* címmel megjelent tanulmányaival (2002) mégis visszatért a még a szocializmus idejéből jól ismert „nemzetiségi probléma megoldásához”, a „dunai patriotizmus” régi gondolatköréhez, immár nem a politikában, hanem széles látószögű eszmetörténeti vizsgálódásában. Az volt a szándéka, hogy az összefogás hamvába holt történelmi kísérleteit, magyar–román kapcsolódási pontjait felidézve szóljon az akkori mához, „az egységes Európa – ezáltal nem képzelgő, hanem megvalósítható – gondolatvilágához”, amelyhez az általa „feltérképezett »meddő talaj« a meghaladott, de tanulságokkal teli múltat jelenti”.

Jakabffy, a mester után következett Mikó, a tanítvány, akit egykor Kolozsváron naponta látott, amint a New York szálló melletti kis üzlethelyiségben könyveket és jegyzeteket árult. A *Mikó Imre. Élet- és pályakép* (2003) az eszmetörténész Balázs talán legfontosabb műve, „kisebbségi létünk és helyzetünk szinuszcörbéje”. Mindamellet több mint monográfia, hiszen sokkal többet ad a címben foglaltaknál. Rendelkezésére állt a Mikó-hagyaték, ahonnan megannyi fontos, ismeretlen politikai, történeti és személyes dokumentumot fel is vett könyve függelékébe. Mégis szinte beláthatatlanul sokféle forrásanyag birtokában kellett megrajzolnia az *Erdélyi Fiatalok* tagja, *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*, Bánffy Miklós mellett a Magyar Népközösség titkára, a *Huszonkét év* szerzője, a hírneves politikus kisebbségi jogász, politikai fogoly, író és szerkesztő arcélét. Így lett könyve a Mikó-jelenség bonyolult történelmi és ideológiai összefüggésekre ágyazott korpépe. Miként Balázs korábbi eszmetörténeti munkái, e műve sem hagyományos (nem kronologikus), hanem „összefüggés-monográfia”. Mondandóját a bőséges anyag minden apró részletének ismeretében, pontosan tájolt történelmi, politikai és eszmei csomópontok szerint rendezte. Nem könnyű ol-

vasmány, valószínűleg azonban mégsem ez az oka, hogy még a kincésők közül is csak kevesen idézik. Kézirata elkészítésekor Balázsnak nem volt tudomása Mikó beszerzéséről. Álláspontját nem módosította akkor sem, amikor az újabb kutatás erre vonatkozó adatokkal szolgált; Mikó egész pályafutásáról nyerünk árnyalt és hiteles képet, ha a könyvet és a Mikóról szóló dokumentumfilmet együtt értelmezzük.

Nem kis meglepetést szerzett hamarosan azzal is, hogy a jóhiszemű magyar önvédők és a csekély számú román „hídépítők” után összefoglalta egy elvete-mült hidrobantó hetven éven átívelő, mérhetetlen károkat okozó munkásságát is. *Onisifor Ghibu – álarc nélkül* című munkája (2005) egyedüli teljes magyar pálya- és jellemrajza a magyar kisebbség, a magyar nyelv, egyház és kultúra ultranacionalista ellenségének, a magyar egyetem első sírásójának.

A kétezres esztendőkből Balázs nemcsak fenti műveivel lepte meg a kutatást, hanem – vissza a forrásokhoz, újra és megint – terjedelmes dokumentumköteteivel is, s aztán még egyébbel. László Dezső református lelkész, az *Erdélyi Fiatalok* egyik vezéralakja, Észak-Erdély visszacsatolása után az Erdélyi Pártnak a magyar országgyűlésbe Teleki Pál által behívott képviselője parlamenti beszédeiben jobbra az erdélyi magyar művelődés és az egyházak helyzetét hozta fel. Balázs ezeket a felszólalásokat már 2004-ben, a *László Dezső emlékezetében* közölte, nem egészen váratlanul fogott tehát neki régóta tervezett forrásgyűjteményeinek megszerkesztéséhez. A nagy vállalkozás Kolumbusz tojása: a tetralógia első kötete, a *Magyar képviselet a királyi Románia parlamentjében* (2008) nélkülözhetetlen forrásválogatás, csakúgy, mint a 2010-ben napvilágot látott *Román képviselet a dualista Magyarország parlamentjében* első (beszéd, 1906–09) és második könyve (1910–18), végül a *Román képviselet a dualista Magyarország parlamentjében*. Analógiák (2010). Bennük mintegy kétezer oldalon adta közre gazdag anyagát a történeti-politikai összefüggések feltárásával.

Dugó a vízen című regénye, sajátos, félig fikatív, félig dokumentarista „nemzedéki vallomása” 2012-ben jelent meg. Mottója szerint műve „Kiagyalt történelmi álregénynek álcázott, burleszk elemekkel kevert jópofáskodás és kritika egy politikai elménckedésre nemigen alkalmas világról”, amelyről írója jó előre lebeszéli azokat, akik „komoly önéletrajzi visszaemlékezéseket olvasnak, mert ebből a paródiából ezek torzképére lerne”. A „szokatlan önéletrajzi naplónak” is mondott írásmű tehát nem a szerző, hanem főhőse, Nagy Pál, alias Dugó, a szociáldemokrata vasutas családból fő-sajtócenzorságra jutott, meggyőződés nélküli karrierista „önéletrajzi visszaemlékezése”. Dugó nem valami jobb jövőnek szóló palackposta-üzenet üvegét zárta, hanem csak túlélni akart a minél jobban ki is élvezett jelenben, minden korszak minden rezsimjében a felszínen úszva. A sodródó, alkalmazkodó figura a diktatúrákat végigélt, haszonelvű meggondolásokból a legelőnyösebbet, erkölcsileg a lehető legrosszabbat választó magyar értelmiségi típusa, aki „hajlandó bárkit besározni, de csak akkor, ha ezzel magát sártalanítja”. Az események gyakorta nehézkes, aprólékos-körülményes énrégényszerű előadása dokumentumtörténet és filozofikus szatíra egyszerre. Az önéletírás és a konfesszió látszatát keltő monológ azonban ironikus zárójelbe teszi az emlékirat és a vallomás műfaját. A hazugság és félelem légkörében lejátszódó egyetemi, színházi, szerkesztőségi (és titkosrendőrségi) epizódokat – amelyekben mások mellett Csehi Gyula, Nagy István, Rácz Győző alakja éppen úgy feltűnni látszik, mint Ceaușescu udvarának hírhedt dalnoka, Adrian Păunescu – Balázs humorral, de elítélő gúnnyal, szánakozó szomorúsággal írja le. Telitalála-

ta, egyszersmind műve csúcspontja az a drámai parafrázis, amely az ugyancsak 1928-ban született Szilágyi György *Hanyas vagy?* című híres nemzedéki prózaversére (1976) született. A főcenzor a Securitate által égen-földön keresett titokzatos irat szerzőjére egykori kollégájában ismer rá. (A második kötet, a *Dugó a tűzben* megjelenés előtt áll, csakúgy, mint az *Őn-nekrológ*, valamint Balázs már nem fiktív visszatekintése, az *Emlékeim személyekről – újraközlésekkel*.)

Legutóbbi könyve, a *Hungaropesszimizmus* (2013) játékosan körmönfont szerzői meghatározás szerint „esszébe hajlóan tudományos értekezésnek tűnő, forrásokra építkező társadalomfilozófiai spekuláció, szubjektív vélemény egy társadalomlélektani jelenségről”. Levezetéseit mégis a mozgatórugók adatokban gazdag, tárgyilagos, olykor szkeptikus, de már címével is derűlátó feltárásaként olvassuk. Ennek oka, hogy miként már korábban is, a magyar önazonosságtudat zavarainak, az összmagyar és a transzilván hungaropesszimizmus változatainak ebben a hungarooptimista vizsgálatában is felleljük a (talán mégis túlzott?) derűlátásnak „több mint csíráit”.

EGY ERDÉLYI MAGYAR AMERIKÁBAN

■ A múlt esztendő vége felé szerkesztői felkérés érkezett a *Korunktól*: írjak a lap demográfiai számába. Röviden arról, hogy mit jelent a diaszpórában erdélyi magyarként élni. De ne felejtsek el szólni az útrakelés indokairól, viszontagságairól, a megkapaszkodási lehetőségekről és a '90 utáni hazatérésekről sem.

Nos erdélyi orvosok (a MOGYE belgyógyász tanársegédei) voltunk feleségemmel Marosvásárhelyen, amikor – úgy 1979-ben – felmerült a kérdés: hogyan is lehetne kivándorolni Amerikába. Feleségem nagynénje itt élt, abban az évben sikerült őt meglátogatni. A rokoni kapcsolat nyilván nem volt elegendő ok a kitelepedéshez. A világ már kezdett nagyon beborulni Romániában, az eltökéltebbek és a szemfülesebbek már elindultak Erdélyből is – ki erre, ki arra, ki így, ki úgy... Érdeklődésünkre a bukaresti amerikai konzulátuson az volt a válasz: nehogy elindítsuk a kitelepedési kérést! Azt persze nem tudtuk, hogy látogatásunkat nem csupán tájékozásként kezelték. Merthogy 1985 őszén a konzulátustól kerestek meg minket: megvan-e még az óhaj? Ha igen, akkor most lehetséges...

Abban az évben történt, hogy egyik kedves idősebb barátunk – Sütő Andráséktól távozván – így szólt hozzánk: „Péter, én érzem, hogy ti el fogtok menni... Ne tegyétek: ti itt elég jól vagytok, titeket itt szeretnek, rátok itt szükség van...” Igaza volt: nem voltunk rosszabbul, mint más kollégák, és együtt voltunk – családdal, barátokkal, kollégákkal, páciensekkel. De ez viszonylagos jólét volt, tele bizonytalanságokkal; a minőségibb szakmai munkát elnehezítették vagy lehetetlenné tették – miközben a kitelepedési láz fokozódott; aki nem ment, gyermekeit szervezte kifelé (pl. látszatházasságokkal stb.). Nekem épp akkor adták tudtomra, hogy nacionalista vagyok, mert magyarul beszélek a hallgatókkal a gyakorlatok során, magyarul íratom az államvizsga-dolgozatokat, „problémás” kapcsolatokat tartok fenn. De ezzel sem voltam egyedül, tehát nincs mentségem. Mindössze „agyamra ment” a szocializmus és a kisebbségi lét.

Kitelepedési kérésünk beadása után egy hétre állástalanokká váltunk, aztán a román hatóságok visszautasították kérésünket. Minthogy időmilliomosok lettünk, befejezhattük és leadhattuk doktori disszertációnkat, készülhettünk amerikai orvosi szigorlatainkra, s – barátaink és kollégáink támogatásával – megéltünk valahogy. Aztán jött a kivándorlás jóváhagyása, majd a készülődés: kis dolgaink felszámolása, engedélyezett könyveink, festményeink, hanglemezeink kiküldése, a rengeteg intézniező, a búcsúzások, majd 1986 decemberében az nagy utazás és annak végén megérkezés (Phoenix, Arizona), ahova a bevándorlási hatóságok menekülteként irányítottak.

Az érkezést követő idők zsúfoltak voltak – berendezkedéssel, adminisztratív teendőkkal, gyermekek beiskolázásával, s ehhez jött még a január végi második szigorlatra való felkészülés. Azután egyféle „üres idő” következett, az eredmény várásával. Ekkor éltem meg teljesebben a kivándorlással járó veszteséget is, s ez az idő tette lehetővé az ismerkedést a phoenix(AZ)-i kis magyar közösséggel, amelyikhez még otthonról kaptunk eligazítást. Megkerestük Demeter Andor tiszteletes urat és családját meg egyházát, a phoenixi kis magyar református közösséget, ahol nagy szeretettel és segíteni akarással fogadtak. Tanítottak az amerikai életre, összehoztak magyar orvosokkal, társaságot/kapcsolatokat biztosítottak, átsegítettek az akklimatizálódás kezdeti nehézségein. Lényegében itt, Amerikában ismerkedtünk meg a magyar református élettel is, kiegészítve ökumenikus keresztény életünket a katolikus és evangélikus keretek mellett a reformátussal s majd később

– Gellérd Judit révén – az unitáriussal is. Ebből ugyan állás és továbbtanulási lehetőség ott nem lett, de így is hasznos és jó volt.

Megjött a vizsgaeredmény: sikerült, most már a diploma elismertetésének egy fontos követelménye meglett. De ehhez kellett az marosvásárhelyi orvosi oktatás igazolása is, amit akkor a román hatóságok nem teljesítettek. Így kellett három – Amerikában praktizáló – Marosvásárhelyen végzett orvos igazolása. És ez is meglett két kollégánk s egy tanítványunk révén. Végül pedig kellett egy belgyógyászati alorvosi állás egy oktatókórházban, ahova felvesznek hároméves kiképzésre. Ennek sikeres teljesítésével letehetjük itt is belgyógyászati szakvizsgánkat, és működési engedélyt szerezhetünk. Itt jött be a román kapcsolat – egy véletlen révén ismerkedtünk meg Gheorghe Marinescu nevű fiatalabb bukaresti román kollégával, aki a detroiti zsidó kórház (Sinai Hospital of Detroit) kardiológusa volt, és aki nagy körültekintéssel, önzetlenséggel és szeretettel támogatta felvételünket a kórház belgyógyászati osztályára-oktatásába, majd segített detroiti megtelepedésünknel is. Ezt a hároméves alorvosi programot végeztem el én, majd Mari feleségem – így a magyar segítségem mellé oda kerültek a román és zsidó támogatások is.

Végül is így telepedtünk le mi Detroitban – pontosabban Detroit mellé –, s a szakmai munka, tanulás, elhelyezkedés, a belgyógyászati és geriátriai szakvizsga mellett ott folytatódott az amerikai erdélyi magyar – s kisebb mértékben román – világgal való ismerkedés, az abba való tartós beilleszkedés.

Elmentünk az 1988. évi március 15-i megemlékezésekre Detroit hagyományos magyar negyedébe, ahol a Szent Kereszt Magyar Katolikus templom áll. S itt aztán még több magyart – köztük erdélyieket – ismertünk meg: Ander Antal mellett Zoltán Sándort (mindketten mérnökök), az Ann Arbor-i antropológus Darvas Évát és építész férjét, Róbertet. Ők jelentették a mi társaságunkat a továbbiakban. Aztán a református egyház keretében 1990-ben megalakult a Magyar Hagyományokat Ápoló Kör, amelyet vásárhelyi barátunk, Miklós Erzsébet kezdeményezett. Az előző betelepült hullámok még élő tagjai és leszármazottaik nemigen beszéltek már a magyar nyelvet, az előrehaladott asszimiláció állapotában leledztek, de vallási-egyházi hagyományaikhoz, szokásaikhoz és kulináris hagyományaikhoz ragaszkodtak. A magyar ügyek, a magyar kultúra iránti elevenebb érdeklődést, aktívabb részvételt az '56-osok s a „szivárgó” betelepülő magyarországiak és erdélyiek képviselték környezetünkön.

A következő év nyarán jutottunk el a Magyar Baráti Közösség (MBK) nyári Itt-Ott találkozójára, melyet még mindig az ohioi Lake Hope-on (a Reménység Tavánál) tartunk. Az egész családdal mentünk, és nagy élmény volt az eleven szabad véleménynyilvánítás magyar sorskérdésekről a nagy változások idején. A vendég-előadókat követő viták mellett az esti kulturális programok is felejthetlenné tették a találkozót. Nem is kellett sok biztatás, tagjaikká váltunk ott mi is. A tagság java része s vezetősége is akkor dipis ('45-'47-es, közöttük „erdélyi dipisek” is!) és '56-os értelmiségi magyar emigránsokból és leszármazottaikból állt, ehhez társult még egy kisebb délvidéki társaság is. De jöttek-szivárogtak az erdélyiek – itt volt már akkor a Bokor-Megyeri család (erdélyi-délvidéki felállásban), Győrffy Ilona és Péter, s ekkor társult hozzánk Ander Antal barátunk és a szintén vásárhelyi Minger Hajnal.

Itt visszakanyarodok Győrffy Péterhez és Ilonához. Péter csíkszeredai orvosból lett amerikai belgyógyász, Ilona pedig lelkes washingtoni idegenvezetőként dolgozott. Péter volt egyike azoknak, akik igazolták otthoni orvosi oktatásom, aztán jobban összeismertkedtünk, többször találkoztunk, Washingtonban, ahol éltek, és többször vendégeink voltak ők is. Házukból egy kis erdélyi központot teremtettek, ahol 1989 után számos erdélyi vagy kivándorolt magyar (köztük közéleti emberek, művészek, írók) megfordult. Megalakították többedmagukkal a Kulturális Alapítvány Erdélyért elnevezésű szervezetet, amelyik erdélyi magyar képzőművészek

alkotásaiból szervezett kiállítást Washingtonban; erdélyi magyar politikusokat, művészeket utaztattak. Mi is tagjai lettünk az alapítványnak, részt vettünk munkájukban, a kiállítás összehozásában, a marosvásárhelyi Bay Zoltán Könyvtár támogatásában, felszerelésében és meghívottaik fogadásában. Áldozatkészségük, önzetlenségük, erdélyi elkötelezettségük példamutató volt, és nagylelkű adományuk elhunytuk után is hozzájárul erdélyi kulturális intézmények támogatásához.

Hogyan mutatkozik az erdélyi magyar jelenlét Detroitban? Marosvásárhelyi családunk mellé számos nagyváradai is letelepedett: testvérek, unokatestvérek és gyermekeik. A magyar egyházak erősítése mellett az erdélyi kötődések gyarapításához is hozzájárultak. Ilyen gyarapodások nyilván más amerikai városokban (pl. Chicagóban) is életjelt adtak magukról. Nem jártak saját erdélyi szervezeti alapításokkal ugyan, de képviselték az erdélyiséget, az erdélyi kapcsolatokat, érdekeket ők is a helyi és országos magyar közösségekben.

Az erdélyi származású amerikai magyarok a szórvány diaszpórája, avagy a diaszpóra kisebbsége? Mint a „kisebbség kisebbsége” Erdélyben? A megkülönböztetés mind leíró, mind elemző szempontból létjogosult. Az erdélyiek azonban a tágabb amerikai magyar közösségekben tudnak csak megmaradni. „Mint cseppben a tenger” – ezáltal valósulhat meg a „nemzetegyesítés a diaszpórában”, a magyar nemzetstratégia szellemében is. Az átfogó, egyesítő hozzáállás, a megkülönböztető-elismerő szerető odafigyelés, a tapintat ehhez nélkülözhetetlen. Vagyis: a partikularitás elismerése, de egyszerűsággal az egység gyakorlati vállalása.

Vannak kis regionális zárványok, társaságok – helyi közösségekben, nagyobb terekben, akár erdélyiek, akár délvidékiek – én ilyenekkel találkoztam. Itt a megítéltebb, családiasabb együttlét mellett a hazai gondokra való intenzívebb odafigyelés a jellemző; ezek készségesebb felvállalása, a nagyobb magyar közösség tájékoztatása és mozgósítása; támogatási gyűjtések, ösztöndíjak, látogatók meghívása és utaztatása, erdélyi értékek megismertetése és megőrzése a cél. A szűkebb, személyesebb összefüggéseken itt nem ritka erdélyi román (többnyire magyarul is beszélő) barátok jelenléte (e kapcsolatokat néha még otthonról hozták), ahol a tárgyalás esetenként kétnyelvű is és politikamentes.

Az Erdélyre figyelés és kapcsolattartás módozatai igen változatosan alakultak az elmúlt évtizedek során. A személyes kapcsolatok mellett, melyeket 1993 után a szinte minden évben sorra kerülő hazalátogatások is kiegészítettek, egyre fontosabb lett a nyomtatott és az elektronikus sajtó követése, a levelezőlistákon való információ- és véleménycsere, az MBK-találkozókon és az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem akadémiai hetén való részvételek, melyeken nemcsak Erdélyről lehetett tájékozódni, de egyre több erdélyivel is megismerkedni és találkozni. Ehhez jöttek utóbb az erdélyi rendezvényeken való személyes részvételek is, s ezek az alkalmak számomra a jövőben remélhetően még gyarapodni fognak.

Fontos volt és maradt a *Korunk*-kapcsolat is. A folyóiratot még odahaza olvastam, s aztán unokabátyám, Ritoók János (a lap szerkesztőségi főtítkára) vitt el a szerkesztőségbe, ahol módomban állt megismerkedni Kántor Lajossal és a belső munkatársakkal, nem egy alkalommal részt vehettem a *Korunk* Galéria rendezvényein. A kapcsolatot aztán Kántor Lajosék amerikai (detroiti) látogatása, Itt-Ott-os jelenléte elevenítette/erősítette fel újra 1992-ben, vezetett közlésekkel megvalósuló részvételhez, támogatáshoz, és ez teljesebben ki Cseke Péter 2014-es ittlétével. A kapcsolat azóta is él, s a folyóirat igen fontos szerepet játszik Erdély-központú tájékozódásomban.

Az erdélyi származású alapítók és tagok mellett az amerikai magyar szervezeteknek nagy hagyománya van az Erdélyre-felügyelésben, azzal való törődésben. A teljesség igénye nélkül megemlítenék egypár ilyen szervezetet, amelyeket bizonyára többen is ismernek a *Korunk*-olvasók között is. Ilyen volt a kimondottan erdélyi orientációjú Amerikai Erdélyi Szövetség – Teleki Béla vezetésével – a második világháború után, dipis háttérrel, amelyik a *Transsylvania* negyedéves lapot

is létrehozta (ezt szerkesztette később Cseh Tibor, majd rövid ideig Horváth Arany). A lapnak az erdélyi magyarság érdekében kifejtett tájékoztató, érdekvédő és karitatív tevékenysége felmérést érdemelne, akárcsak a Hámos László vezetete Magyar Emberjogi Alapítvány tevékenysége, az American Hungarian Federation, illetve az 1991-ben alakult, átfogóbb tevékenységű Magyar Amerikai Koalícióé (Hungarian American Coalition), amelyet Lauer Edith, majd Max Teleki s most Lauer-Rice Andrea, Szekeres Zsolt s az erdélyi Grauzer Csilla vezetnek. A koalíció azóta is egyre bővül, közösségi és egyéni taglistája szépen szaporodik, tevékenysége kiterjed – az amerikai magyar világ mellett a magyar–amerikai kapcsolatok, a magyar állam irányában. Foglalkozik magyar – így erdélyi – fiatalok amerikai ösztöndíjainak biztosításával, a szórványmagyság segélyezésével, közéleti személyiségek amerikai kapcsolatainak a kiépítésével, az amerikai magyar közösségek összefogásával és munkájuk támogatásával, káderneveléssel is. Feltétlenül ki kell térnem (ismét a teljesség igénye nélkül) az MBK szerepére „erdélyi amerikas mentorálásomban”, s „embékás mentoraimat” – a már előbb jelzettek mellett – Éltető Lajost, Ludányi Andrászt, Bójtös Lászlót, Somogyi Balázst.

S itt kell megemlíteni a Magyar Diaszpóra Tanácsot és észak-amerikai regionális szervezetét is, mely 2011 óta fogja össze a helyi szervezeteket, intézményeket, a nemzetegyesítés szellemében és érdekében, éltetve hagyományainkat és megfigyelve változó korunk körülményeinek és követelményeinek!

Kovalszki Péter

„VAN-E MÉG MAGYAR DAL VÁRADON?”

Válasz Juhász Gyulának

■ Juhász Gyula százöt évvel ezelőtt, 1908. február 1-től kapott helyettes tanári kinevezést a nagyváradi Premontrei Főgimnáziumba, de az igazgatói rendelkezés szerint február 15-től kellett tanítania. Fejes Rudolf Anzelm váradhegyfoki apát, prépost-prelátus szíves közléséből tudom, hogy az 1907/1908-as tanévtől az 1910/1911-es tanévig magyar nyelv és irodalmat, latin nyelvet, az itt töltött első és utolsó tanévben történelmet, az első három tanévben pedig görögöt és pótló irodalmat tanított. Az 1907/1908-as tanévben 631 nyilvános és 82 magántanuló volt az iskolában, a következő tanévben 629, illetve 33, majd 650 és 26. Az utolsó tanévben pedig 683 és 36. Szegedről jött Nagyváradra, s hogy mit jelentett számára ez a város, az mondhatni a legismertebb irodalomtörténeti közhelyek közé tartozik. Búcsúzó versei közül a sokat idézett *Testamentomban* is Váradra gondol: „Szeretnék néha visszajönni még, / Ha innen majd a föld alá megyek [...] Ó, én senkit se háborítanék, / Szelíd kísértet volnék én nagyon. / Csak megnézném, hogy kék-e még az ég / És van-e még magyar dal Váradon?”

Az 1948-as államosítás után különböző néven működött a tanintézet, az ötvenes évek végétől román tagozattal is. Az 1989-es változás után felmerült a magyar tagozat különválása – természetesen Juhász Gyula nevének égisze alatt –, de ez végül is nem valósult meg. Mihai Eminescu Főgimnáziumként működik, ma már így ismerik – és elismerik – városzszerte. A különválás hírére 1990 őszén összesen 216 diák iratkozott be az akkor induló magyar tannyelvű IX. osztályokba, nyolc – O, P, R, S, T, U, V és X – osztályra leosztva. 1991 őszétől magyar nyelven már csak három középiskolai osztály indult évente – két reál és egy humán. Hochhauser Enikő, az iskola aligazgatója arról tájékoztatott, hogy a jelenlegi tanévben 70 kilencedikes diák kezdte meg középiskolai tanulmányait.

A premontrei rend hosszú évek óta igyekszik visszazerezni tulajdonát, de eddig csak különböző – többé vagy kevésbé neveltséges – elutasítást kapott. A leggroteszkebb az volt, amikor arra hivatkoztak, hogy az államosítás idején más volt az utcanév, mint a mostani. A régi Premontrei Főgimnázium katalógusait elégették, a rend visszaszolgáltatási igényei ellen időnként egy-egy túlbuzgó tanerő aláírást gyűjtött a tanulók és szülei körében, a polgármesteri hivatal le akarta bontani a dr. Gerinczy László Pál prépost-prelátus által a negyvenes években épített tornatermet, pedig szüksége van rá az ezeröttszáz körüli diákságnak. Az indok? Nem illik a műemléképület látványába, holott kizárólag a belső udvarról lehet csak látni; a premontrei rendház visszaigénylés alatt álló kertjében pedig, a volt Voința/Akarat sportpályán illegálisan parkolóházat épített a polgármesterség – számolt be Fejes Rudolf Anzelm apát, prépost-prelátus.

Húsz évnél több ideig tanítottam a régi, neves főgimnáziumban – ugyanazt a tárgyat – magyar nyelv és irodalom –, mint Juhász Gyula. Naponta láttam az emeleti lépcsőfordulóban a márványból készült, féldombormű emléktábláját. Az idézett versében feltett kérdésre egyetlen szóval tudnék válaszolni: *van!*

Színházi vonzerő

■ A népszámlálási adatok jelzése szerint Nagyvárád összlakossága – és ezen belül a magyarság létszáma – folyamatosan csökken: 1992-ben a 222 741 lakosból 74 172 volt magyar, 2002-ben ez az arány 206 614, illetve 56 818 lett, míg 2012-ben 196 367 és 45 304.

Ez a színházi nézőszám alakulásában is megmutatkozik. Németh László kimutatása szerint például az 1990/1991-es évadban 70 247, a 1996/1997-esben 38 619 volt a nézők száma; a színház működésének bicentenáriumi évadján (1998/1999) 29 138; 2002/2003-ban 18 942, 2008/2009-ben 14 374; a színházépület felújításának idején (2009/2010) 10 298; 2010/2011-ben 9829. A mélypontot ugrásszerű emelkedés követte. Ami alighanem összefügg azzal, hogy 2011-ben a nagyváradi Állami Színház Szigligeti Társulata Szigligeti Színházzá önállósult: 2011/2012: 28 626, 2014/2015: 15 891; 2015/2016: 21 979. A bérletszámok: 2011/2012: 1945, majd 2743, 106, 3427, 4105. A fizető nézők száma a Szigligeti Társulatban, a Nagyváradi Táncegyüttesben, a Lilliput Társulatnál a 2015/2016-os évadban összesen 43 626.

Az önállósulást követően érzékelhetőbbé kezdett válni a színház és a fiatalság közti kölcsönös vonzerő: az immár hatodik évadját élő kezdeményezésük – az *Iskola a színházban, színház az iskolában* – látványosan mozgósította és tette színházrajongóvá a tanuló ifjúságot. Szabó K. István rendező ötletéből indult, valamelyest a Magyarországon már bejáratottnak számító Ádámok és Évák ünnepe eseménysorhoz hasonlóan. Ez utóbbi kifejezetten versenyjellegű, a váradi viszont baráti alapon működik: a különböző középiskolák diákjai, a színészek irányításával közösen valósítanak meg egy évadban egy-egy előadást. Az első volt a *Csongor és Tünde*, ezt követte a *Gellérthegyi álmok* alapján összeállított *Álmok*, majd a *Liliomfi*-remix, a *Romeo és Júlia*, legutóbb pedig, saját improvizációkból a *Ki leszek, ha nagy leszek*. Ez utóbbi különösen felszabadító volt, ezért képzelték el az idei programot is ugyanígy *Barátom vagy?!* címmel. 2011 után indult be, és azóta is folytonosan izmosodik a színházi önkéntesek, a Szöcskék munkája. A diákok eljönnek, jelentkeznek, kipróbálják magukat, s ha esetleg más elfoglaltságuk adódik, kilépnek. A mostani csapat nagyon jó, tizenheten állandó tagok. Egy órával a kezdés előtt jönnek, és egymás közt elosztják, aznap ki mit csinál. Nem arról van szó, hogy valahogy teljen az idő, hanem arról, hogy egyre otthonosabban érezzék magukat a színházban. A pillanatnyi kellemes együttlét mellett hosszú távon van nagy jelentősége az önkéntességnek. Pontosan nem lehet ugyan mérni, közülük hányan maradnak meg felnőttkorban is színházbarátnak, csak feltételezhető, hogy itt vagy bárhol, azok, akik már diákkorukban ennyire

a színház közelébe kerültek, azoknak nem az öt perc hírnév a lényeg, hanem hogy ők alkotják majd a nézői bázist.

A kezdeményezés másik hozadéka, hogy azok közül, akik az első előadásban részt vettek, kilenc lett színész. De vagy így, vagy egészen más pályán, az mindenképpen megmarad, hogy a kultúrán belül kívánják a közösségi élményt, az együtt gondolkodást. A közösségi létezést viszik magukkal alkotótáborokba, bekapcsolódnak a színi tanoda munkájába, vagyis programszerűen elkezdődött a fiatal alkotók felkarolása. A Szigligeti Színház bekapcsolódott a székelyudvarhelyi Tomcsa Sándor Színház *Drámázat* címmel elindított drámapályázatába, a HolnapUtán Fesztiválon pedig immár második alkalommal találkoztak nagyon érdekes és gyümölcsöző műhelymunkák keretében a Kárpát-medence színművészeti egyetemeiről diákok. Hatalmas potenciált jelent a színház körüli tevékenységet kereső és válláló tanuló ifjúság egyre nagyobb száma, és kifejezetten áldásos, hogy a vezetőség felvállalja ezeket.

Élő Várad

■ Alig két éve, 2016-ban hallattott magáról először az *Élő Várad* csoport, azóta viszont egyre gyakrabban mutatkoznak a nyilvánosság előtt. A kezdetekről érdeklődő kérdésekre Bíró Árpád Levente, a Szigligeti Színház kommunikációs szakembere elmondta: az első közös lépésük a véletlennek köszönhető, hisz Tasnádi-Sáhy Péter, író-rendező, a *Várad* folyóirat irodalmi rovatvezetője kérte, hogy ismerős fiatal tollforgatókkal együtt beszélgessenek a jelenlegi nagyváradi irodalmi életéről, terveikről, egyéni és esetleg közös munkákról. Ennek a beszélgetésnek lett *Élő Várad* a címe, részt vett Bíró Árpád Levente mellett Mihók Tamás, aki jelentős fordítói tevékenységet folytat románból magyarra és magyarból románra; az első közös beszélgetésen részt vett még Kemenes Henriette és Ozsváth Zsuzsa, a bábszínház irodalmi titkára, később pedig csatlakozott hozzájuk a jelenleg Kolozsváron tanuló Jock Evelin. Tulajdonképpen ismerték egymást, de nem volt alkalmuk leülni és megbeszélni minden közös pontot – ezt az összekötést valósította meg Tasnádi-Sáhy Péter, akit szellemi atyjuknak tekintenek, benne találva meg végre a többek által is hiányolt mentort. A felsoroltakon kívül alkalmanként csatlakozik hozzájuk Ungvári Oscar zenész, akinek jelenléte azért is fontos, mert az első beszélgetés óta egyre gyakoribb közös megmutatkozásuk nem kizárólag irodalmi jellegű, hanem ösztönzésnek tekinthető. Mindnyájan váradiak, együttműködnek a színházzal, a táncosokkal, ugyanakkor kinek-kinek más és más az érdeklődési területe: Mihók Tamás fordít, Kemenes Henriette lírikus, Ozsváth Zsuzsát inkább a próza érdekli, Jock Evelint a slam poetry, Bíró Árpádot a színház. Előnyükre válik ez a sokszínűség, találkozásaikkor ugyanis minden újabb alkotást átbeszélnek.

A közönség előtt először 2016-ban léptek fel, a HolnapUtán Fesztivál *Éjszaka a színházban* projektjében, aminek a munkamódszerét Bíró Árpád hozta a Víg-színházba nyert ösztöndíjas műhelymunka során: egy témának a különböző szempontú megközelítéséről szólt. A téma is Váradhoz kapcsolódott, *Tranzitváros* címmel az elmenni vagy itt maradni kérdést járták körül. A többiek kételkedéssel fogadták, mondván, hogy vajon lesz-e ebből valami, de aztán rá-álltak, hogy belevágjanak. Kétszer találkoztak, a feladat az volt, hogy legyen minél több írás, amiből Tasnádi-Sáhy Péter vállalta, hogy összehoz egy szöveget, a színrevitelben pedig a váradi színészhallgatók közreműködését kéri. Kiderült, milyen jó volt az ötlet, mert a végső szöveg meglepően egyfelé tartott. Ez volt az első fontos műhelymunkájuk, amit több is követett, minden alkalommal arra figyelve, hogy ösztönzési legyen, mert Tasnádi-Sáhyval együtt úgy gondolták, közösen jobban tudják hallatni a hangjukat Kolozsváron, Vásárhelyen vagy bárhol másutt. Nagyra értékelik, hogy mögöttük áll a *Várad* folyóirat, de együttműködnek a Fiala Írók Szövetségével is, akiket nagyon jó partnernek tartanak. 2017 második felében sűrűbben

mutatkoztak meg az érdeklődők előtt, mivel elindult a *Gyűjtőpont* elnevezésű beszélgetéssorozat. Ezek a találkozások inkább irodalmi beszélgetések, és természetesen az idén is folytatódnak. Február legelején mutatták be a kötetűre érett munkáik gyűjteményét: a *Várad* folyóirat adta ki, Szűcs László és Tasnádi-Sáhy Péter szerkesztésében *Élő Várad antológia* címmel. Felismeréseik lényege: „Az nem elég, hogy egy városban élnek írók és költők, attól annak a városnak még nem lesz irodalma, ahhoz az önálló sejteknek magasabb szervezeti formába kell szerveződniük. Ez, ha nem is először, és talán nem is utoljára, de megtörtént. Jelenidőben kimondhatjuk: *Várad él.*”

Fontos pillanat volt már az is, amikor Fábíán Imre elindította kiadóját Literatus (majd Literátor) néven. Sem a támogatási rendszer, sem a terjesztés még nem alakult ki, de a változás reményadó légkörében egymást érték a különféle kiadási kezdeményezések. A kétezres évek elején jó irányban változott a helyzet, „elindult valami” – mondta Szűcs László; 2002-ben megjelent a *Várad* havilap, 2005/2006 óta pedig a Megyei Tanács segítségével már könyveket is tudtak kiadni, mintegy a NAT (Nagyvárad Ady Társaság) jogutódjaként. Ekkortájt indult az Europrint nyomda is, amely kiadóként is működik, 2008-ban alakult a Riport Kiadó, ami a lapkiadás mellett könyvkiadással is foglalkozott. Nagy előnye volt az állandó, összeszokott stáb: szerkesztők, borítótervező, korrektorok, az átszervezés után pedig a Holnap Kulturális Egyesület és a *Várad* folytatja ezt a munkát. Kiadói célkitűzéseik közt nagyon fontosnak tartják a nagyváradai kortárs szerzők, illetve már befejezett életművek újrakiadását. Már tízedik alkalommal tartották a Könyvmaraton elnevezésű rendezvényt, aminek célja felhívni a figyelmet a helyi szerzőkre és olyan könyvkereskedésekre, mint az Illyés Gyula Könyvesbolt, a Libris Antiqua és a Dávid Könyvkereskedés, ahol csak magyar könyveket árulnak. A *Várad* és a Holnap Kulturális Egyesület évente 10–15 címet jelentet meg, az Europrint még többet, de számukra is fontos a váradiság. Jövőbeni terveikkel kapcsolatban Szűcs László megerősítette, hogy a Könyvmaraton és az életműsorozatokat folytatni szeretnék, de feladatuknak tartják az 1990 előtt megjelent művek digitalizálását, hogy olvasók és kutatók számára egyaránt könnyebben megismerhetővé és hozzáférhetővé váljanak.

Szaporodó közösségi terek

■ A megújult önálló magyar színháztársulás az idén 220 esztendő múltja tekint vissza. De a közös kulturális érdeklődésű embereknek vannak más fórumai is. Ezek egyike a Tibor Ernő Galéria, mozaikszóval: a TEG. A '89-es változások után arra gondolt néhány művészetkedvelő, maga is amatőr képzőművész, hogy vajon nem lehetne-e nekik is saját kis terük, ahol bármikor összejöhetnének, ahol műveiket kiállíthatnák. A Római Katolikus Püspökség felajánlotta a Kanonok-sor egyik szenespincéjét, amit kitakarítottak, rendbe tettek, és elkezdték belakni. Tibor Ernő nagyváradai festő nevét vették fel, akit a második világháborúban munkatáborba hurcoltak, ahol odamaradt. Szinte kizárólag váradai témákat dolgozott fel, Váradon dobogott a szíve. Gavrucza Tibor nyugalmazott esperessel, a TEG művészeti vezetőjével elevenítették fel a galéria múltját, beszéltek jelenéről, jövőre vonatkozó terveikről. Ma már nemcsak Nagyváradon, hanem a történelmi Biharország más helységeiben is ismertek. A Magyar Kultúra Napján például számtalan közös rendezvényük volt Berettyóújfalual: évi 2-3 kiállítást szerveznek közösen. Nemrég az újfalui Mozi Galériában volt a TEG *Szent László emlékezete* című vándorkiállítása, amit Böcskei László megyéspüspök a Szent László emlékévé végén Szent László kitüntetéssel értékelt. A kölcsönösség jegyében Váradon Bényi Árpád kiállítást szerveztek, aki Berettyóújfalual és Debrecen díszpolgára, 1956-ban 270 napra bezárták egy plakátterv miatt, és ezáltal érdekes szellemi rokonságban áll az érmelléki Számadó Ernő költővel, akit annak idején szintén elítéltek.

Gavrucza Tibor elmondta, hogy ő kb. tíz éve csatlakozott a TEG-hez, Széll Kató hívására, és első pillanattól magával ragadta a közösség munkájának minden vetületében pozitív kisugárzása: nincs köztük szakmai féltékenység, sőt állandóan tanulnak valami újat egymástól. A képzőművészeti kultúrát úgy próbálják meg terjeszteni, hogy műveikből folyamatosan elajándékoznak: először a szentjobbi református egyháznak ajándékoztak, de a várad-velencei Agnulli Dei öregotthonban például kb. 12-15 festményük van az ebédlőben. A diószegi kórustalálkozó különdíját a szentjobbi kórus kapta, egy festményt. Eljöttek az ajándékért, aláírták, később a gyülekezeti terem számára kaptak 12-13 képet, ugyanúgy, mint a tenkei öregotthon, legutóbb pedig Nagyszántó került be a megajándékozottak közé. Különböző helyeken másképp néznek ki a kiállított képek, Székelyhídon például állandó kiállításuk van. Számukra el-sősorban nem a megnyitó a fontos, hanem amikor esküvők, sakkelőadások vagy más közös programok alkalmából találkoznak a képekkel, mindig nagy örömkre. Mint minden közösség, a TEG is változott huszonnyolc év alatt, voltak, akik lemorzsolódtak, jöttek fiatalok is, a Margittán lakó Bánházi Gyöngyi például két éve jött a csapatba, de már a második egyéni kiállítását rendezte. Ami a Tibor Ernő Galériával kapcsolatban állandónak mondható, hogy igazi magyar közösség, a téli és tavaszi közös tárlatok, az alkotótáborok mindig nagyon jó hangulatúak, egymásra nagyon jó hatással vannak, meglátják a másokban a jót, a szépet, és szavak nélkül nevelik egymást.

A Tabéry Géza által 1955-ben megnyitott Ady Endre Emlékmúzeum 2014-től, amikor vezetését Imre Zoltán antropológus vette át, kezdett újfent egyre inkább bekerülni a nagyváradi magyar irodalomkedvelők tudatába. Imre Zoltán elmondta, hogy természetesen Ady égisze alatt működik az intézmény, de egy állandó külön tárlót nyitott meg Tabéry Géza számára, aki egyrészt kiharcolta az emlékmúzeum megnyitását, és az 1958 januárjában, épp a múzeumban, munka közben bekövetkezett haláláig közel három évig vezette. Olyan tökéletesített leltárt hozott létre, külön osztályozva a leveleket, képzőművészeti anyagokat és az Ady-örökség egyéb darabjait, hogy – több látogató is mondta, mintha feltámadt volna Ady. A múzeum vezetője ismertette, hogy az Ady születésének 140. évfordulója és halálának centenáriuma közti időben havonta szándékszik érdekes beszélgetéseket, előadásokat, sőt koncerteket szervezni. Februárban Szegő Péter kolozsvári zeneszerző beszélt Ady és Bartók esetleges kapcsolatáról, márciusban Rockenbauer Zoltán az újabb Csinszka-könyvéről, áprilisban Beke László művészettörténész mutatja be a 20. század eleji párizsi művészvilágot. Imre Zoltán nagyon örül és köszöni, igen megtisztelőnek érzi, hogy a nagyváradi filharmónia melléje állt: nemcsak Meleg Vilmos színművésznek, a filharmónia igazgatójának szíves közreműködésére számíthat, de a zenészek is lelkesen részt vesznek egy-egy múzeumbeli műsorban. Reméli, hogy a két évforduló közti időszak műsorai után is az Ady Endre Emlékmúzeum olyan kulturális pontja marad a városnak, ahová a látogatók mindig örömmel térnek be, tudván, hogy ott mindig újabb és újabb érdekességekkel ismerkedhetnek meg.

*

Juhász Gyula pedig, ha – ígérete szerint – bármikor visszalátogatna Váradra, a fentiek alapján bőven volna, ami iránt érdeklődhetne. Ha pedig belefáradna az ismerős helyek felkeresésébe, pihenhetne egy kicsit a színház mögötti téren, a Főutca torkolatában álló Holnapos szoborcsoportban, helyet foglalva az érdeklődők számára fenntartott széken – önmaga bronzba öntött mása mellett.

Molnár Judit

„TISZTA ÁZSIA!”

■ Pekingben hajnali négykor szól szobánkban az ébresztő, hogy már öt óra előtt ki tudjunk jelentkezni a szállóból. A foglalót, amit itteni szokás szerint bejelentkezéskor kellett befizetnünk, pillanatok alatt visszautalták bankszámlánkra. A bőséges reggelit már előző este megkaptuk nejlonzacskóban, amiből most néhány dolgot vissza is adunk a recepciónál, mert nincs értelme kivinni a repülőtérré. Ott nem tudjuk megenni. Észet feleséggel és a többi, szintén észet útitársunkkal öten két taxit rendeltünk, melyek most időben megérkeznek, bár csomagtartóik már a mi csomagjaink nélkül is félig tele vannak. A probléma megoldódik, egyik bőröndünk a vezető melletti ülésen utazik. A transzferre egy órát szántunk, mert kínai vendéglátóink ezt tanácsolták. A város 5-kor még csendes, de egy 21 milliós megapoliszban ilyenkor is van már forgalom. A központban fekvő egyetemi negyedből mégis öt perc alatt kiérünk a kétszer három sávú gyorsforgalmi útra, ahol már százal-sházahússzal száguldunk tovább. Csak nehogy valamilyen dugóba kerüljünk! – aggódom. Erre az úton azonnal feltűnik egy rendőr, s lassításra int. Talán épp az út lezárására készül, mert jobbról az út szélén, kerékkel mifelénk egy teherautó fekszik az oldalán. Nyugtalanító látvány... Az út ugyan még üres, de ha a forgalmat leállítják, pillanatok alatt összetorlódnak az autók. A rendőr mutatja, hogy mehetünk tovább. Már közelítünk a reptérhez, mikor eszembe jut, hogy kellene még egy szíj az egyik bőröndünkre. Át kellene kötni, nehogy kinyíljon, amikor az átszálláskor egyik furgonról a másikra dobálják. Hátha találunk a reptéren egy boltot, ahol ilyesmit is árusítanak, ha ugyan reggel fél hatkor bármit is nyitva találunk... A repülőtérré fél órával korábban érünk ki, mint ahogy számoltuk. Kifizetjük a taxit. Kiderül, hogy a felét fizetjük a megbeszélt összegnek, mert azt két taxira kalkulálták, mi pedig külön-külön gondoltuk. Borraivaló nem létezik...

Alig szállunk ki a taxiból, amikor egy táskás asszony lép hozzánk, és a koffer átkötésére szolgáló szíjat (?) kínál vásárlásra. Veszünk. Naná (!), kettőt is, mert ráadásul egyik útitársunknak is pont erre van szüksége. Darabja 10 jüan, vagyis másfél euró. Biztos, neki is megéri, de lássuk be, az ár megfizethető.

A reptéren eligazítanak, hogy előbb a biztonsági és útlelvizsgálatra kell jelentkezni, és csak utána következik majd a becsekkolás. Átesünk a vizsgálaton. Az eljárás néha talán egy picit katonás, de korrekt és barátságos. Fennakadás nincs. Belül elegáns üzletek, ízléses és színvonalas szuvenírek, barátságos, segítőkész, mosolygó eladók. „Tiszta Amerika!” – gondolom, mert aki, mint én is, még a szocializmusban nőtt föl, nem tud már az ilyen közhelyektől szabadulni.

A gép pontosan indul. Néhány perccel a felszállás után a pilóta örömmel közli, hogy most repülünk át a kínai nagy fal fölött, így legalább én is láthatom egy pillanatra a nevezetes fal hegygerinceken át húzódó cikcakkos fehér vonalát. Aztán kisvártatva a sárgás-barnás-fehéres szín uralkodik el a tájon. Ameddig csak a szem 10 km magasságból ellát, a Góbi és a Takla-Makán sivatag nyújtózik. „Ki gépen száll fölébe, annak térkép e táj” – jutnak eszembe Radnóti szavai...

A sivatag után szinte egész Eurázsia fölött borult az ég, felülnézetből persze napsütéses, de akkor is felhős. Nicsak! Szinte hajszálla az észet nagyapám tanyája fölött húz el a gép. Az előttem lévő ülés hátoldalába beépített képernyőn pontosan követni tudom a repülőnk útvonalát. Ekkor a Balti-tenger keleti partján egy pillanatra felszakadozik a felhőzet, s lenézve felismerem a tanyánkhoz legközelebb eső tengeröböl körvonalait.

Párizson (?) keresztül utazunk vissza Észtországba, mert így olcsóbb, pedig az út legalább négyezer kilométerrel hosszabb (!), és a távoli átszállással majd egy

teljes napot veszítünk... Párizsba idő előtt érkezünk. Úgy látszik, besegített a hátszél. Már várjuk a kiszállási jelzést, de a gép valami miatt a kaszáló vagy pontosabban fogalmazva a gyeprü szélén vesztegel. A fűvön egy rózsaszínre festett műanyag tehen is legelészik, de a szegény, jámbor süket nyulakat nem látjuk. A pilóta udvariasan megköszöni, hogy a repülésre az ő légitársaságukat választottuk, de utána zavarodottan szabadkozik. A légikikötőt továbbra sem tudjuk megközelíteni. A késlekedés okára nem derül fény. Nekünk aztán igazán nem sürgős, legalább így is telik az idő! Van még hat óránk az átszállásig... A gép újra megindul, áthajt egy hídon, azután újra megáll. Ha az ember már tíz órát repült, az a néhány perc már végképp nem számít. Végül közel egy óra huzavona után révbe érünk az E-terminálba. Mivel mi a D-ről indulunk tovább, örülünk, hogy nem kell majd sokat keresgelnünk. Követjük a Tranzit-feliratot, nehogy véletlenül biztonsági vizsgálatba botoljunk. Nem mintha félnivalónk lenne, a lekiismeretünk tiszta, mert minket Pekingben már tüzetesen átvizsgáltak. Hoppá! De hát nem botlottunk bele mégiscsak?! Márpedig ha a D-be akarunk eljutni, ezt nem tudjuk elkerülni. Kézitáskák, tablet, telefon, nadrárszj, személyi, beszállókártya – még jó hogy Pekingben előre megkaptuk. A nyakából is tegye ide azt a kis erszényt! – mutatja a hivatalnok. Az utolsó pillanatban eszembe jut a kis egydecis műanyagdobozos ivóvíz, amit az előző gépből hoztam magammal. Kiteszem a dobozba, de az ellenőr csak legyint: viheti! Végre túl vagyunk az ellenőrzésen, most már nyugodtan körülnézhetünk. A biztonság kedvéért mégis látni szeretnénk, hol is az a D-terminál. Az útbaigazító feliratok, melyeket Ariadne fonalaként követünk, meglepetésünkre zsákutcába torkollanak. Repülő helyett csak autóbusz-emblémát találunk, mintha buszpályaudvarra érteztünk volna. Beletelik egy kis időbe, mire leesik a tantusz: a reptér D-jelzésű szárnyába csak autóbusszal juthatunk tovább. A D-épület persze a legutolsó megálló, de sebj, ezzel is telik az idő! Még talán a környékből is látunk valamit! Ez a vágy azonban hiú reménynek bizonyul... Csak az tűnik föl, hogy a látóhatár szélén valami ég, és okádja a füstöt fölfelé. Mintha csak gomolygó fellegeteket eregetne, melyek fönt csoportokba verődve békésen sütkeznek Gallia ősziessen bársonyos napfényében. A busz közben egyre szakadtabb, lerobbantabb reptéri dokkok mellett halad el, míg végre célhoz nem érünk. Megkönnyebbülten ülünk le egy félreeső sarokban. Innen elég, ha néhány perccel a beszállás előtt sétálunk ki a kapuhoz. A beszállás megkezdése előtt egy órával társaink izgatottan telefonálnak: „Gyertek gyorsan, a kapu előtt még egy biztonsági ellenőrzés van, és nagyon hosszú a sor!” Erre nekiiramodunk, s látjuk, hogy a biztonsági ellenőrzésre felállított kapuk előtti csarnokban, mint valami labirintusban, már valóban ott kígyózik az összetorlódt tömeg. Farka egészen a sarok mögé ér. Mi is ott kezdjük a sorbanállást. A sor kezdetben nyugodtan halad. Látszólag minden rendben, de a labirintusban a hangulat már fojtott, szinte pánikszerű. Ez a várakozás mindenkét felidegesít. Az egész jelenet egy felbolygatott hangyabolyra emlékeztet. Mint amikor valaki kiadja a parancsot, hogy a problémát meg kell oldani, csak azt felejteti el hozzáfűzni, mi is az a probléma. Mindenki fokozott igyekezettel sűrög-forog, hangoskodik, hogy a fölöttesek lássák, ők bizony teszik a dolgukat. Minotaurusz pedig a homályban gúnyosan mosolyog...

Végül aztán ezen az ellenőrzésen is átesünk. Most látjuk, hogy csupán pár méterre vagyunk attól a helytől, ahol korábban üldögéltünk, csak most az üvegfal túloldalon. Mégis megkönnyebbülten nyugtázzuk: van még mindig vagy fél óránk. Most még el lehetne menni a boltokba körülnézni, de már semmi kedvem hozzá. Pedig öt évvel ezelőtt ilyenkor még beültem a párizsi repülőtér egyik kis éttermébe. Nem is annyira azért, hogy a francia konyha zamatait és a felszolgálat könnyed eleganciáját élvezhessem, bár ez sem elhanyagolható. Inkább azért, hogy elutazás előtt megpróbáljam még egyszer átélni, megtapasztalni az értelem számára teljességgel megragadhatatlan és szavakban ki nem fejezhető francia génusz, a franci-

ás életérzés esszenciáját. Most biztosan zavarná e próbálkozásomat a folyton-folyvást megszólaló hangosbemondó. Nem is önmagában a hangosbemondóval van a baj, mert ez a dolga, hanem a tónusával és a stílusával. Emlékezetemben felrémlelenek a régi francia vasútállomások, amikor az állomásfőnök olyan hanghordozással mondta be a vonat indulását, mintha magának De Gaulle tábornoknak – mellesleg a reptér névadójának – a párizsi bevonulásáról tájékoztatna bennünket. Micsoda pátosz, micsoda büszkeség! De hol van már ez a hangsúlyozás, ez a méltóság? A mostani reptéri hang inkább a MÁV egykori külvárosi pályaudvarának bemondóját idézi, aki a lármától és a visszhangtól a saját szavát se hallja, ezért tölcserhangján még hangosabban hadarja: „A szerelvény a külső negyedik vágányról azonnal kitol, a pálya mellett tessék vigyázni!”

Ugyan mi jelentősége van ennek, hiszen teljesen mindegy, mit és hogyan karattyolnak a hangosbemondón, hiszen a kutya se hallgatja! – vághatja rá erre a szkeptikus.

Nekem azonban erről a rendszerváltoztató kelet-európai értelmiség egyik legmarkánsabb, legkarizmatikusabb vezetőjének, Lennart Meri észt elnöknek (1992–2001) az a sajtótájékoztatója jut az eszembe, melyet valamikor a '90-es években a tallinni repülőtér renoválatlan WC-jében tartott. Ezzel a szokatlan helyszínnel akarta a közvélemény figyelmét felhívni arra, hogy a légikikötő az ország kapuja és névjegye is egyben. Ezáltal ott minden fokozott jelentőséggel bír, ami mindenkire nagy felelősséget is ró.

Egyszerre csak valahonnan zongoraszó hallatszik. Valamelyik sarokban egy önkéntes békebeli kávéházi zenét játszik. A számok végén az emberek megtapsolják a zongoristát. A zene kellemes. Az élő zene ötletként is jó, a feszültséget próbálja oldani. Az én fülemben azonban fals hangok vegyülnek a zenébe. Nem a dalamba, hanem az összképbe, amit egyszerre érzékelünk a zenével. A zongora felé tekintve belóg a képbe egy szemétkosár, melynek a tetején félméteres gúla tornyosodik az eldobott poharakból és flakonokból. Mellette is kupacban áll a szemét: „Tiszta Ázsia!” – mondanám, ha nem épp onnan jönnék... Meg különben is igazságtalan vagyok: Franciaország mindennek ellenére mégiscsak Európa egyik gyöngyszeme. Ha nem lenne, ki kellene találnunk, mert Európa általunk ismert és szeretett kultúrája nélküle hézagos maradna.

Van azonban még valami, ami az elején fel sem tűnik, ami csak lassan kúszik éber tudatunk felszínére. Mintha valaminek a hiányát érzékelnénk, ami csak lassan tudatosul: miért is nem olyan sokszínű ez a tömeg, mint a párizsi utcákon... Az ember tudatalattija az élménymozzaikokból egymással össze nem illő részleteket rakosgat egymás mellé, míg azok újra valamiféle képpé nem állnak össze.

Közben újra megszólal a zene. Kellemes sanzon, aztán keringő, de ez a zene mintha már nem is egy légikikötő, hanem egy hajó étterméből szólna, melynek ablakaiból mintha jéghegyek árnyéka vetülne az asztalnál ülő közönségre.

Bereczki Urmas

KOLOH GÁBOR

SZÜLETÉSSZABÁLYOZÁS A BORSA VÖLGYÉBEN

Kide termékenységtörténete, 1860–1959

Háttér

Kutatástörténet

■ A történeti demográfiai kutatások karcsú magyarországi intézményi keretei ismeretében meglepően gazdag és sokszínű a diszciplína erdélyi intézményesülése. A jelentős norvég támogatással működő *Historical Population Database of Transylvania* (HPDT) projekt 2014 és 2017 között egy hozzávetőleg 350 000 rekordos adatbázis – az Intermediate Data Structure (IDS) szisztémáját követő – felépítését tűzte ki célul, amely összehasonlító európai és észak-amerikai kutatásokra válik alkalmassá. (HPDT Project: <http://hpdt.granturi.ubbcluj.ro/> [letöltve 2018. február 28.]) Ettől függetlenül további történeti mikrodemográfiai, illetve családtörténeti kutatások is folytak, illetve folynak, amelyek erdélyi falvak nominális népesedéstörténetének feldolgozását tűzték ki célul. Családtörténeti vizsgálatokat végez a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Tanszékén működő *Családszerkezeti kutatás romániai magyar szórványközsegekben* című kutatási program: kutatásuk eredményességéről a Kriza János Néprajzi Társaság évkönyveinek 12. kötete, illetve egyéb kiadványok tanúskodnak.¹ Pakot Levente gazdag magyar és román nyelvű publikációban a kalotaszegi Magyarvista, illetve a székelyföldi Kápolnásfalu és Szentegyházásfalu, valamint Lövete és Homoródmás példáján végzett vizsgálatokat.² Tóth Áron a szilágysági Szilágyzovány fertilitási, nupcialitási és mortalitási jellemzőit elemezte.³

Szorosabban a Borsa völgye mint kistáj és azon belül Kide az 1940-es évek első felében került az erdélyi magyar kutatói érdeklődés fókuszába. A Trianon után szocializálódó első értelmiségi generáció, az Erdélyi Fiatalok köre a *haza* és a *nemzet* fogalmának újraértelmezéséből kiindulva vizsgálta a falu szerepét, mint olyat, amely az elrománosodó városokkal szemben az új magyar értelmiség elhelyezkedését és hivatásának kiteljesítését hivatott biztosítani.⁴ A mai szaknyelv által interdiszciplinárisnak nevezett kutatás néhány évre való korlátozottsága miatt bár összességében kevés publikációt hozott, mégis fontos eredményekkel járt. Mikó Imre, Faragó Ferenc, K. Kovács László és Vajkai Aurél munkái más-más szempontból, alaposan világították meg a Borsa völgyi népesség életkörülményeit. Az utóbbi években az ELTE Néprajzi Intézetének keretei között szerveződött meg Ilyefalvi Emese doktorjelölt kidei kutatási projektje, melynek célja, a korábbiakhoz hasonlóan, egy interdiszciplináris, de elsősorban a néprajz megközelítései-vel élő kutatás folytatása.⁵ Ehhez a munkához csatlakoztam magam is, s a kutatócsoport forrásanyagait felhasználva végeztem, végzem el a településre vonatkozó demográfiai vizsgálatomat.

A tanulmány a 2016. április 28–29-én Nagyváradon rendezett *Új kihívások és válaszok az erdélyi történelmunkutatásban. I. Erdélyi Történelmtudományi Doktorandusz Konferencián* elhangzott és a megjelenés előtt álló konferenciakötet revideált változata.

Elhelyezkedés és helytörténet

■ A néprajzi táji felosztásban az Erdélyi-erdőhát⁶ meghatározását revitalizáló Magyar Zoltán Kidét a táj egyetlen magyar többségű településeként definiálja, mint olyat, amely kapcsolatrendszerében szorosan kötődött Kalotaszeghez.⁷ A Borsa völgye központi települése Kolozsborza, jobbágynépesség lakta, míg a völgy felső része kismesek által lakott volt.⁸ A kistáj lakói kiterjedt földművelést folytattak.⁹ Társas életüket Mikó a következőkben mutatja be: „A templom a falusi ember életében az a hely, ahova a hétköznapi robotoló munkája után eljár pihenni, együtt látni a falu apraja-nagyját ünnepi köntösben, énekelni, tehát aktív részt venni az istentiszteletben és istenes dolgokat hallani a paptól, tehát passzív úton tanulni. Ezt a hajlandóságot az egyházak a vallási egyesületek tevékenységével még jobban kiaknazzák, ahol már a falusiaknak is több szerep jut, mint az istentiszteletben. A tanulmányozott községek közül Csomafája és Gyula kivételével mindenütt van nőegylet, bibliakör, oltáregyesület, nőszövetség vagy ifjúsági kör.”¹⁰

Kide az individuális tér szinguláris települése, s ez nemcsak a magyarság többségi pozícióban maradásából, de kirívóan sokszínű vallási életéből (négy templom és hét felekezete volt a legnépesebb időszakában is alig 800 fős településnek!) és sajátos, a kőből való népi építkezéséből is fakad.¹¹ Az 1876-ig Doboka, a dualizmus nagy megtervezése óta pedig Kolozs vármegyéhez tartozó település kapcsolatrendszerét, ahogy az Erdélyi Tudományos Intézet által szervezett kutatások rámutattak, a kettőség jellemezte. Így egyrészt – többek között a rossz közlekedési viszonyok eredményeként – Kide meglehetősen izolált, egyetlen útja Csomafáján keresztül kapcsolódik a fő közlekedési útvonalba, ugyanakkor meghatározó és jó a kapcsolata Kolozsvárral, melynek piaca generálta a város felé történő orientációját.¹² A kideiek kolozsvári piacozását 1837-ben Hodor Károly is fel említette, aki a település birtokadottságairól a következőt írta: „Izreke darabolt földjei termékenyek, kevés fáradsággal jól miveltethetvén. Vólt szép nagy erdeje, mellyet ezennel vágnak. Vad bórt termő szőlőhegye, korán érő cseresznyéje mind az a’ mit természeti leírásában méltó feljegyezni.”¹³ A II. világháború idejére az egyes földhányadok összezsugorodtak,¹⁴ ami az alternatív megoldások ellenére (kertészkedés, illetve piacozás) is a városa való elvándorlást gyorsította fel.¹⁵ Ezt erősíti Vajkai Aurél azon meglátása is, amely szerint „[a] mai falukép mozaikszerű, szorosabban vett egységes parasztkultúráról már nem beszélhetünk”¹⁶, még ha regionális sajátosságok az egyes települések esetén ki is mutathatók. A helyi kulturális élet intenzitása azonban itt is leginkább egy jó szervező fellépésén múlott – ilyen volt 1928 és 1946 között a kidei református lelkész, Bonczidai Dezső, aki „tartott vasárnapi iskolát, különböző ifjúsági alkalmakat vezetett be, heti több bibliaköri alkalmat bonyolított le, színdarabokat tanított be a feleségével”.¹⁷

Kérdések

■ Fentiek alapján adódik a kérdés, hogy miként alakult Kide termékenysége úgy, hogy egyrészt a románokkal szembeni nemzetiségi dominanciát sikerült a településen megőrizni, elkülönülve a szomszédos településektől, ahol mindez nem sikerült. A kérdést a termékenységi vizsgálatok szerinti kérdések követik: miként alakult az általános házas termékenység, és mit mutat a korspecifikus bontás? A kimutatható változások miről árulkodnak, hogyan hozhatók összefüggésbe az átalakuló nemi, elsősorban női szerepekkel? A pontosabb válaszok érdekében természetesen a klasszikus, így a népeségszámra, a felekezeti és etnikai megoszlásra vagy a házasulók életkorára vonatkozó alapvető mutatók is megvizsgálásra kerülnek. A kérdéseknek külön jelentőséget ad Vajkai Aurél megfigyelése, aki 1943-ban a magzatelhajtás elterjedtségéről szolt a település (és a szűkebb térség) népi gyógyászatát vizsgáló könyvében.¹⁸

Népszámlálás, családkönyv, anyakönyv

■ A fenti kérdések megválaszolásához három forrástípust használtam fel: így a publikált népszámlálási adatokat, a kidei református és unitárius családkönyveket, illetve a kidei református anyakönyveket.¹⁹ A népszámlálások 1850 és 2002 közötti, a népességszám mellett az etnikai és felekezeti megoszlásra is kiterjedő adatait Varga E. Árpád publikálta.²⁰

A feldolgozást forrásadottság szempontjából a családkönyvek teszik egyedivé. Ennek a döntően erdélyi s azon belül is különösen protestáns gyülekezetekben elterjedt forrástípusnak a források között értelmezhető partikularitása abban áll, hogy a családokat egyben kezeli, évtizedeken keresztül nyomon követi, így azokat a családi s benne az egyéni életút demográfiai fordulópontjai szempontjából – alapvetően – jól dokumentálja, a családok rekonstruálásának legkiválóbb alapanyaga. A családkönyvek forráskritikai felhasználhatóságát Ambrus Judit korábban ismertette.²¹ Míg az 1970-es években az anyakönyveket a romániai levéltárak összegyűjtötték, addig a családkönyveket meghagyták a lelkészi hivatalok tulajdonában: ebből fakadóan körülményes feltérképezni, hogy pontosan mennyi és mikor keletkezett anyagok maradtak fent. A református családkönyvekhez való hozzáférés így a lelkészek személyes döntési körébe tartozik.²² A kidei református családkönyvek három kötetet tesznek ki, a 19. század közepétől napjainkig terjedően.²³ Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára begyűjtötte a kidei unitárius egyház iratanyagát, amelyben itt is fellelhető, *A kidei unitárius egyház Törzskönyve* címmel egy gyengén adatolt, 90 családot megnevező családkönyv, időben a 20. század első évtizedeire vonatkozóan.²⁴

A hiányosan fennmaradt anyakönyveket egyrészt a hiányzó családkönyvi adatok pótlására, másrészt és elsősorban a családkönyvekben nem rögzített foglalkozások pótlására használtam fel. A dolgozatban az 1942 óta vezetett halotti anyakönyv került ilyen célból feldolgozásra, a korábbi, 1780 és 1877 közötti anyakönyv kutatás későbbi periódusában kerülnek kiaknázásra. A kolozsvári unitárius levéltárban őrzött, 1958 és 1984 közötti vegyes, tehát a születéseket, a házasságokat és a halálozásokat is rögzítő kerületi anyakönyv kevés felhasználható bejegyzést tartalmaz.

A felhasznált források a kidei református és unitárius családok 1860 és 1959 közötti vizsgálatát teszik lehetővé, összesen 173 családra vonatkozóan, melyből – az említett hiányosságokból következően – 15 család volt unitárius (*Kidei adatbázis*). Az 1860-as évek előtti időszak vizsgálatát a forrás nem teszi lehetővé, az 1960-as évektől pedig komplikált az adatok használhatósága: egyrészt mert az 1959-es határral a történeti perspektívából egészen a közelmúltig merészkedtem, másrészt pedig sok család, még ha van is adata, az 1960-as, 1970-es évektől folyamatos elköltözés révén nem a mindennapi lakója a településnek. Számos család ekkor már Kolozsváron élt, de származása s emiatt a keresztelések s később inkább a temetések miatt kötődött a településhez, ugyanakkor *fokozatosan* elszakadt. Az adatok alapján a szorosan vett kidei termékenységtörténet körülbelül az 1950-es, 1960-as évekre ért véget, azt követően az elvándorlás vált meghatározó demográfiai folyamattá.

A családkönyvi és az anyakönyvi adatok rögzítése után egy családi és egy személyi adatbázist hoztam létre. Az eljárás megfelel annak az Andorka Rudolf által részletesen ismertetett családrekonstrukciós eljárás elgondolásának,²⁵ ahol elkülönülnek a szülőkre és a gyermekekre vonatkozó adatok (ez egy klasszikus családlap esetén a lap felső, az apára és anyára vonatkozó, illetve az alsó részén a gyerekekre vonatkozó részeket jelenti). A két, még a lekérdezések sora előtt álló adatbázisban 1725 személy és 431 család került a vizsgálat látóterébe. Az eljárás következő lépése az a Microsoft Accessben való lekérdezősorozat, amelyet George Alter dolgozott ki, illetve publikált,²⁶ Pakot Levente adaptált és néhány pontjában

kiegészített, és azt magam is átvettem, és kisebb módosításokkal adatbázisomhoz igazítottam. Az így elkészült, a fertilitás elemzésére alkalmas adatbázis eseményekre bontja az anya megfigyelés alá kerülő termékenységi időszakát, ahol a kezdő eseményt klasszikusan a házasság vagy az első, de már házasságban született gyermek születése jelenti, a végét pedig jellemzően vagy a termékenységi periódus vége, vagy a családnak a választói névjegyzékből való kikerülése, vagy az anya halála zárja le. Ezt követően ez az adatbázis kerül elemzésre, esetemben a STATA-ban, amelynek parancsfájljait (*do files*) a fentiekhez hasonló módon ismertem meg. Ez a meglehetősen eklektikus eljárás teszi lehetővé, hogy az családkönyvi adatok statisztikai eljárások segítségével a lehető legalaposabban legyenek kihasználva.²⁷ Az alábbi táblázatban a rekonstrukció arányát foglalom össze röviden. Az egyes korszakok a termékenységi periódus lezárultát jelzik.

1. táblázat. A rekonstruált családlapok megoszlása

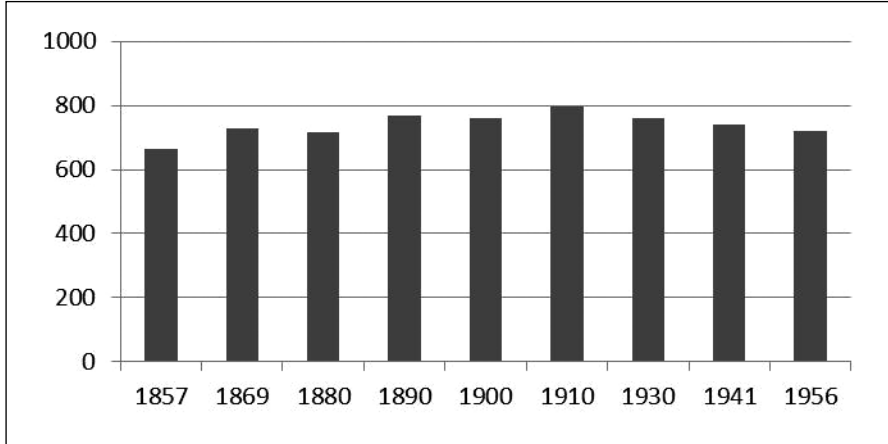
A lezárt családlapok megoszlása							
	Összesen	Lezárt családlap	1860 előtt	1860 – 1889	1890 – 1929	1930 – 1959	1960 után
Családlapok száma	583	261	1	29	72	72	87
Családlapok aránya	100	44,77	0,38	11,11	27,59	27,59	33,33

A 40 százalékos rekonstrukció arány mutatja, hogy bár valóban a lehető legjobb forrástípussal sikerült dolgozni, az adatolási hiányosságok itt is megnehezítik a családlapok lezárását. Konkrétan ez a következőket jelenti: az összes, tehát lezárt és nem lezárt családlap ötödénél hiányzik az anya születési, másik ötödénél pedig a házasság dátuma, míg mintegy harmada esetében a halálozási dátumok bejegyzése maradt el. 76 család esetében mindhárom adat hiányzik, 32 esetben, bár feljegyezték a házasság dátumát, sem a születésre, sem az elhalálásra vonatkozóan nincs támpontunk. A további részletezés helyett itt inkább azt érdemes hangsúlyozni, hogy a polgári anyakönyvekhez való bonyodalmas hozzáférés mellett leginkább a temetői feltérképezése és természetesen a családkönyvek vezetése előtti, tehát az 1780 és az 1850-es évek közötti egyházi anyakönyvek feldolgozása segítheti a kutatást.

Eredmények

■ A meghatározott vizsgálati időszak kereteit kissé átlépve a kilenc népszámlálás adatai a századfordulóig növekvő, onnantól kezdve csökkenő lakosság számú település képét mutatják (1. ábra). Kide lakossága mindvégig 600 fő feletti, 1910-re megközelíti a 800 főt, de 1956-ra sem csökken 700 fő alá (napjainkban nem sokkal több, mint 100 főt számlál). A lakosság ötöde – negyede volt román nemzetiségű, a település a század folyamán megtartotta magyar jellegét (a magyarok aránya 72-81% között mozgott).²⁸ Vallási összetétele feltűnően sokszínű: a többségi reformátusok mellett görög katolikusok, római katolikusok, unitáriusok, izraeliták, baptisták és – később – szabad keresztények is éltek Kiden.

1. ábra. Kide népességszáma (1857–1956)

Forrás: <http://varga.adatbank.transindex.ro/>

A termékenységi adatok ismertetése előtt érdemes felfigyelni arra a jelenségre, amely szerint a fent ismertetett csoportosítás szerint a vőlegények és a menyasszonyok kora miként változott. Míg a kettejük közötti átlagos négyéves eltérés végig megmaradt, láthatóan másfél évvel korábbra került az átlagos házasságkötési életkor. A folyamat láthatóan fokozatosan ment végbe, így válva az általános szokássá (2. táblázat).

2. táblázat. A házas átlagéletkor alakulása a 15-49 éves házas nők termékenységi időszakának lezárulta szerint (év)

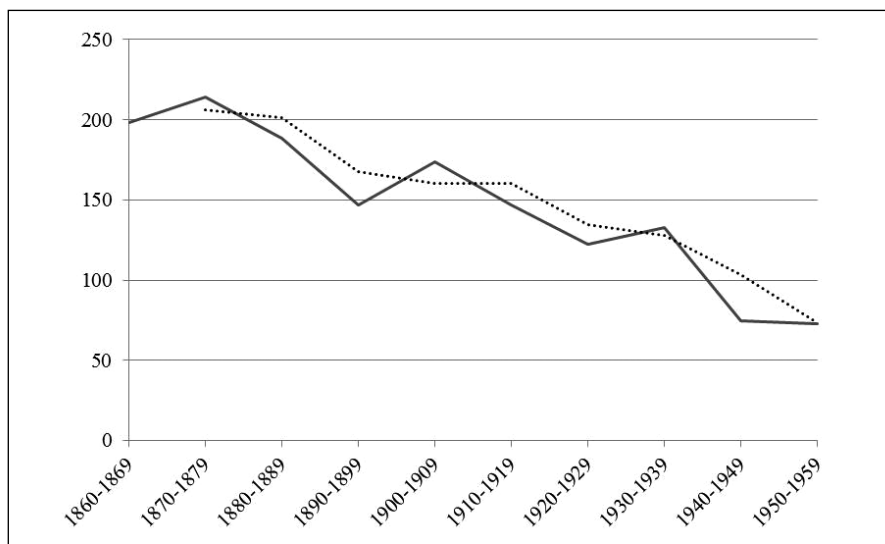
	1860–1889	1890–1929	1930–1959
Vőlegény átlagéletkora	26,9	26,5	25,4
Menyasszony átlagéletkora	22,9	22,5	21,3

Forrás: *Kidei adatbázis*

Az 1860 és 1959 között vizsgált kidei általános házas termékenység a következő tanulságokkal szolgál. Ahogy a 2. ábra is mutatja, a termékenység a vizsgált évszázadban csökkent. Az *y* tengely 1000 házas nőre eső termékenységi arányának 1860–1869 közötti 200 körüli értéke alacsony: a születésszabályozás gyakorlatának alkalmazását mutatja. A csökkenés sajátos tendenciával bír, három szakasza különíthető el. Az egyes szakaszok közös sajátossága az időleges emelkedés, amelyet jelentős csökkenés követ. A későbbi emelkedések nem közelítik meg a korábbi emelkedések csúcspontját, sőt a növekedés a korábbi szakasz csökkenésének csupán egy alacsonyabb értékét éri el. Érdemes megfigyelni, hogy az 1920 és 1929 közötti évtized során – a háborút követő pótlási effektus ellenére – a termékenység tovább csökkent, s csak az 1930-as évek hoztak egy kis mértékű emelkedést, amelyet a negyvenes években határozottan erős csökkenés követett. Utóbbit Faragó Ferenc bakteriológus így jellemezte: „A születési arányszám csökkenését az utóbbi évek alacsonyabb csecsemőhalálózása enyhíti és így a község amúgyis rosszabbodó szaporodása a 10 év átlagában még nem mutat-

kozott ilyen alacsonynak, ámbar a csökkenés az utóbbi évek adatai szerint kezd feltűnően súlyosbodni.”²⁹

2. ábra. Az általános házas termékenység alakulása Kideén, évtizedenként (1860–1959)

Forrás: Kidei adatbázis

A házas termékenység fenti szabályos hullámozása a termékenységi szokások változásáról tanúskodik. A korszpecifikus házas termékenység periodikus vizsgálata ennek a pontosabb megragadását, szemléltetését teszik lehetővé. Ahogy a 3. ábráról leolvasható, 1860 és 1889 között a házas nőknek 25–29 éves koruk között a legmagasabb a termékenysége, amely ezt követően egyenletesen csökken. A termékenység csökkenésének ez az elnyúló görbéje a születek közötti időszakok elnyújtásával volt lehetséges. A 23 éves Csákány János és a szintén 23 éves (férjénél 3 hónappal idősebb) Csákány Debóra házassága ezt példázza. Az 1857 áprilisában kötött házasság után hét hónapra megszületett az első gyermek. Akik annak idején számolták a hónapokat, rájöhettek, hogy a frigy megkötésének kellő nyomatékot adhatott, hogy a menyasszony már legalább két hónappal korábban megismerte a férjét. Számunkra azonban ennél többet árul el az, hogy míg az első gyermek születését meglehetősen erős szabályossággal – szinte hibátlanul tartva a kétéves különbséget – követte a második, a harmadik és a negyedik gyermek megszülése, addig az azt követő gyermekek esetén ez a szabályosság megszűnt. Az ötödik gyermek két és fél, a hatodik bő két év s a hetedik megint két és fél évre születik meg az előző gyermek megszülése után. A házastársi kapcsolat utolsó gyermeke 1876-ban, több mint öt és fél évvel később látta meg a napvilágot, az édesanya 43 éves korában. Esetünk egy olyan nyolcgerekes család, ahol kizárólag egyetlen gyerek halt meg kiskorában (négyévesen), míg a többiek felnőttkort értek. Az anya a negyedik gyermek után először csak néhány hónappal, fél évvel nyújtotta meg a születesi intervallumot, majd az utolsó gyermekét már jelentős szünet után születte. Az ő példájuk rendkívüli, hiszen ebben az időszakban ők voltak a legnagyobb termékenységgű család, példájuk pont emiatt árul el sokat azzal, hogy még ebben a családban is, amelyben hajlandóak voltak a születesi ennyi gyermek vállalására, idővel mégis nyújtották a születéseket. Az már vitatható, hogy mindez szándékos volt-e, vagy csak a többedik gyermek után már nem esett olyan könnyen (úgy érte: kiszámíthatóan) teherbe az anya. Az ekkori átlagos kidei család-

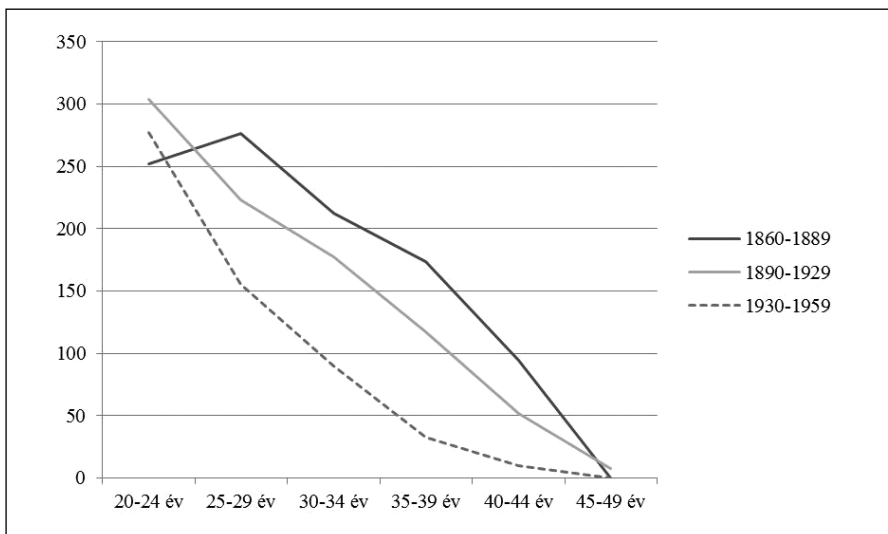
dot képezi le az ismeretlen korú Horváth Ábel és a 29 éves Bíró Teréz esete: a házasságkötést követően az első gyermek több mint két és fél évvel született, a második bő egy évvel, a harmadik öt és fél évvel, szűk egy évvel az előző előtt született, miközben egyikük sem halt meg sem csecsemő-, sem kisgyermek korban.

Az 1890 és 1929 közötti időszakban a termékenységi görbe alacsonyabb, az anyák 20 és 24 éves korukban a legtermékenyebbek, amit követően erőteljesebb születésszabályozást folytatnak, mint a görbe kiegyenesedése is jelzi. A 24 éves Bogdán Ádám és 22 éves menyasszonya, Prodán Julianna 1890-ben kötöttek házasságot: a házasságból négy gyermek született. Az első a házasságkötést követően bő két évvel, a második az elsőt követően három és fél évvel, a harmadik két és fél évvel később, míg az utolsó két év múlva. Esetükben a korosztály körében általánosan megmutatkozó korai gyermekvállalás nem, ellenben a két gyermekszülés közötti időszak nyújtása megmutatkozik.

A 1929 és 1959 közötti időszakban a szülések korai évekre történő időzítése megmaradt, de a termékenységi görbe alacsonyabbra száll, és homorú alakot vesz fel, amely a termékenységi magatartás egy olyan változatát valószínűsíti, amelyben általánosan és hatékonyan gyakorolt születésszabályozási módszer állandósult. Vajkai a magzatelhajtásra vonatkozóan preventív és abortív módszerek alkalmazására is kitér.³⁰ A lehetséges megoldások szerteágazók: ez egyrészt a generációk tapasztalátán át felhalmozott ismeretekről (növények alkalmazása), másrészt a terjedő új megoldásokra való fogékonyságról (feltételezett óvszerhasználat) és nem utolsósorban arról a kiszolgáltatottságról is szólnak, amelyek nemcsak a kellemetlen, de kíméletlen gyermekveszejtés alkalmazásától sem tántorították el a nőket.

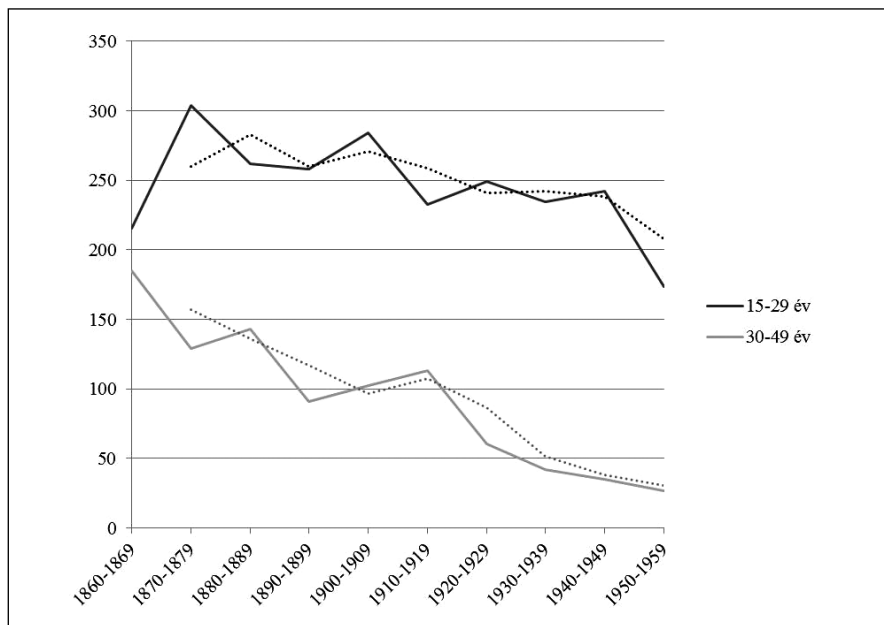
Érdemes figyelemmel lenni a továbbiakban arra is, ami a korábbi diagramokból is látszott, hogy a vizsgált száz év alatt a termékenység kisebb részben esett a fiatalabb, tehát 15 és 29 éves házas nők esetében, míg a 30 és 49 éves korúak esetén az amúgy is alacsonyabb értékek kevesebb, mint a harmadukra estek vissza. A fiatalabb és az idősebb házas nők termékenységi aránya tehát fokozatosan elvált egymástól, amely mögött már nemcsak az idősebb korban biológiailag is csökkenő termékenység, de – ahogy a fenti példák is mutatták – egy tudatos születésszabályozási gyakorlat állt (4. ábra).

3. ábra. A korszpecifikus házas termékenység periódusonként Kidén (1860–1959)

Forrás: Kidei adatbázis

4. ábra. A korszpecifikus házas termékenység évtizedenként Kidén (1860–1959)

Forrás: Kidei adatbázis

A termékenységi arányok mellett megvizsgálhatjuk a családok megoszlását is, gyermekszám szerint, periódusonként. A figyelmet itt most arra a gyermekszámra koncentrálok, amely a házas termékenység lezárultát követően volt jellemző a családoknál, tehát a megszületett gyermekek száma helyett az életben maradt gyermekekét vizsgálom. Utóbbi jobban árulkodik a szülők családtervezési magatartásáról: a korábbra tolódott házasságkötés és ezzel együtt a gyermekvállalás több lehetőséget engedett az időközben elhalálozott utód vagy utódok számbéli pótlására. Eszerint az arányok megváltozása döntően a második és harmadik időszak összevetésekor rajzolódik ki. A korábbi időszakok döntően négy-öt utód körül koncentráló gyermekszáma 1930 és 1959 között látványosan egy-két gyerekre csökken, s magas, a korábbiaknál sokkalta magasabb a gyermektelen családok aránya is (3. táblázat).

3. táblázat. A családok megoszlása gyermekszám szerint periódusonként Kidén (1860–1959)

Családok száma			
Gyermekszám	1860–1889 között	1890–1929 között	1930–1959 között
0	3	6	15
1	4	14	15
2	5	12	17
3	5	11	7
4	6	15	8
5+	6	14	10
Összesen	29	72	72

Családok aránya			
Gyermekszám	1860–1889 között	1890–1929 között	1930–1959 között
0	10,3	8,3	20,8
1	13,8	19,4	20,8
2	17,2	16,7	23,6
3	17,2	15,3	9,7
4	20,7	20,8	11,1
5+	20,7	19,4	13,9
Összesen	100	100	100

Forrás: *Kidei adatbázis*

Összefoglalás

■ A családkönyvek alapján a 19. század közepétől a 20. század közepéig kaphattunk átfogó képet a kidei református és unitárius családok termékenységi magatartásáról. A házasságkötések korábbra tolódása már érzékeltette a változást, a termékenységi adatok pedig egyértelműen rámutattak a szülési szokások átalakulására. Az alacsony termékenység már a vizsgálati időszak elejére is jellemző, a csökkenés pedig – mint láttuk, önmaga szabályai szerint – végigkíséri az elemzett száz évet. A változás a termékenységi magatartásban figyelhető meg: a házasság és az első szülés és legfőképp a születek közötti intervallum nyújtása helyett a kívánt gyermekszám utáni leállás rajzolódik ki a korszpecifikus termékenységi görbékből. A sokgyerekes családok helyett az egy- és kétgyerekesek válnak általánossá, ha egyáltalán születik utód. Ez már az a nukleáris családi miliő, amelyben az anyai tapasztalat egy új női szubjektivitást hordoz.³¹ S hogy mennyire nem idegen ez már a két világháború közötti falvak társadalmától, arról érzékletes leírást ad Gyallay-Pap Zsigmond 1931-ben megjelent, *A nép és az intelligencia* című munkájában. Eszerint a faluról felkerült, a városban – itt elsősorban Kolozsváron – szolgáló cselédlányok a városi életmódhoz igazodtak, onnan viszont hazakerülve – az ott szerzett élettapasztalataik révén tájékozottabbak lévén – nem illeszkednek vissza a korábbi életformájukba. Ezzel ellenkező irányú a férfiak, a majdani férjek tapasztalata, akik jellemzően nem a városba, hanem máshoz, esetleg egy másik faluba kerülnek el szolgálni, hogy visszatérve a sajátjukat művelhessék.³² Az ezekből fakadó feszültséget Gyallay-Pap a válások gyakoribbá válására futtatja ki, pedig az általa leírt modellből legalább ennyire következik, hogy új norma alakul ki a családnagyságra vonatkozóan.³³ Gyallay-Pap megközelítésében a feleség akkor is szül, ha nem akar, de a fenti eredmények közel sem erről tanúskodnak. Itt arra gondolok, hogy a falusi nők emancipálódása egy olyan, a méhen keresztül végbevitt demográfiai forradalom volt, amely sokkal közelebb hozta a falusi kultúrát a városihoz, mint tette azt a későbbi elvándorlás és időközönkénti visszaszivárgás. Ezen túlmenően Kide helyzete mégis szinguláris, hiszen a Borsa völgyében megőrizte magyar arculatát, míg a környező falvak elvesztették azt.

■ JEGYZETEK

1. Pozsony Ferenc: *Előszó*. In: Pozsony Ferenc – Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Anyakönyves vizsgálatok erdélyi településeken*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kvár, 2004. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 12. 7–8; Tánczos Vilmos: *A romániai magyar néprajzkutatás tizenkét éve (2002–2013)*. In: Péntek János – Salat Levente – Szikszai Mária (szerk.): *Magyar tudományosság Romániában 2002–2013 között*. II. Ábel Kiadó, Kvár, 2015. 69–175. Hivatkozott hely: 95–96.
2. Például Pakot Levente: *Evoluția demografică a satului Viștea (1785-1914)*. In: Ioan Bolovan (red.): *Transilvania în epocile modernă și contemporană. Studii de demografie istorică a Transilvaniei*. Presa

- Universitara Clujeana, Cluj-Napoca, 2002. 54–69; Pakot Levente: *Egyéni életutak, családok, közösségek. Székelyföldi falusi társadalmak dinamikája a 19. század második felében*. Doktori disszertáció. Kézirat. 2011.
3. Tötös Áron: *Strategii maritale în Zăuan (1850–1910). Analiza nenominativă a registrelor parohiale*. In: *Buletinul Cercului de Ideologii Politice și mentalități*, 1. University of Oradea, Oradea, 2012. 20–29; Tötös Áron: *Nașterea în Zăuan (1850–1910)*. In: *Buletinul Cercului de Ideologii Politice și mentalități*, 2. University of Oradea, Oradea, 2013. 31–38; Tötös Áron: *Decesul în Zăuan (1850–1910)*. In: *Buletinul Cercului de Ideologii Politice și mentalități*, 3. University of Oradea, Oradea, 2014. 18–27.
4. Bárdi Nándor: *Egy magyar girondista Erdélyben*. In: Mikó Imre: *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1998. 5–33. Hivatkozott hely: 15–17; Egy Gábor: *Etnicitás, identitás, politika*. Napvilág Kiadó, Bp., 2015. 236.
5. A kutatótáborok anyaga a Néprajzi Intézet Folklore Tanszékének Archívumában található meg.
6. Magyar Zoltán: *A magyar népi kultúra régiói, 2. Felföld, Erdély, Moldva*. Mérték Kiadó, Pécs, 2011. 189–190.
7. Uo. 190.
8. Uo. 191, Vajkai Aurél: *Népi gyógyászat*. Jósözveg Kézíkönyvek sorozat. Jósözveg Műhely Kiadó, Bp., 2003. 13. Magyar megállapítását, miszerint Kolozsborsát jobbágyságot lakták, látszólag vitatja K. Kovács László eredménye, amely szerint „Kisnemesek, sőt nincstelen nemesek és szabadok éltek Kolozsborsán is, de Csomafáján és Bádokon nem.” (K. Kovács László: *A Borsa-völgyi juhászat*. Gondolat Kiadó – Európai Folklor Intézet, Bp., 2008 [Eredeti megjelenés: 1962]. 30.)
9. K. Kovács László: *A Borsa-völgyi juhászat*. i.m. 22.
10. Mikó Imre: *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 1998 [Eredeti megjelenés: 1932]. 123.
11. Népi építkezéséről bővebben Vargha László: *Kide és a Borsa-völgy népi építészete*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 1997. *Ház és ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve*, 11, Bitay Enikő et al.: *Kide, a kőből épült település*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2015.
12. K. Kovács László: *A Borsa-völgyi juhászat*. i.m. 31–32; Vajkai Aurél: *Népi gyógyászat*. i.m. 13.
13. Hodor Károly: *Doboka vármegye természeti és polgári eszmérete*. Barra Gábor Könyvkereskedésében, Kvár, 1837. 579.
14. K. Kovács László: *A Borsa-völgyi juhászat*. i.m. 32.
15. Uo.
16. Vajkai Aurél: *Népi gyógyászat*. i.m. 13.
17. Ilyefalvi Emese: „*Ha levelem elolvastad, add tovább.*” *Egy református lelkipásztor sajátos kommunikációja a két világháború közötti Kideben*. In: Bárh Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. ELTE BTK Folklore Tanszék, Bp., 2013. 308–349. Hivatkozott hely: 317.
18. Vajkai Aurél: *Népi gyógyászat*. i.m. 83–84.
19. Kidei református egyházi hivatal, Református családkönyvek 1–3. kötet.; Református halotti anyakönyv (1942–2013); Unitárius Egyházi Gyűjtőlevéltár (Kolozsvár), 8. A kidei unitárius egyházközség törzskönyve.
20. Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája (1850–1992)*. <http://varga.adatbank.transindex.ro/> [Letöltve: 2018. február 28.]
21. Ambrus Judit: *A családkönyv mint a társadalomnéprajzi kutatás forrása*. In: Örsi Julianna (szerk.): *Mikroközösségek*. Túrkeve–Szolnok, 2007. 287–298. Hivatkozott hely: 290.
22. Ezúton is szeretnék külön köszönetet mondani Nagy Tibor kidei lelkésznek a családkönyvek kutathatóságáért.
23. Korábbi időszakra vonatkozóan csak az anyakönyvek feldolgozása nyújthat segítséget, mivel a családkönyv „csak a 19. század második felében jelenik meg a református egyház adminisztrációs gyakorlatában”. Ambrus Judit: *A családkönyv mint a társadalomnéprajzi kutatás forrása*. i.m. 287.
24. Erősen hiányosak a születési, házassági és a halálzási adatok: számos esetben csupán a családtagok nevei kerültek rögzítésre, miközben „[a] családkönyvben tehát elvileg szerepelnie kellene minden, a településen élő református család tagjainak név szerint, születési, házassági és halálzási éveikkel együtt”. Ambrus Judit: *A családkönyv mint a társadalomnéprajzi kutatás forrása*. i.m. 289. Ez a hiányosság akadályozza meg a református és unitárius családok termékenységének összetető elemzését.
25. Andorka Rudolf: *A családrekonstruktív vizsgálat módszerei*. Történelmi Demográfiai Füzetek, 4. KSH Népeségstudományi Intézet, Bp., 1988. Terjedelmi okok miatt a családrekonstruktív eljárást ért kihívásokra nem térek ki, ez alól egyúttal felment Pakotnak az eseménytörténelmi elemzés ismertetésére is kiterő összefoglalása: Pakot Levente: *Nemek és nemzedékek: demográfiai reprodukció a 19–20. századi Székelyföldön*. KSH Népeségstudományi Kutatóintézet, Bp., 2013. 30–37.
26. George Alter: *Guide to “Birth_intervals ver 5”*: A database program to create episodes for birth interval analysis from vital events. Kézirat, 2009.
27. Xie, Yu: *Demography: Past, Present, and Future*. Journal of the American Statistical Association, Vol. 95. No. 450 (Jun., 2000). 670–673.
28. Vajkai Aurél: *Népi gyógyászat*. i.m. 13–14.
29. Faragó Ferenc: *Kide egészségügyi helyzete*. Minerva, Kvár, 1944. 9–10.
30. Vajkai Aurél: *Népi gyógyászat*. i.m. 84–85.
31. Gyáni Gábor: *A nőiség mint narratív identitás*. In: Óri Péter (szerk.): *Szám- (és betű)vetés*. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére. Demográfus könyvtár 3. KSH Népeségstudományi Kutatóintézet, Bp., 2014. 18–19.
32. Erről bővebben Ilyefalvi Emese: *Református belmisszió és mindennapi élet Erdélyben a 20. század első felében. Kide református vallásossága 1928-tól 1935-ig*. Diplomamunka. Kézirat. 2012. 309.
33. Gyallay-Pap Zsigmond: *A nép és az intelligencia*. Az Erdélyi Fialatok Falu Füzetei, 1. Erdélyi Fialatok Kiadása, Cluj-Kolozsvár, 1931. 48.

NÉMETH TIBOR

BÁSTYÁJUK AZ ISKOLA

Nemzetépítés a Baszk Autonóm Közösségben

„Amikor egy közösség elhatározza, hogy megment egy nyelvet, az félig már meg is történt... Teljes a siker akkor lesz azonban, ha a döntéshozók az ott élőknek nem csupán a gondolatait, de az érzelmeit is képesek megnyerni.”¹

■ Baszkföld (Zazpiakbat) a Viscayai-öböl délkeleti csücskében található, hét történelmi megyére és három mai közigazgatási egységre osztható: a Baszk Autonóm Közösség (Comunidad Autónoma del País Vasco) és Navarra tartomány (Comunidad foral de Navarra) – a hétből négy megye – Spanyolországban fekszik, a másik három (Euskal Hirigune Elkargoa) a határ túloldalán, Franciaországban.

A Baszk Autonóm Közösségre ma sokan irigykedve tekintenek: a munkaképes korú lakosság majdnem fele (48%) legalább egyetemi alapidomával rendelkezik,² a huszonöt év alatti munkanélküliek arányszáma háromnegyede az országos átlagnak. Az elért eredményeket a közgazdászok, a kisebbségi nyelvek használói és az oktatáspolitikusok is elismeréssel figyelik.

A baszk nyelvet – mely ismereteink szerint egyetlen Európában beszélt nyelvvél sincs rokonságban – a Baszk Autonóm Közösség lakóinak huszonöt éve még kevesebb mint a negyede (22%) beszélte, ma több mint harmada (37,5%).³ Hajdan a helyi lakosság egynyelvű volt, a baszkot nem anyanyelvűként használó néhány személy mindennapi élethelyzetekben tőlük tanulta el a beszélt nyelvet – ma minden öt év feletti baszkul beszélő legalább kétnyelvű, és a nem anyanyelvű beszélők száma a tizenhat és hatvannégy év közötti lakosság körében magasabb, mint az anyanyelvi használóké. Sokan nem a régi nemzedékek természetességével beszélnek a nyelvet, de többen írják, olvassák és értik, mint valaha.

A Kasztíliai Izabella és Aragóniai Ferdinánd házasságkötése (1469) után létrejött Spanyol Királyság – Portugália kivételével, mely 1128-tól önálló volt – néhány évtized alatt az egész Ibériai-félszigetre kiterjesztette politikai hatalmát. Bár a gyarmatokon a kasztíliai (spanyol) kizárólagos használatát csak a 18. század második felében (1770) rendelték el, a hispán félszigeten már 1707-től ez lett a közigazgatás, 1768-tól az alapfokú oktatásban és az igazságszolgáltatásban, 1778-tól az egyházi életben kizárólagosan használt nyelv, a 19. századra már a színházi előadásokból is száműzték az összes többi.⁴

Noha a baszkok saját törvényhozásuk, adó- és vámmentességük, valamint közigazgatási rendszerük fenntartásával történelmi előjogaikat (fueros) a 19. század második harmadának végéig (1867) megőrizték, a spanyol államszervezet nyelvi egységesítő politikája alól 1821-től kezdve nekik sem sikerült kibújniuk: az állami iskolák egyetlen oktatási nyelve ekkortól a kasztíliai lett, a regionális nyelveket az országban sehol nem lehetett tanítani.⁵ A baszk nyelvhasználók száma egyre fogyott és semmi nem mutatott arra, hogy a folyamatot valaha meg lehet állítani.

A 19. század utolsó negyedében kibontakozó patriotista mozgalom (Euskal Pizkundera) vezetői a nemzeti öntudat megerősítését, a nyelv megőrzésének szükségességét és a nép politikai szerepvállalásának fontosságát hangsúlyozták. Főleg a baszk társadalom legszegényebb rétegét igyekeztek megszólítani: a paraszti környezetben élő lakosság számára nyelvtanfolyamokat szerveztek, írni-olvasni taní-

tották őket. Programjuk, mivel erősítette a városiak és vidékiek közötti szembenállást, végső soron fokozta a társadalmi szegregációt, és gátolta, hogy a baszk a helyi társadalom legfontosabb nyelvűvé váljon – a nemzetföltést és az anyanyelv megtartására törekvést azonban Baszkföld-szerte örökül hagyta.⁶

Az 1920-as években a kisebbségek nyelvhasználati jogai tovább csorbultak Spanyolországban. Bár a népszokások gyakorlására engedélyezték a baszk nyelvet, az iskolában tilos volt használata – rendelet írta elő, hogy a nem spanyol nyelvű tankönyvet „azonnal ki kell tépni a tanulók kezéből”, azt az oktatót, aki ilyen könyvből tanít, fel kell függeszteni, és fizetését meg kell vonni (1925).⁷

Az új alkotmány (1931) engedményeket ígért a kisebbségek nyelvhasználati jogait illetően: kimondta, hogy Baszkföldön a kasztíliai mellett a baszk is hivatalos nyelvvé válik 1936-tól, a véres polgárháború (1936–1939) azonban csírájában fojtotta el a baszkok autonómiát követelő törekvéseit. Franco csapatai már a harcok alatt felszólították a lakosságot, hogy „mindenkit fel kell jelenten, aki a kasztíliaitól eltérő nyelvek és dialektusok tilalmára vonatkozó rendelkezést megszegi”, és törvényen kívül helyezték a nem spanyol nevek anyakönyvezését, „hiszen Franco Spanyolországa nem tűrheti el a nyelvi egység elleni támadást”.⁸ A Franco-rezsim hatalomra jutása (1939) után az erőszakos központosító politika („egy állam, egy nemzet, egy nyelv”) hatására a baszk másfél évtizedre újra eltűnt a közéletből és a családi szférába szorult vissza; a bilbaói egyetemet bezárták, még a hajók nem kasztíliai nyelvű elnevezését is betiltották.⁹

A baszk nyelv megőrzésére az 1950-es években indított nagyszabású kísérlet a baloldali nacionalizmus erősödésének volt köszönhető – baszk nyelven beszélni önmagában is diktatúraellenes cselekedet lett, és mint ilyen a demokráciavágy kifejezője.¹⁰ Fiatalok egy csoportja hamar népszerűvé lett titkos társaságot alapított (1952)¹¹ – mely a nyelvhasználattal kapcsolatos összes felvetődő problémát a nemzetiségi és kisebbségi kérdés alapvető megjelenési formájaként értékelte és magyarázta: számukra minden sérelem csakis politikai eszközökkel orvosolható.¹² A tanaik iránt érdeklődők számára baszk kulturális értékekre érzékenyítő előadásokat és nyelvtanfolyamot szerveztek. A programjuk iránt táplált egyre fokozódó társadalmi elkötelezettség mutatói a baszk nyelvű iskolák (*ikastola*) létrehozása (1957-től),¹³ a felnőttoktatást segítő esti tanfolyamok (*gau-eskola*) megszervezése (1966-tól), valamint a baszk nyelvű folyóiratok és könyvek számának ugrásszerű növekedése volt.

A falusi környezetből kilépett és a városokba települt baszk nyelvű iskolák a gyerekek számára nem csupán az anyanyelvi képzést tették lehetővé, de azt is, hogy a Franco-korszak iskolarendszerének egyes elemeit kihagyhassák. Az iskolák száma gyorsan nőtt: az 1974/1975-ös iskolaévben harmincháromezer gyermek tanult a száznegyvennégy *ikastola* egyikében, 1980-ra a tanulók száma hetvenezerre nőtt, az iskoláké háromszázra.¹⁴

A felnőttoktatásra szervezett tanfolyamok azzal a céllal indultak, hogy a Baszk Nyelvi Akadémia által kidolgozott, immár egységesített írott nyelvet (eusquera batua) minél szélesebb körben ismertté tegyék – 1975-re a beiratkozott tanulók száma elérte a húszezret.¹⁵ A baszk nyelven kiadott könyvek száma 1960 és 1975 között hatszorosára nőtt, baszk nyelven sugárzó rádióadók kezdtek működni, a köznyelvi beszédformákat elemző szociolingvisztikai tanulmányok jelentek meg.¹⁶

Az 1970-es évekre – a tömeges bevándorlás következtében – Baszkföldön is megváltozott a lakosság nemzetiségi összetétele: nőtt a nem baszk lakosok száma. A diktatúra örökségével való leszámolásként Franco halála (1975) után továbbra is sokan írárták gyermekeiket baszk nyelvű iskolákba – immár azonban nem csupán a helyiek, hanem a bevándorlók is.

Az 1978-as alkotmány – mely kimondta, hogy Spanyolország hivatalos nyelve a kasztíliai, azt minden állampolgárnak kötelessége ismerni, és jogában áll hasz-

nálni – tizenhét autonóm közösségre osztotta fel Spanyolországot.¹⁷ A Baszk Autonóm Közösségben a régió társhivatalos nyelveként a kasztíliai mellett a baszkot is elismerte.

1983 óta törvény írja elő, hogy a szülőknek jogukban áll gyermekeik számára megválasztani az oktatás nyelvét,¹⁸ hogy alapfokú tanulmányai végéig mindenki anyanyelvén tanulhasson. A középfokú oktatás végére mind a baszk, mind a spanyol nyelv elsajátítása kötelező.

Az egynyelvű kasztíliai oktatási modell mellett három kétnyelvű programcsomag közül lehet választani:¹⁹

– az A-modellben a tanítás spanyol nyelven folyik, de a baszk is kötelező tantárgy az általános iskolai tanulmányok során heti négy-öt, középiskolában három-négy órában;

– a B-modellben a baszk és a spanyol nyelvet is használják az oktatásban, bizonyos tantárgyakat az egyik, másokat a másik nyelven oktatnak – hogy melyiket inkább, az az intézményektől függően változik, az alsó tagozaton általánosságban kasztíliai nyelven tanítják az írást, az olvasást, a számtant, a többi baszkul;

– a D-modellben az oktatás nyelve a baszk, a spanyol az általános iskolai tanulmányok során heti négy-öt, középiskolában három-négy órában kötelező.

Amikor e három különböző oktatási forma módszertanát kidolgozták (1979), a D-modellt csak a baszk nyelvű családok gyermekeinek képzésére szánták, hamar kiderült azonban, hogy nem csak számukra vonzó.²⁰

Az elmúlt harmincöt évben az A-modell szerint tanuló gyermekek száma drasztikusan csökkent²¹ (óvodában 3,3%, általános iskolában 5,5%, középiskolában 11,3%), a B-modellt választóké nagyjából változatlan maradt (óvodában 20%, általános iskolában 24,7%, középiskolában 26,6%).²² A D-modell szerint tanulóké ezzel szemben ötszörösére nőtt: a 2017–2018-as tanévre a Baszk Autonóm Közösségben tanuló gyermekek kétharmada (66%) a D-modell szerint tanul²³ (óvodában 76%, általános iskolában 69,2%, középiskolában 61,3%).²⁴ A Baszk Autonóm Közösségben ma a kötelező oktatásban részesülő gyermekek több mint kilencven százaléka a tantárgyak legalább felét baszk nyelven tanulja, csupán négy százalékuk tanul mindet spanyolul.²⁵

Az összesített vizsgaeredmények közül a D-modellben tanulóké a legjobb, az A-modellben tanulóké a legrosszabb. A három csoport spanyol nyelvi eredményei között szinte nincs különbség – még a jellemzően baszkok által lakott területeken élő és a D-modellt követő gyerekek sem maradtak le semmivel spanyol nyelvi vizsgáikon az A-modellben tanuló és kevert népességű településeken élő diákok mögött, az A-modellben tanulók eredményei baszk nyelvből viszont igen gyengék.²⁶

A lakosság (a Baszk Autonóm Közösségben ma élők 72%-a született itt)²⁷ majd kétharmada (62%) támogatja a baszk nyelv helyzetének további erősítését, tizenkét százalékuk ellenzi. Gyermekeik számára a szülők negyede választja a B-modellt, és mindössze 7,5 százalékuk szeretné, hogy gyermekük a baszk nyelvet ne tanulja az iskolában. Nagy részük (44%) megfelelőnek ítéli a helyi kormányzat nyelvpolitikai lépéseit, sőt a lakosság 27,3%-a szerint szükséges volna, hogy a kormányzat tovább erősítse a baszk nyelv helyzetét a közösségben és az iskolában; tízből mindössze egy értékeli úgy, hogy kisebb támogatás is elegendő lenne.²⁸

A baszk nyelv megfelelő szintű ismerete a helyi munkaerőpiacon mára fontos, bizonyos állások megszerzése szempontjából elengedhetetlen lett,²⁹ nem csoda hát, hogy egyre többen tanulják.

A közösségépítés legfőbb terepe az iskola. A regionális kormány leginkább az oktatókat becsüli meg: a közalkalmazottá kinevezett tanárok – részdőben vagy teljes állásban – (legfeljebb) három évig baszk nyelvet és kultúrát tanulhatnak tanítás helyett (az elmúlt negyven év alatt ötről kilencvenöt százalékra nőtt azoknak

az oktatóknak az aránya, akik baszk nyelven is taníthatnak),³⁰ miközben ők és helyettesítők is teljes fizetést kapnak (Irale-program), de a tanulók teljesítményeit is minden iskolafokon ösztöndíjakkal jutalmazták. Az oktatási intézmények egymással is együttműködnek. Minden iskola – tanulóinak társadalmi helyzetétől, a baszk nyelv elsajátításában mesterszintre jutott tanárainak számától, az intézményekben a baszk nyelvnek a tanórákon kívüli használatra fordított időkeretétől függően – egyéni tanítási programot köteles megvalósítani, melyet a helyi oktatási előjáróság hagy jóvá és ellenőriz (Ulibarri-program). A különböző nyelvi háttérrel rendelkező iskolások között kapcsolati hálóépítést segítő programcsomagok működnek (Nolega-program) a helyi magánvállalkozások anyagi támogatásával.³¹

A madridi kormány Baszkföld Spanyolországtól való függetlenedési törekvéseit mereven elutasítja, a baszk közösség nyelvvédelmi erőfeszítéseit azonban nem gátolja: aláírta (1992), majd ratifikálta (2001) a Kisebbségi Nyelvek Európai Kartáját, és kezdeményezésére az Európai Unió engedélyezte, hogy baszk nyelven is lehessen az uniós intézményekhez fordulni. Nem akadályozza azt sem, hogy az itt élők olyan közösséget építsenek, melynek tagjai nemcsak együtt gondolkodnak, de hasonlóképp is éreznek,³² hiszen mindnyájan ugyanazt a nyelvet tanulják.

■ JEGYZETEK

1. P. Baztarrika: *La protección de las lenguas minoritarias en Europa: hacia una nueva década*. Servicio Central de Publicaciones del País Vasco. Vitoria-Gasteiz, 2011. 150. Lásd http://www.euskara.euskadi.eus/contenidos/informacion/argitalpenak/es_6092/adjuntos/Lenguas%20Minoritaria s.pdf (letöltve az internetről 2018 februárjában)
2. S. Coughlan: *Cómo el País Vasco se ha convertido en una potencia mundial de la educación*. BBC. 2016. június 17. Lásd: <http://www.bbc.com/mundo/noticias-36550903> (letöltve az internetről 2018 februárjában).
3. P. Baztarrika: i. m. 144. Lásd http://www.euskara.euskadi.eus/contenidos/informacion/argitalpenak/es_6092/adjuntos/Lenguas%20Minoritarias.pdf (letöltve az internetről 2018 februárjában)
4. Nagy Noémi: *A hatalom nyelve – a nyelv hatalma*. Doktori értekezés. Pécs, 2015. 102. Lásd <http://ajk.pte.hu/files/file/doktori-iskola/nagy-noemi/nagy-noemi-vedes-ertekezes.pdf> (letöltve az internetről 2018 februárjában)
5. Uo. 103.
6. Ezzel kapcsolatban lásd D. Rodrigues: *Unité et diversité de l'Espagne: les nationalismes périphériques au cœur de la problématique nationale*. Atala n. 11, 2008. Les Espagnes, Cercle de Réflexion Universitaire du LycéeCh, Lásd <https://www.lycee-chateaubriand.fr/wp-content/uploads/sites/2/2008/10/atala11Rodriguez.pdf> (letöltve az internetről 2018 februárjában)
7. Nagy Noémi. i. m. 105.
8. Uo. 108.
9. Uo. 109.
10. L. Joly: *Le cause basque et l'euskera*. ots. Langue(s) et nationalisme(s) n. 74.2004. 78. Lásd <http://journals.openedition.org/mots/4583> (letöltve az internetről 2018 februárjában)
11. A csoport a nevét EKIN-ről 1959-ben ETA-ra (Euskadi Ta Askatasuna – Baszkföld és Szabadság) változtatta. A több száz ember haláláért felelős ETA terrorszervezet tagjai 2011 októberében letették a fegyvert.
12. S. de Pablo: *Lengua e identidad nacional en el País Vasco: Del franquismo a la democracia*. In: Ch. Lagarde (szerk.): *Le discours sur les langues d'Espagne*. El discurso sobre las lenguas españolas, 1978-2008. Presses Universitaires de Perpignan. Perpignan, 2009. 55. Lásd https://www.academia.edu/3624538/Lengua_e_identidad_nacional_en_el_Pa%C3%ADs_Vasco?auto=download (letöltve az internetről 2018 februárjában).
13. I. Zabaleta: *Movimiento popular y escuela en el Franquismo: Las ikastolas en Gipuzkoa*. Historia de la Educación. Ediciones Universidad de Salamanca. Salamanca, 2015. Lásd https://gredos.usal.es/jspui/bitstream/10366/131695/1/Movimiento_popular_y_escuela_en_el_franq.pdf (letöltve az internetről 2018 februárjában)
14. L. Joly: i.m. 79. Lásd <http://journals.openedition.org/mots/4583> (letöltve az internetről 2018 februárjában)
15. I. Igartua – X. Zabaltza: *Breve historia de la lengua vasca – A Brief History of the Basque Language*. Euskal Institutua. Donostia-San Sebastián, 2006. 79. Lásd http://www.etxepare.eus/media/uploads/publicaciones/euskararen_historia_laburra.pdf (letöltve az internetről 2018 februárjában)
16. L. Joly: i. m. 80. Lásd <http://journals.openedition.org/mots/4583> (letöltve az internetről 2018 februárjában)
17. Ezzel kapcsolatban lásd S. Núñez de Prado Clavell: *Minority Languages and the Media: Their Development under the Protection of the Council of Europe and the European Union*. Journal of Foreign Languages, Cultures and Civilizations. 2014/június. 65–91. Lásd http://jflcc.com/journals/jflcc/Vol_2_No_1_June_2014/5.pdf (letöltve az internetről 2018 februárjában)

18. Nagy Noémi: *Linguistic Diversity and Language Rights in Spain*. In: *Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata*, No. 150. *Essays of Faculty of Law University of Pécs Yearbook of 2012*. University of Law. Pécs, 2012. 11.
19. A baszk nyelv használatáról szóló 1982/10. törvény. Lásd http://noticias.juridicas.com/base_datos/CCAA/pv-110-1982.html (letöltve az internetről 2018 februárjában)
20. F.E. Sagastume: *Evolución del Bilingüismo en los Últimos 25 años: Desarrollo de la Educación Bilingüe y normalización Lingüística*. In: J. Cohen – K.T. McAlister – K. Rolstad – J. MacSwa: *Proceedings of the 4th International Symposium on Bilingualism*. Cascadilla Press, Somerville, MA. 2005. 685–690. Lásd: <http://www.lingref.com/isb/4/053ISB4.PDF> (letöltve az internetről 2018 februárjában)
21. Ezzel kapcsolatban lásd A. Elorza: *El modelo Asigue per diendo fuerza*. El País, 2012. március 5. Lásd https://elpais.com/ccaa/2012/03/04/paisvasco/1330889863_471983.html (letöltve az internetről 2018 februárjában)
22. B. Valdes – J. Tourbeaux: *Analyse des facteurs de transmission du basque, du catalan et du galicien en Espagne*. *Érudit, Cahier Québécois de Démographie*. 2011. 32. Lásd <https://www.erudit.org/fr/revues/cqd/2011-v40-n1-cqd1825156/1006631ar/> (letöltve az internetről 2018 februárjában)
23. Fu Manchú: *El curso escolar arranca en Euskadi con 374838 alumnos, un 66% estudiarán en el modelo D*. *La Información*. 2017. szeptember 7. Lásd <https://www.20minutos.es/noticia/3128875/0/curso-escolar-arranca-euskadi-con-374-848-alumnos-66-estudiaran-modelo/> (letöltve az internetről 2018 februárjában)
24. P. Ó Dubhir – N. Chuaig – L. Ní-Thúairisg – C. Ó. Ní-Brolcháin: *Education through Minority Languages. Review of International Research*. Department of Education and Skills. Dublin, 2015. 32. Lásd https://www.education.ie/en/Press-Events/Events/Gaeltacht-Education-Policy-Proposals/Education-Provision-through-Minority-Languages_Review-of-International-Research_May-2015.pdf (letöltve az internetről 2018 februárjában)
25. B. Muguruza: *L'enseignement en milieu basque au pays basque espagnol? pourquoi est-il en hausse?* *Revue internationale de l'éducation de Sèvres*. 2015. Lásd <http://journals.openedition.org/ries/4516>, 2015. 127. (letöltve az internetről 2018 februárjában)
26. Lásd ezzel kapcsolatban Departamento de Educación del Gobierno Vasco: *Estadísticas del Sistema Educativo*. Lásd: <http://www.euskadi.eus/informacion/prematricula-2017-2018/web01-a2hestat/es/> (letöltve az internetről 2018 februárjában)
27. B. Valdes – J. Tourbeaux: i. m. 47. Lásd: <https://www.erudit.org/fr/revues/cqd/2011-v40-n1-cqd1825156/1006631ar/> (letöltve az internetről 2018 februárjában)
28. Ezzel kapcsolatban lásd Gabinete de Prospección Sociológica de Presidencia del Gobierno Vasco: *Identidad y culturavascas a comienzos del siglo XXI*. EuskoIkaskuntza. 2006. Lásd http://www.euskadi.eus/contenidos/informacion/v2_libros/es_libros/adjuntos/libro.pdf (letöltve az internetről 2018 februárjában)
29. Győri Szabó R.: *Katalónia, Baszkföld, Galicia autonómiája*. *Magyar kisebbség* 2004/1–2. 512. Lásd http://epa.oszk.hu/02100/02169/00025/pdf/2004_1-2_28_497-528_gyori.pdf (letöltve az internetről 2018 februárjában)
30. J. Guillenea: *El modelo D avanza, pero el euskera retrocede en las aulas. ¿Qué ocurre?* *El Correo*. 2016. március 27. Lásd <http://www.elcorreo.com/bizkaia/sociedad/educacion/201603/28/modelo-avanza-pero-euskera-20160323175725.html> (letöltve az internetről 2018 februárjában)
31. P. Ó Dubhir – N. Chuaig – L. Ní-Thúairisg – C. Ó. Ní-Brolcháin: i. m. 27–32. Lásd https://www.education.ie/en/Press-Events/Events/Gaeltacht-Education-Policy-Proposals/Education-Provision-through-Minority-Languages_Review-of-International-Research_May-2015.pdf (letöltve az internetről 2018 februárjában)
32. Ezzel kapcsolatban lásd B. Bottin: *Diversidad cultural y lingüística en Euskadi: la cultura y la lengua como elementos integradores*. In: L. Beltrán Almería – R. Diego – M. de-Sotelo Vázquez – D. Thion Soriano-Mollá (szerk.): *Diálogos en la frontera de la cultura popular a la cultura de masas en la eramoderna*. Institución Fernando el Católico. Zaragoza, 2016. 113–121. Lásd https://ifc.dpz.es/recursos/publicaciones/35/47/_ebook.pdf (letöltve az internetről 2018 februárjában)

TÓTH PÁL PÉTER

A MAGYAR NÉPESSÉGFEJLŐDÉS TÖRTÉNETI VÁZLATA

A tanulmány keretében azoknak a törvényszerűségeknek, alapvető tendenciáknak a felvázolására teszünk kísérletet, amelyek a Kárpátok ölelésében „megjelent” magyarok letelepedését, megmaradását és jövőjét meghatározták, meghatározzák. A bekövetkezett népesedési folyamatokat – az I. világháború okozta széttagoaltsága ellenére is – egységes egészként vizsgáljuk. Vállalkozásunk kísérleti jellegű, tisztában vagyunk „sérülékenységgel”, ennek ellenére, ha a legfontosabbnak ítélt összefüggések felvázolását több-kevesebb sikerrel megoldjuk, s az elgondolkodtatja, netán vitára serkenti az olvasót, akkor erőfeszítésünk már nem volt hiábavaló.

■ Írásunkat, mivel körvonalazni szeretnénk azt a kapcsolat- és viszonyrendszert, melynek elemei napjaink népesedési folyamataiban is felfedezhetőek, a magyar népességfejlődés legfontosabb – múltba nyúló – összefüggéseinek felvázolásával kell kezdenünk. Ezek közül is mindenekelőtt egy nép eredetének, származásának, kialakulásának arról a sok „szálból” egybe- és összefonódó történetéről kell szólni, melynek eredményeként a magát már magyarnak tartó közösség megjelent.

A magyar nép „megjelenése”, mint minden más népé, hosszú történelmi folyamat eredménye. A kezdeti laza, majd mind szorosabbá váló kapcsolat eredetéről, a csoportokba szerveződés folyamatáról, a saját „nyelv” s ezzel párhuzamosan a csoport „mi” tudatának kialakulásáról csekély ismerettel rendelkezünk. Ennek ellenére nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a többiektől elkülönült csoport létrejöttében a különböző csoportokhoz tartozók folyamatos mozgása, keveredése, vándorlása – melyet a néppé formálódás alapjának is tekintünk – fontos szerepet játszott. A vándorlást, a különböző népek, néptörzsek egyesülését, ötvöződését, egybeolvadását tehát – az adott népesség természetes szaporodásának meghatározó szerepe mellett – a népességfejlődés elengedhetetlen feltételének tartjuk. Az elegendő létszámú saját csoport megjelenésében fontos szerepe volt az ún. „külső” hatásnak, az egymás mellé sodródott népelemek összeolvadásának, keveredésének. Különösen az érintkezési felületeken élő csoporttagok folyamatos mozgása, keveredése – akik nagyobb valószínűséggel hagyták el csoportjukat, és változtatták meg identitásukat – tette lehetővé a különböző népelemek egyesülését, a szórványosodott részek más népekkel, népcsoportokkal s azok szórványosaival való kapcsolatba kerülését. A többiektől elkülönült csoport létrejöttéről azonban csak akkor beszélhetünk, ha a számbeli gyarapodást döntően már nem az újabb jövevények, idegenek és utódaik száma egészítette ki, hanem a csoporthoz tartozók természetes szaporodása határozta meg.

Feltételezhetően elődeink kialakulástörténete is a fentieknek megfelelően játszódhatott le, ezért a magyarságot keverék népnek tartjuk, „megjelenését” pedig az egymás mellett élő, egymás mellé sodródó népek szórványosodó részeinek ötvöződési, egyesülési és egybeolvadási folyamataihoz kötjük. Mindez az eddigi ismereteink szerint nagy valószínűséggel a Kr. e. 6. században következett be, amikor – az ugor népcsoportból századokkal korábban kiváltak egy része az Urálon is túljutva – magát a többiektől megkülönböztetve már magyarnak nevezte.¹

Azzal az úttal és az annak során bekövetkezett népességfejlődéssel, amelyet elődeink a Kr. e. 6. századig – Tuva területéről Baskíriáig és onnan tovább kb. Kr. u. 750-ig Levédiáig s majd Etelközig – megtettek, nem kívánunk foglalkozni. Az ezt követő mintegy másfél száz évvel kapcsolatban is csak annyit jegyeznénk meg: nehezen feltételezhető, hogy a magyarok útja, amikor a frankoknak, a morváknak, a bizánciaknak stb. még a honfoglalás előtt katonai segítséget nyújtottak, ne vezetett volna át az erdélyi hegyeken, s hogy majd a honfoglaló magyarok ne találkoztak volna azoknak az utódaival, akik valamilyen ok következtében Erdély területén maradtak.² Erdély különben is kitüntetett szerepet játszott a magyarok Kárpát-medencei életében, hiszen: „A legrégebbi elbeszélő forrás, a 11–14. század folyamán sokszorososan bővített, átdolgozott és krónikaváltozatokra szétkülönült ún. »ösgeszta« szűkszavúan tudósít arról, hogy a honfoglaló magyarok először Erdélyt szállták meg, ahol vezérüket, Álmost (valószínűleg rituális áldozatként) megölték, majd onnan mentek ki »Pannóniába«...”³

A Kárpát-medencei magyar népességfejlődés szempontjából fontos felismerés, hogy a demográfiai eseményeket – jelentős leegyszerűsítéssel és sematikusán – alapvetően két egymásba kapcsolódó, egymást feltételező folyamat határozza meg. Az egyikhez az etnikailag már egységes magyarság termékenysége által determinált s halandóságával módosított folyamatos népességfejlődés, a másikhoz pedig a magyarok termékenységét kiegészítő, pótló, a magyarokhoz asszimilálódó idegenek és utódaik tartoztak. A második „népességész”-ben három alcsoportot különböztetünk meg. Az elsőhöz az ún. „hozott”, a honfoglalókkal együtt érkező nem magyar népek kisebb-nagyobb csoportjai és magyarrá vált utódaikat soroljuk. A másodikhoz az itt „talált”, a honfoglaláskor már a Kárpát-medencében élő nem magyar népek magyarokhoz asszimilálódott tagjai és utódaik, a harmadikhoz pedig azok a behívott, befogadott idegenek és utódaik, akik a honfoglalást követően érkeztek az országba, s akik az együttélés során szintén magyarrá váltak. A keveredés, az ötvöződés, az egyesülés és az egybeolvadás folyamata azonban nemcsak az őshazából útnak indulókat jellemezte, hanem napjainkig a magyar népességfejlődés meghatározó jellegzetessége maradt. Azaz a magyar nép számbeli gyarapodásában – a magyarok természetes szaporodás mellett – a folyamatosan magukba „szívott”, a befogadott s az együttélés során magyarrá vált nem magyar néptörödékek és azok szaporulatai is fontos szerepet játszottak. A magyarság kialakulásában, éppen úgy, mint megmaradásában tehát a vándorlásnak – Hóman Bálint szavaival élve – a sodródásnak jelentős szerepe volt, hiszen az ezáltal lehetővé váló népességpótlás folyamatosan hozzájárult a magyar nép termékenysége által meghatározott lélekszám-növekedéshez.⁴

Gondolatmenetünket megszakítva előre bocsátjuk, hogy felfogásunk szerint a demográfiai folyamatokat érintő minden mesterséges beavatkozás – függetlenül attól, hogy tudatos állami beavatkozás, háborúk, járványok vagy természeti katasztrófák következtében jönnek létre – a népességfejlődés természetes folyamatait deformálják. Mindezt azért vetettük közbe, mert a magyar népesedési folyamatokat az őshazából a Kárpát-medencéig – s itt is az azt követő évszázadokban – nem egy „sérülés” érte. Az új hazában az első jelentősebb mesterséges beavatkozás hatvan évvel a honfoglalást követően következett be, amikor 955-ben I. Ottó a Lech mezei csatában a magyarokat legyőzte. Amennyiben elfogadjuk a korabeli magyar népességre (400 ezer fő) és a csatában elesettek számára (20 ezer fő) vonatkozó becslést, akkor elődeinket röviddel az államalapítás előtt jelentős, mintegy 5 százalékos népességvesztés érte. Ennek súlyát, jelentőségét még akkor sem lehet vitatni, ha ez a veszteség, mivel a csatában főleg a Dunántúlon letelepedettek vettek részt, az Alföldön és az erdélyi területeken élőket nem érintette.⁵

Népességfejlődés szempontjából a Kárpát-medencében lejátszódó demográfiai folyamatokat – a „megérkezéstől” napjainkig tartó időszakot – két nagy korszakra

osztjuk. Az első, amelyet a *szerves népességfejlődés* folyamatai határoztak meg, a honfoglalástól a Magyar Királyság szétdarabolásáig, megszüntetéséig tartott.⁶ A második pedig, amelyet a *szerves népességfejlődés eltorzult* változatának folyamatai határoztak, határoznak meg, 1918-ban kezdődött és még napjainkban is tart.⁷

Természetesen a két korszak egyikét sem lehet homogénnek, gond- és problémamentesnek tartani. Az első, több mint ezer évet átölelő korszakban a szerves fejlődés „keretei” között a népességszám-növekedést a magyarok természetes szaporodása s a velük együtt élő nem magyar népek egy részének és utódaiknak, valamint az ország területére érkező idegeneknek és utódaiknak magyarrá válása biztosította. Ennek eredményeként a történeti demográfiai kutatások szerint a 12. század végére az itt élők száma valószínűleg már elérte az 1,8-2,2 milliót. Az addig egyenletesnek mondható népességfejlődés azonban – több kedvezőtlen esemény együttes, egymást erősítő hatása következtében – a 13. század közepére megakadt, amelyet mint különleges „eseményt” *demográfiai katasztrófa*nak nevezünk.⁸

Az első demográfiai katasztrófa⁹ kezdete az 1230-as évek végén a tatárok elől menekülő kunok beözönléséhez, majd az ország területéről történt – jelentős embervesztéssel járó – kiszorításához köthető. Mindezt 1241-ben a tatárok betörése követte, akik rövid ittlétük alatt mérhetetlen pusztítást okoztak. Mindezek hatására az addig kiegyensúlyozott népességfejlődés megakadt, az összlakosságon belül a magyarok fokozatosan elveszítették számbeli fölényüket, s a keletkezett hiányt saját etnikumú népesség természetes szaporodásával már nem tudták pótolni. Az elnéptelenedett területeken kialakult népesedési vákuum pedig jó feltételt teremtett a szlávok, a románok és részben a németek tömeges betelepülésének. A magyarok a legnagyobb teret az ország északi és keleti területein veszítették. S ez kiindulópontja lett annak a folyamatnak, amelynek következtében a 15. században az Erdélyi-medence középső részének etnikai képe – a 14. századi pestisjárványok, a törökök megjelenése s a jobbágyok városokba vándorlása következtében – mind tarkább lett.¹⁰ Ennek során számos, eredetileg színmagyar falu társadalmi és népi egysége felbomlott, és a fokozatosan többségbe kerülő román népességhez asszimilálódott.¹¹ A kialakult helyzetet Kristó Gyula a következőképpen jellemezte: „A szlávok újabb és újabb hulláma (tetézve a ruténok északkeleti, valamint a bolgárok és a szerbek déli irányból érkező tömegeivel), továbbá a mind hatalmasabbra duzzadó román immigráció oly mértékben megnövelte Magyarországon az idegen etnikumok számát, hogy a spontán asszimiláció nem működött, illetve visszajára fordult. Ettől kezdve nem a magyarság olvasztott magába más népcsoportokat, hanem ez utóbbiak asszimilálták körülöfolyt, szigetszerű helyzetbe jutott, népi tömbjeitől elszakított magyarokat.”¹²

Az első demográfiai katasztrófát követően, mintegy 250-300 év egyenletes népességfejlődése kellett ahhoz, hogy a népesség lélekszáma a 16. század elejére 3,5-4 millióra növekedjen, amelynek – a becslések szerint – kb. 60-80 százaléka volt ismét magyar anyanyelvű. Ezt a folyamatot azonban a mohácsi csatavesztés (1526. augusztus 29.) megszakította. A török hódoltság okozta népességvesztés volt a hazai népességfejlődés *második demográfiai katasztrófája*, melynek demográfiai következményei ismét katasztrófálisak voltak. Hatására a 18. század elejére ugyanis az addig „80 százalékos magyar túlsúllyal jellemezhető, középkori etnikai összetétel végérvényesen felbomlott. Főként a törökellenes háborúk során a magyarok száma 3,2 millióról 1,5-re csökkent, a nem magyaroké viszont 1 millióról 1,7-re nőtt. A magyar lakosság, a déli területekről, a Bánságból, Bácskából, Szerémségből és Szlavóniából szinte teljesen eltűnt, de többségük elpusztult, illetve elmenekült az Erdélyi-medencéből, az Alföld középső és a Dunántúl déli részéről is.”¹³

A források szerint az erdélyi nemesség az etnikailag és vallásilag is idegenek 17. századi létszámnövekedését szorongással szemlélte, de mivel földbirtokainak

művelésére munkásokra volt szüksége, a folyamat megállítása nem állt érdekében. A magyarok a második demográfiai katasztrófa következtében a legnagyobb teret – az újabb és újabb szláv és román néphullámok miatt – északon és keleten veszítették. S ez a folyamat a kárpáti határon mindkét irányban a 18. században is tovább tartott, amelynek következtében „innen is, onnan is szivárogtak vagy ömlöttek át rajta a mindkét oldalon romló parasztsors elől a kétségbeesett emberek; néha csapatostól, mint pl. a határőrkatonaszág terhei, mint Moldvába menekülő székelyek. Nem azért, mintha a túloldalon paradicsomi állapotok várták volna őket, hanem mert otthon már tűrhetetlen volt az elnyomás, és idegenben átmeneti könnyebbségeket élvezett a friss jövevény.”¹⁴

A magyar népességfejlődés Duna-völgyi történelmének *második demográfiai katasztrófája* – az elsőhöz hasonlóan – ismét századokra visszavetette a magyarok létszámnövekedését. A „külső” hatás, az idegenek népességpótló szerepe elsősorban – a magyarok asszimiláló „képességének” csökkenése miatt – veszített addigi súlyából. E folyamattal párhuzamosan a szórványban élő magyarok más etnikumúakhoz való asszimilálódása felgyorsult. A 14. század közepétől az elnéptelenedett országrészekre szlávok, románok vándoroltak, valamint a törökök elől az országba menekülő horvátok és szerbek telepedtek be. Mindezek mellett a megfogyatkozott népesség pótlására német, francia, vallon, olasz és egyéb telepesekeket hívtak az országba, melynek következtében a népesség etnikai összetétele ismét drasztikusan átalakult, a magyarok összlakosságon belüli aránya 35-45 százalékra csökkent.

A törökök kiűzését követő több mint kétszáz évet – a negatív fejlemények (járványok, kivándorlás) ellenére – a magyar népességfejlődés szempontjából pozitívnak tarjuk. Az 1784–1787-es, első mai értelemben elfogadható népszámlálás szerint az ország polgári népességének lélekszáma (Horvátország és Erdély adataival együtt) meghaladta a 8,5 milliót (*1. táblázat*). Ez a népességszám volt az az alap, amelyre a következő évtizedek hazai szerves népességfejlődése támaszkodhatott.

1. táblázat. Magyarország népességének megoszlása az 1784–1787. évi népszámlálás szerint

Megnevezés	Magyarország és Horvátország 1787	Erdély 1786	Együtt
Jogi népesség ¹⁵	7 116 786	1 443 371	8 560 157
Tényleges népesség	7 114 846	1 440 986	8 555 832

Forrás: Dányi Dezső–Dávid Zoltán (szerk.): *Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787*. Bp., 1960.

A következő, a kiegyezésig tartó évtizedek alatt az ország lakossága legalább 3,6, de nem több, mint 4,8 millió fővel növekedett. Ez évtizedenként – egyenletes eloszlást feltételezve – 6,4 százalékos növekedést jelentett. A változás jelentőségét növelte, hogy ez nem a betelepített idegenek létszám-növekedésének, hanem mindenekelőtt a lakosság természetes szaporodásának volt az eredménye. A betelepítés megszűnésével ismét a természetes módon megnyilvánuló vándormozgalom vált meghatározóvá, melynek keretében a leglátványosabban a zsidóság száma növekedett. Az 1787-et követő hat évtizedben számuk az addigi kb. 80 000 főről több mint háromszorosára nőtt. A népességszám növekedésének mértékét azonban a korabeli egészségügyi viszonyok, a háborús veszteségek visszafogták. S ez nemcsak a népesség térbeli megoszlásának korábbi egyenlőt-

lenségét erősítette meg, hanem a népesség etnikai összetételében is új súlypontok létrejöttét segítette elő.

Az 1867-es kiegyezéssel a népesedési folyamatokra mindenekelőtt a felemás polgári átalakuláshoz kapcsolódó városiasodás, a falusi-városi népesség arányának megváltozása stb. hatott. Ennek kezdete egybeesett az 1870-ben megtartott első teljes körű népszámlálással, amikor Magyarország és Erdély lakosainak száma 13,2 millió volt. A népesség számának radikális változásáról azonban mint eddig, ezt követően sem beszélhetünk. Tíz év elteltével, 1880-ban – mindenekelőtt az 1866–1867 és az 1872–1874 között pusztító kolerajárvány következtében – csupán félmillióval éltek többen az országban. A növekedés eloszlása egyenetlen volt, több vármegye például Bihar 11,8 százalékkal, Szilágy 13,3-mal és Kisküküllő népessége 7,9-cel csökkent. A népesség fejlődését negatívan befolyásoló folyamatok a különböző intézkedések hatására az 1870-es évek második felében fokozatosan visszaszorultak, s ennek következtében az ország lakosainak száma 1890-re 15,1 millióra emelkedett, amely több mint 1,4 millió fős, 10,2 százalékos növekedést jelentett.

A honfoglaláskor a magyarok többsége a Kárpát-medence központi területét foglalta el. Ezért a központi területen élő nem magyar ajkú népesség, illetve az ország periferiáiról ide vándorlók és a migráció keretében e területre érkező külföldiek egy részének asszimilálódása is itt volt a legdinamikusabb. Ezeket az évszázadokon át egymásba kapcsolódó folyamatokat a centrum politikai, gazdasági, kulturális és igazgatási szerepe is táplálta, erősítette. Az 1880-as évtizedben a központi területek mellett Erdélyben is jelentős mértékű lélekszám-növekedés következett be. Ennek súlyát azonban csökkentette, hogy a románok folyamatos betelepülése és nagyobb termékenysége következtében az össznépességen belül a magyarok aránya – Aranyos-, Csík-, Háromszék-, Maros- és Udvarhely-székek kivételével – mérséklődött.

A Kárpát-medencei magyar népességfejlődés íve a következő évtizedben sem tört meg, amelynek következtében a népesség lélekszáma 1900-ig ismét jelentősen, 1,7 millió főt meghaladó mértékben növekedett. A több mint 11,3 százalékos növekedés eredményeként az ország lakosainak száma – miközben közel 170 ezer fős vándorlási veszteséggel is számolni kell – a 16,8 millió főt is meghaladta. Ezt követően, bár a növekedés mértéke mérséklődött, az 1910-ig bekövetkezett 8,3 százalékos, 1 426 278 fős emelkedés – miközben 527 329-en külföldre vándoroltak – még mindig igen jelentős volt.

A 20. század elején a korábbi évtizedeket jellemző demográfiai folyamatok még egyértelműbbé váltak, melyben a természetes szaporodás területi különbségei, a belső és a külső vándorlás egyenlege fontos szerepet játszott. Módosult a népesség nemek, illetve életkor szerinti struktúrája. A városok, különösen a főváros vonzó ereje még egyértelműbbé vált, melynek következtében például Nagyváradon (27,9 %), Eszéken (25,9 %), Kolozsvárott (23,8 %), Debrecenben (23,6 %) és Budapesten (20,2 %) – döntően belső vándorlás hatására – a tényleges szaporodás az országos átlagot (8,3 %) messze meghaladta.

Az 1900 után, mint a korábbi két évtizedben, az összlakosságon belül folytatódott a magyarok részarányának növekedése, melynek következtében az 1910-es népszámlálás adatai szerint a lakosság közel 55 százaléka volt magyar nemzetiségű (2. táblázat). Mellettük jelentősebb arányban a román (16,1 %), a szlovák (10,7 %) és a német (10,4 %) nemzetiséghez tartozók éltek az országban.¹⁶

2. táblázat. A Magyar Királyság népességének nemzetiségenkénti megoszlása 1880 és 1910 között

Nemzetiség	1880		1900		1910	
	fő	%	fő	%	fő	%
Magyar	6 404 070	46,6	8 651 520	51,4	9 944 627	54,5
Német	1 870 272	13,6	1 999 060	11,9	1 903 357	10,2
Szlovák	1 855 451	13,5	2 002 156	11,9	1 946 357	0,7
Román	2 403 041	17,5	2 798 559	16,6	2 948 186	16,1
Ruszin	353 229	0,6	424 774	0,5	464 270	20,5
Horvát			196 781	10,2	198 700	0,1
Szerb	639 986	40,6	520 440	30,1	545 833	30,0
Egyéb	223 054	0,6	244 956	10,4	313 203	0,7
Összesen	13 749 603	100,0	16 838 255	100,0	18 264 533	100,0

Forrás: Magyarország története, 1890–1918. 7. Akadémiai Kiadó, Bp., 1987. 414.

Az 1910-es adatok szerint a Magyar Királyságnak – Horvátország nélkül – 18 264 533 lakosa volt. Ez 1,38-szorosa az 1870-es létszámnak, melyben az egészségügyi viszonyok javulása, a halálozások – születések számához viszonyított – arányának jelentős mértékű csökkenése játszott szerepet. A növekedést még egyértelműbbé tette, hogy közben 1,2 millióan külföldre vándoroltak. A magyarul tudók aránya is jelentősen megváltozott. Amíg a 18. század elején az össznépesség csupán 38 százaléka, addig 1900-ban már majdnem 60 százalék volt magyar anyanyelvű. Természetesen más volt az arány az ország központi területén, ahol a lakosság többsége magyar volt, és ahol a nem magyar nemzetiségűek többsége is beszélt magyarul, mint a Tisza–Maros szögén, az ország északi részén vagy a Király-hágón túli részeken.

Ezt a nagy ívű népességfejlődést azonban az I. világháború okozta *harmadik demográfiai katasztrófa* keresztül metszette. A háborút lezáró békedöntés, a Magyar Királyság felszámolása azokat az elképzeléseket, amelyeket a magyarság számának további növekedésével kapcsolatban a 20. század elején megfogalmaztak, illúzióvá tette. Azzal, hogy a világháború végén a nagyhatalmak a 20,9 millió fős Magyar Birodalom népességét hat ország – Magyarország, Ausztria, Csehszlovákia, Lengyelország, Románia, Szerb–Horvát–Szlovén Királyság – és Fiume között különféle arányban szétosztották, az egyes országterületeken élő népesség szerepe, súlya, etnikai összetétele drasztikusan átalakult. A magyarok döntő többsége a csonka, megmaradt Magyarország állampolgára maradt, nem csekély részük, 34 százalékuk azonban a szomszédos országok állampolgára lett, akiknek szülőföldjük vagy állampolgárságuk között kellett választaniuk. Azoknak, akik a magyar állampolgárságot választották, el kellett hagyniuk szülőföldjüket, a helyben maradtak pedig csehszlovák, román, szerb, illetve osztrák állampolgárok lettek. A helyben maradtok állampolgárság-„váltása” sem történt azonban automatikusan. A békeszerződés az utódállamokat arra kötelezte, hogy azokat, akik állandó lakhellyel rendelkeznek, és nem akarnak eltávozni, saját állampolgárnak kell elismerni. A gyakorlatban azonban jogellenesen különböző nehézségeket gördítettek a saját szülőföldjükön élő magyarok új állampolgárságának megszerzése elé. Ro-

mániában például az 1924. február 23-án érvénybe lépett törvény az állampolgárság elnyerését a nehezebben igazolható illetékességhez kötötte. Akik a megadott határidőig ezt nem tudták igazolni, törvényen kívüliek lettek, s ha valaki állami alkalmazott volt, elbocsátották, munkavállalási engedélyt nem kapott, szülőföldjéről kitoloncolták, stb.

A magyar népességfejlődés szempontjából a változást meghatározó elem a Magyar Királyság darabokra tagolása volt, amelyet a háború katonai és polgári embervesztése, a születések „kiesése” még egyértelműbbé tett. Hatásuk lényegében semmissé tette azokat a folyamatokat, amelyek a Magyar Királyság keretei között a saját termékenység mellett a magyarok (a magyarul beszélők) össznépességen belüli számának dinamikusabb növekedését segítették.

A Magyar Birodalom több mint ezeréves államkeretének szétbontásával a Kárpát-medencei magyar népesedési folyamatok első nagy korszaka lezárult. A szerves népességfejlődés feltételei megszűntek, s véget ért az a honfoglalástól tartó spontán folyamat, amelynek következtében a Magyar Királyság szélső területein élő nem magyar nemzetiségűek egy része a centrumba vándorolva a magyarokhoz asszimilálódott, s utódaival együtt a magyarok össznépességen belüli arányát növelte. 1918-cal azonban nemcsak a belső, hanem a külső vándormozgalom népességszámot növelő szerepe is megszűnt, mivel az új feltételek közé kényszerített Magyarország kevésbé lett vonzó a külföldiek számára, így a bevándorlók száma lényegesen lecsökkent. Ezzel a magyar népességfejlődés addigi, a bevándorlóból is „feltöltődő”, ún. „pótlólagos” tartalékai lényegében elapadtak. Mindez azt jelentette, hogy a nem magyar nemzetiségűek és a bevándorló külföldiek többségének központi területre való vándorlásából és magyarrá válásából származó népességnyereség jelentőségét veszítette.

Az új, az immár széttagolt magyarság Magyarországra koncentrálódott tagjainak népesedési viszonyait – a szerves népességfejlődés helyett – a *szerves népességfejlődés eltorzult* folyamatai határozták meg. Ennek fontos jellemzője, hogy a magyarok természetes szaporodását kiegészítő, pótlólagos elemek közül az idegenek népességszámot növelő szerepe, amelyből egy évezreden át „táplálkozhatott”, jelentéktelenné vált. Az egykori szélekről a centrumba való áramlás okozta népességnövekedés pedig paradox módon a korábbival ellentétes következményekkel járt. Az új államalakulatoknak adott magyar területekről az egykori centrumba történő vándorlás fennmaradt, a vándorlók etnikai összetétele azonban drasztikusan átalakult. 1918-at követően ebben a mozgásban döntően már csak – amennyiben az 1938–1941 között visszacsatolt területekre történt vándorlástól eltekintünk – az utóállamokhoz került, az ország új határain kívül hagyott magyarok különböző intenzitású, Magyarországra történő kikényszerített és/vagy spontán vándorlása volt a jellemző. A benne részt vevők, miközben Magyarország népességének számát növelték – szándékuktól függetlenül a magyarországi demográfiai folyamatokkal együtt – „motorjává” váltak a Kárpát-medencei magyar népesség lélekszámának visszafordíthatatlanná váló fogyásának.

A *harmadik demográfiai katasztrófa a szerves népességfejlődés folyamatait deformálta*, s mivel olyan visszarendeződésre, amelynek következtében ezek ismét „működhetnének”, nincs mód, ezt tovagyűrűző hatása miatt az eddigi népesedési katasztrófák közül *a legsúlyosabbnak tartjuk*. S ezzel megkezdődött az a napjainkban is tartó folyamat, amelyet némi leegyszerűsítéssel a szomszédos országokban élő magyarok – Magyarországra, a magyaroknak meghagyott országterületre történő tömörülésével – létszámának fogyásával, kor szerinti összetételének elöregedésével jellemezhetünk. Az átalakulással Magyarország lakosságának etnikai összetétele és a magyarul tudók aránya automatikusan megváltozott. 1920-ban, az új országhatárok között a magyarok aránya a korábbi alig 55 százalékról közel 90-re nőtt. Az ország területén élő horvát, német, román, szerb, szlovák és egyéb nem-

zetiségűek együttes aránya pedig már alig haladta meg a 10 százalékot, akik közül félmillió lélekszámmal a német származásúak váltak a legjelentősebbekké.

A bekövetkezett változás népesedési hatását közvetlenül az I. világháborút követően – a háború okozta embervesztés, a termékenység megcsappanása, valamint a világháborút követő határmegvonás szükségszerű következményeként megnyilvánuló kényszermigráció következtében – még nem igazán lehetett érzékelni. A felszíni mozgások látványosak voltak. Szinte megszokottá vált a környező országokból beköltözők, áttelepülők, menekülők, a vagonokban évekig élő magyarok ezreinek látványa, akiknek pontos számát ma sem ismerjük. A kikényszerített migráció volumenét azonban jól érzékelteti az a tény, hogy 1919–1924 között csak a Romániához csatolt területről – népesedési úrt hagyva maguk után – körülbelül kétszázezren, az ezt követő tíz évben pedig további 130 ezren érkeztek Magyarországra. Ennek következtében pedig tovább folytatódott az ország lakosságának „egyneműsödése”, melyben az ország területéről kiköltöző román és szerb nemzetiségű volt magyar állampolgárok is szerepet játszottak.

A demográfusok annak ellenére, hogy tisztában voltak a háború okozta népességfogyás, valamint a születések száma közel 50 százalékos csökkenésének következményeivel, a magyar népességfejlődést meghatározó folyamatok valós természetét nem ismerték fel. Ezt a „színvakságot” feltételezhetően az is táplálta, hogy a magyar népesedési folyamatokon csak a Magyarországon zajló demográfiai eseményeket értették, valamint, hogy az új határok közé került Magyarország népessége – az ugyanazon a területen élők korábbi számához viszonyítva – a környező országokhoz került területekről elmenekült magyarokkal kiegészülve még növekedett is. Annak valósága, szerepe, hogy a szerves népességfejlődés „helyét” annak eltorzult folyamatai vették át, csak az 1980-as években – amikor a népesség lélekszámának fogyása Magyarországon megkezdődött – vált nyilvánvalóvá. S majd csak az 1990-t követő radikális változások üteme tette egyértelművé azokat a negatív folyamatokat, amelyek – összes negatív demográfiai következményeivel együtt – a rendszerváltoztatást követően felgyorsult. *A Magyarországra bevándorlók nemzetiség szerinti összetétele alapján nem lehetett nem felismerni, hogy a magyarországi vándorlási nyereség Kárpát-medencei magyar népességfejlődés háttérét szünteti meg.* Ennek alátámasztására megemlítjük, hogy 1990-et, a migrációs folyamatok természetessé válását követő 15 évben a szomszédos országokból áttelepült magyarok száma több mint kétszerese volt annak, mint ahányan az 1990-et megelőző 45 évben Magyarországra vándoroltak. S ha ez így folytatódik, akkor a századfordulóra az 1918-ban deformálódott népesedési folyamatok negatív következményei a maguk teljességében kibontakoznak. Annak érdekében tehát, hogy a népesség fogyása ne váljon irreverzibilissé, változtatni kell a kialakult gyakorlaton.

A rendszerváltoztatásnak kellett bekövetkeznie ahhoz a felismeréshez, hogy a Kárpát-medencei magyar s ezen belül a magyarországi népességfejlődés jelenlegi folyamatainak és jövőbeli alakulásának vizsgálata csak abban az esetben lehet eredményes, ha ezeket – a közel kilencven éve tartó szétosztottság ellenére – egy egységnek tekintjük. Az 1990-t követő időszak migrációs mozgásai ugyanis, miközben a Magyarországon élő magyarok számát növelték, a környező országokból elvándorlók – akaratuktól függetlenül – a népességszám növelésének még meglévő tartalékait erodálták. Számszerűen ez azt jelenti, hogy amíg 1910-ben az elcsatolt területeken 3 221 000-re, 1991-ben 2 667 000-ren, 2000-ben pedig már csak 2 174 921-en vallották magukat magyaroknak. A veszteség 90 év alatt 1 046 097 fő. Ennek következtében pedig, hogy az egykori magyar területeken élő nem magyar nemzetiségűek száma növekedett, a magyarok részaránya az 1910. évi 32,1 százalékról 1991-re 20,7 százalékra, majd az ezredfordulóra 17,6-ra esett. A népesség-

csökkenés azonban ezt követően sem állt meg, Magyarország esetében az elmozdulásokat a 3. táblázat adatai jól mutatják.

3. táblázat. Magyarország lakosságának anyanyelv szerinti megoszlása 1990–2011 között

Év	Népesség száma	Ebből magyar
1900*	6 854 415	5 890 999
1910*	7 612 114	6 730 299
1920	7 986 875	7 155 979
1930	8 685 109	8 000 335
1941**	9 316 074	8 655 798
1949	9 204 799	9 076 041
1960	9 961 044	9 786 038
1970	10 300 996	10 152 366
1980	10 709 463	10 579 898
1990	10 374 823	10 222 529
2001	10 198 315	9 546 374
2011	9 937 628	8 314 029

* Mai országterületre számolva

** A bécsi döntés értelmében megnagyobbodott területre számolva

2001-re – az 1991-es népszámlálás adataihoz viszonyítva – a Kárpát-medencei magyarság létszáma csupán Ausztriában nőtt (21,2 százalékkal), a többiben csökkent. Ennek mértéke 2001/2002-ben Horvátországban 26,2%, Magyarországon 6,6%, Romániában 11,7%, Szlovákiában 8,2%, Szlovéniában 27%, Szerbiában 14,7%, Ukrajnában 4% volt. A helyzet ezt követően sem változott: a 2011-es népszámlálás alkalmával Romániában közel kétszázezer fővel kevesebben, már csak 1 millió 217 ezren vallották magukat magyarnak. S ez 13,6 százalékos csökkenést jelentett. Hasonló folyamatok játszódtak le a többi országban is. Szlovákiában 2001 és 2011 között 62 ezer fővel (közel 12 százalékos veszteség) lett kevesebb a magyarok száma. A Szerbiában élő magyarok becsült száma valószínűleg már csak 250 ezerre tehető, s ez 14 százalékos (mintegy 40-45 ezer fő) csökkenést jelent. 1910-ben Kárpátalján 185 ezer magyar élt, 2001-ben pedig 151 ezren vallották magukat magyarnak. S feltételezhető, hogy az elmúlt negyedszázad alatt további 10-15 százalékos lehetett a csökkenés aránya. Horvátországban 14 048-an, Ausztriában pedig kb. tízezen vállalták magyarságukat, Szlovéniában pedig már csak négyezer főre tehető az ott élő magyarok száma. Mindez azt jelenti, hogy a 21. század első évtizedének végén a környező országokban 2 089 518 magyar élt. A 2001 és 2011 között bekövetkezett változásokat a 4. táblázat mutatja.

4. táblázat. A Kárpát-medencében élő magyarok száma 2001 és 2011 körül

Kárpát-medence	Lakosság 2001	Magyar nemzetiségű	Lakosság 2011	Magyar nemzetiségű
Magyarország	10 198 315	9 416 045	9 937 628	8 314 029
Erdély	7 221 733	1 415 718	6 789 250	1 216 666
Szlovákia	5 379 455	520 528	5 397 036	458 467
Vajdaság	2 031 992	290 207	1 931 809	251 136
Kárpátalja	1 254 614	151 516	1 249 000	141 000
Mura-vidék	120 875	5 445	118 988	4 000
Burgenland	277 569	6 641	286 215	10 000
Észak-Baranya megye	330 506	9 784	305 032	8 249
Kárpát-medence össz.	26 815 059	11 815 884	26 014 958	10 403 547

A táblázat adatai arról is tudósítanak bennünket, hogy 2001-ben és 2011-ben az adott ország (ország-rész) össznépességéhez viszonyítva a magyarok milyen súllyal szerepeltek. A népszámlálások szerint az 1910-es állapotokhoz viszonyítva napjainkban a szomszédos országokban 1 288 080 fővel kevesebb magát magyarnak valló személy él. Aránycsökkenésük az eltelt közel száz év alatt 40,6 százalékos volt, melyben az alacsony termékenység, a belső és külső vándorlásból fakadó fogyás, a többségi néphez történt asszimiláció játszott fontos szerepet. Ezeknek a demográfiai eseményeknek a szerepét, súlyát még egyértelműbbé teszi, hogy hatása nem egyszeri, hanem következményei a későbbi népesedési eseményekben is kimutathatók.

A Kárpát-medencei magyarok létszámának alakulása szempontjából természetesen jelentős különbség van, ha az útnak induló Magyarországon vagy egy harmadik országban kíván új életet kezdeni. Ha Magyarországon, akkor ez rövid távon még nem csökkenti a Kárpát-medencében élő magyarok számát. Közvetett módon azonban már ez is, mert hatására az általuk lakott, az általuk még kitöltött területek még jobban összeszűkülnek, a magyar közösségek jelenleg még meglévő kohéziós ereje tovább gyengülne, kor, foglalkozás stb. szerinti összetétele megváltozna, szórványosodása felgyorsulna, a magyar történelmet, kultúrát stb. reprezentáló intézmények kiürülnének, és fokozatosan új funkciót kapnának. *Annak ellenére tehát, hogy a Magyarországra történő vándorlás közvetlen formában nem csökkentette a Kárpát-medencében élő magyarok számát, hosszabb távon azonban ez a mozgás is egyértelműen a Kárpát-medencei magyarok létszámának csökkenését okozza.*

Míndez azt is jelenti, hogy az 1918-ban bekövetkezett szétagoltság és közel százéves „szétfeljedése” ellenére a népesedési folyamatok valós természetét csak akkor ismerhetjük meg, ha azokat együtt, egységes egészként vizsgáljuk. A Kárpát-medencei magyarság létszámának, korstruktúrájának stb. alakulása ugyanis csak látszólag független egymástól, és nemcsak feltételezik egymást, hanem kölcsönhatásaik felerősítik és kiteljesítik azokat a demográfiai eseményeket, amelyek a magyar népességfejlődés 1918 utáni korszakával kezdődtek. Tudomásul kell venni, hogy *mindaz, ami a népesedési folyamatok területén Magyarországon zajlik, csak része a Kárpát-medencei magyarság népesedési folyamatainak, de nem azonos az-*

zal. Éppen ezért az összmagyarság jövője érdekében a magyarországi népességfejlődéssel kapcsolatos intézkedéseket újra kell gondolni.

A magyar népességfejlődést drasztikusan keresztbe metsző demográfiai katasztrófák s az azokat kiegészítő tényezők kumulatív hatása következtében (vagy annak ellenére) a legutolsó népszámlálás adatai szerint a Kárpát-medencei magyarok száma még mindig 10 403 547 volt, melyből 8 314 029-en Magyarországon, 2 089 518-an pedig a szomszédos országokban élnek. Abban az esetben azonban, ha az eddigi gyakorlaton nem változtatunk, akkor – összes negatív következményével együtt – az I. világháború után megkezdett úton haladunk tovább. Éppen ezért mindaddig, amíg a Kárpát-medencei magyar népességfejlődés érdekeit is figyelembe vevő magyarországi népesedéspolitika és ezzel együtt a nemzetközi vándorlás Kárpát-medencei magyarság népességfejlődésben játszott szerepének újragondolását nem sikerül elvégezni, nem lehet más célunk, mint hogy a jelenlegi állapotokat ne rontsuk tovább. Éppen ezért, amíg a fentiekben körvonalazott elmozdulás nem válik valósággá, addig a magyarországi népesedéspolitikának nem lehet más célja, minthogy minden újszülött egészségesen és megfelelő ismeretekkel felvértezve kezdje felnőtt életét, hogy az idő előtti halálozás okainak felszámolásával a népességfogyás ütemét, illetve hogy a szomszédos országokból kiáramló magyarok számát mérsékeljük.

A demográfiai folyamatok jellegéből következően rövid távon, 5–10 év alatt még a népességfogyás és elöregedés ütemének csökkentését a jelenlegi családpolitikai intézkedések ellenére sem lehet elérni. Középtávon, 20–25 év alatt viszont, megfelelő intézkedések eredményeként ennek még megvan az esélye. Sikeresek azonban csak akkor lehetünk, ha a magyar népességfejlődés jövőjét alakító elképzeléseinket a továbbiakra már nem szűkítjük le a Magyarországon élőkre, hanem felvedve az eddigi próbálkozásokat a népességfejlődéssel kapcsolatos hosszú távú feladatok megfogalmazásakor a Kárpát-medencei magyarságot – szétदारaboltsága ellenére is – egy egységnek tekintjük s a világban szétszóródott magyarokra is gondolunk.

■ JEGYZETEK

1. Az eredet ismeretének fontosságát a népekhez kapcsolódó mítoszok, mondák, legendák teszik egyértelművé. A magyar nép eredetéhez kapcsolódó csodás mítoszok, a turulmadár, a csodaszarvast üldöző Hunor és Magor testvérpár szerepe, avagy a Góg és Magóg mondavilága is azt támasztja alá, hogy a messihi múlt homálya által elfedett leszármazás ismerete fontos szerepet játszott etnikai tudatuk kialakulásában.
2. Annak ellenére, hogy vitatott, nem feledkezhetünk meg László Gyula kettős honfoglalás elméletéről, amely szerint a honfoglaló magyarok a Kárpátok medencéjében találták azoknak az onoguroknak az utódait is, akik 670 táján, az első honfoglaláskor érkeztek a térségbe.
3. *Erdély története*. I. Akadémiai Kiadó, Bp., 1986. 235.
4. Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Bp., 1935.
5. Az erdélyi magyarság demográfiai változásaival összefüggésben külön kellene szólni – a magyarokkal együtt érkező vagy már korábban e térségben élő – székelyek szerepéről. Ez igen csábító vállalkozás volna, ennek ellenére, mivel célunk az összmagyarság demográfiai folyamatai közötti kapcsolatok bemutatása, a csábításnak kénytelenek vagyunk ellentmondani.
6. *Szerves népességfejlődésről* akkor beszélhetünk, ha a népesség lélekszámának növekedését a saját nép természetes szaporodása, az ugyanazon a területen élő más nép(ek) adott néphez asszimilálódott tagjainak és azok leszármazottainak, valamint a bevándorlóknak és azok leszármazottainak termékenysége együttesen biztosítja.
7. Ez esetben a bevándorlók és azok leszármazottai nem idegenek, hanem ugyanahhoz a néphez tartoznak, akikhez vándoroltak.
8. Demográfiai katasztrófáról akkor beszélhetünk, ha: 1) a többséget alkotó nép össznépességen belüli arányának visszaesése következtében a népesség szerkezete és etnikai összetétele drasztikusan átalakul; 2) a többségi nép asszimilációs hatása lelassul, leáll, miközben a többség szörványhelyzetbe került tagjainak más etnikumúakhoz való asszimilálódása felgyorsul; 3) csökkenése következtében a népesség területi elhelyezkedésének súlypontjai megváltoznak, térbeli megoszlása átalakul; 4) a veszteség olyan vákuumot hoz létre, amely lehetővé teszi, hogy a hiányzó népesség helyét idegen népelemek kitöltésként; 5) a veszteség pótlásához s az etnikai szerkezetben bekövetkezett változás módosításához emberöltők nyugodt körülmények között zajló népességfejlődésére van szükség.
9. Hóman és Szekfű az 1930. évi népszámlálás adatait tartalmazó kötet bevezető tanulmányában fogalmazta meg véleményét.

10. Kristó Gyula: *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Kisebbségkutatás Könyvek, Bp., 2003. 256–257.
11. Makkai László: *Magyar–román közös múlt*. Héttorony Kiadó, Bp., 1989. 46–50.
12. Kristó: i. m. 256.
13. Kocsis Károly: *Az etnikai térszerkezet változásai a Kárpát-medencében (896–1920)*. In.: Frisnyák Sándor (szerk.): *A Kárpát-medence történeti földrajza*. Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza, 1996. 53.
14. Makkai: i. m. 153.
15. Jogi népesség: az országban állandó lakóhellyel rendelkező egyének összessége, függetlenül attól, hogy az illető a népszámlálás eszmei időpontjában hol tartózkodott. Tényleges (jelenlevő népesség): mindazok, akik a népszámlálás eszmei időpontjában az ország területén élnek.
16. felsoroltak mellett 464 270 ruszín, 461 516 szerb, 282 653 horvát, 108 825 cigány, 77 398 szlovén, 38 225 lengyel, 22 924 bolgár, 168 görög és 65 906 egyéb nemzetiségű magyar állampolgár élt még az országban. A 4. táblázat 2011-es évre vonatkozó adataival kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy pontosan nem tudjuk, hogy 1038 724 fő a népszámlálás anyanyelvre vonatkozó kérdésére miért nem válaszolt. Nagy a valószínűsége annak, hogy – mivel ez a kérdés már nem tartozott a kötelezően megkérdezendők közé – a kérdezőbiztos ezt a kérdést esetben már fel sem tette. A másfél milliós népességben – a meg nem kérdezettek mellett – lehetnek magyar anyanyelvűek, akik nem kívántak nyilatkozni, lehetnek kétnyelvűek (akik vállalják a magyart is anyanyelvként, és mások, akik nem vállalják a magyart, bár beszélnek magyarul), és lehetnek olyanok is, akik nem tudnak magyarul vagy csak törve, és természetesen olyanok is, akiknek nem a magyar az anyanyelve.

ALBERT JÚLIA

DEMOGRÁFIAI VÉSZHARANG

Csép Sándor az *Áldás, népesség* mozgalomról*Bűn semmit se tenni, ha már mindent nem lehet.*

ZRINYI

■ Amikor Csép Sándor megkondította nálunk a demográfiai vészharangot, Európa nagy népei még nem ébredtek rá az elkerülhetetlenre. Idő kellett, amíg – a nagy migráció hatására – a franciák, az angolok, a németek, sőt az amerikaiak is észbe kaptak: kipusztul a kereszténység, eltűnik a keresztény kultúra a vesztes népesség-fogyás okán.

Csép Sándor először 1975 tavaszán döbentette rá az erdélyi magyarságot az elnéptelenedő, kipusztulásra ítélt magyar falvak sorsára. A kalotaszegi egykézés, vagyis a „csak egy gyermek” vállalásának drámai következményeire az *Egyetlenem* című filmje eszméltetett. Akkor csak a nagy hozomány, a jólét biztosítása kavarta fel a közvéleményt, bár mindenki érezte, hogy ennél jóval többet sugall a film. Azt, hogy az erdélyi magyarság sorsa a veszélyeztetett.

A szorongató mindennapok kiuttalanságában a reményt adó stratégia megfogalmazására törekedett folyton Csép Sándor. Erről írt, erről beszélt leggyakrabban, amikor a nyilvánosság előtt megszólalhatott. Ezért szervezett *Áldás, népesség* címmel nemzetközi tudományos konferenciát Nagyváradon és Félixfürdőn a Királyhágómelléki Református Egyházkerület (Nagyvárad) és a Polgári Magyarországi Alapítvány (Budapest) segítségével 2004. október 1–2-án.

A reménység vezéreljen című cikkében így fogalmazott: „Egy bizonyos helyzet megoldásához, egy betegség meggyógyításához mindenekelőtt a pontos diagnózist kell felállítani, ami sokszor rendkívüli nehéz. Esetünkben a magyarság vesztes fogyásának megállapítása nagyon is egyszerű: minden hivatalos és nemhivatalos statisztika ezt bizonyítja az utóbbi évtized(ek)ben. Ezek után már csak a kiváltó okok megállapítása, s amennyiben lehetséges, megszüntetése a feladat. Rendkívül nehéz és hosszú időt, számtalan – kormányzati és nem kormányzati – tényező együttműködését, emberi mentalitások megváltoztatását feltételező feladat. De neki kell vágni, ha nem is kecsegtet azonnali siker. Csüggedés helyett a reménynek kell erőt vennie rajtunk.” (Nyugati Jelen, 2004. okt. 5.)

Amikor kiértékeli a mozgalom által indított irodalmi pályázatot (*A harmadik királyfi vagy királylány*), már beszámolhatott a törvényileg bejegyzett Áldás Népesség Társaság gyakorlati kezdeményezéseiről. „Tavaly az első szakaszban kilenc-tizenkettedikes diákok vettek részt, idén márciusban az öt-nyolc osztályosok (következnek az egy-négy osztályosok, majd az óvodások). Kezdeményezésünk célja a testvéri szeretetre való nevelés, illetve a családi életre való előkészítés. [...] Eddig Erdély különböző régióiból, a Barcaságtól Máramarosig, a Bánságtól Székelyföldig sikerült megszólítanunk a tanuló ifjúságot, ezt bizonyítja az a háromszáz pályamunka is, amely a zsűri asztalára került. A sajtóvisszhangokból és a közönség reagálásából ítélve szándékunk elérte célját. Legsúlyosabb nemzeti sorskérdésünk, a népesedés, még mindig nem kapott kellő hangsúlyt a közgondolkodásban. Elképzelésünk az, hogy egyre szélesebb körben kell közbeszéd tárgyává tenni a népesedést, mert a közbeszéd köztudattá, majd a megoldás irányába ható

közakarattá válik. Képletesen szólva a fogamzásgátló tabletták az agyban vannak. A mentalitás megváltoztatása a szociális intézkedések és családbarát politika mellett igen fontos tényezőnek mutatkozik a negatív folyamatok megállításában.” (2012. márc. 29. Kolozsvár)

2009. július 9-én a gyergyói Erdélyi Magyar Ifjak Táborában előadói beszédében – egyebek mellett – ezeket mondta:

„Amikor a két világháború között megfogalmazódott az *itt és most* politikai-társadalmi magatartás-meghatározó maxima, akkor minden *transzszilvanista* számára világos volt, hogy az ugyancsak abban az időben értelmiségi körökből kiinduló *valani és vállalni!* kategorikus imperatívusz, erkölcsi parancs ikerpárjáról van szó.

Mit jelent mindez röviden? – Azt, hogy tudomásul véve a Trianon után kialakult helyzetet és sanyarú kisebbségi létet, ITT maradunk Erdélyben, VÁLLALJUK erdélyiségünket, VÁLLALJUK mindazt, ami ezzel együtt jár, és cselekvéshez látunk azonnal, tehát az akkori MOST pillanatában. Nem várunk csodákra, nem dermedünk tétlenségbe, passzívan lesve, hátha fordul magától a történelem kereke, és ránk köszönt valamiféle Kánaán, az Adriától a Hargitáig, Fiumétől Csíkszeredáig. Ehelyett programot állítunk magunk elé, jövőt építve magunk és utódaink számára.

Ez mint program optimálisnak tekinthető, és amikor arra gondolunk, hogy ennek ellenére csak töredékeiben valósult meg, figyelembe kell vennünk azt is, hogy mindez az értelmiségi körökből – az irodalom berekeiből – indult ki, távol a hatalmi, döntéshozói csúcsoktól, és a kimondottan ellenséges román hatalmi kontextusban igen korlátozott mértékben válhatott tömegjelenséggé. A hetven év alatt kivándorolt 200 000–250 000 emberünk (ami az utóbbi húsz évben is csak tovább folytatódott), megcsónkították intézményrendeszerünket, az iskolahálózatot, felszámolták a magyar felsőoktatást, a földreformmal, adópolitikával megnyomorították a parasztságot és a polgárságot. A program viszont, mint olyan, a mai napig érvényes, és ezután is iránytűje maradhat erdélyi magyarságunknak. Nagy vonalakban tudjuk, mi történt kilencven esztendő alatt, a fontos azt tudnunk, mi várható a következő évtizedekben. Hogy lépéseinket, konkrét cselekvési tervünket annak megfelelően alakítsuk: segítsük a pozitív folyamatokat, és szabjunk gátat az ellenséges, káros jelenségeknek.

A '89-'90-es fordulat után éppen a megelőző évtizedek kényszer-kollektívizmusa, az esztelen áldozatvállalási hajsza, szocialista munka-versenyek, a kommunista párt és csaeszeszkuk, rákosik iránti hódolat szajkóztatásának, a tervteljesítési örületnek ellenhatásaként a társadalom jelentős hányada átesett a ló túlsó oldalára, és elutasította a közösségi szellem pozitív vonatkozásait is. Kialakult és túlbujánzott az individualista, egyéni-haszonelvű életszemlélet, a politikában pedig az abszolutizált liberális vonalvezetés. Divatossá vált lemosolyogni olyan kategóriákat, mint a közösségi áldozatvállalás, a szolgálattétel, sőt a nemzet fogalmának kimondása is anakronisztikus volt, egyet jelentett a bűnös konzervatívizmussal, nacionalizmussal, maradisággal stb. – mára aztán kezdenek »beérni« ennek a trendnek a mérgező gyümölcsei. A túlpörgetett liberalizmus és individualizmus odavezetett, hogy olyan hagyományos értékek, mint a család, elvesztette jelentőségét, terjed a »szingli« életforma, az egyszemélyes és kényelmes, felelősség nélküli hedonizmus. Gyakorlóit jól meg is vannak fiatal éveikben, csak éppen a társadalom továbbélése, sőt, saját későbbi létbiztonságuk gyengül a munkaerő biológiai utánpótlásának apadása következtében. Ha még olyan kormányzati szándékok is rájátszanak erre, mint például a közelmúltban Magyarországon a 18 év fölötti nők sterilizációja, vagy az országot csődbe juttató (Gyurcsány Ferenc) kormányfő ama ajánlata, hogy akinek nem tetszik, vándoroljon ki Nos, ezek után nem lehet csodálkozni, hogy a hasonló álláspontot képviselő hatalomgyakorlók tudatos nemzetpusztító praktikáinak következtében egyre kevesebben gondolnak

családalapításra, gyermekvállalásra. – 25 év alatt Magyarország lakossága tíz százalékkal, vagyis egymillió emberrel fogyott. Még drámaibb a kép Erdélyben, ahol egy évtized alatt – az 1992-es és 2002-es népszámlálás között – 190 000 fővel, vagyis 13 százalékkal csökkent a magyarság. Riasztó belegondolni, hogy mi vár ránk az elkövetkezendőkben! Ha a kormányzatok és a ma élő, elsősorban a termékeny korban lévő generációk nem tesznek semmit a végső pusztulás ellen! [...]

És most is, akárcsak évtizedek óta, alkalmas és alkalmatlan időben, kimondom: elsőrendű és egzisztenciális feladatunk a *demográfiai válság* kezelése. [...]

Herder kétszáz évvel ezelőtt fenyegető jóslatot fogalmazott meg rólunk, magyarokról, miszerint itt, Közép-Európában a nagy szláv és germán tengerben, el fogunk tűnni. Napjainkig nem nagyon figyeltünk erre, nem is hittünk benne. A milleneumkor szárnyára bocsájtott *Ezeréves történelmünk – ezredekre remény nekünk* jelmondat el is ringatott bennünket, a kelleténél nagyobb magabiztossággal töltve el nemzetünket. Egyébként nem csoda, mert a 19. század utolsó évtizedeinek hallatlan fejlődése méltán töltötte el büszkeséggel a honfiakat. Nos, az elvesztett világháborúk során a népesség megharmadolva, az ország kétharmadolva – a rossz közérzet eluralkodott a társadalomban. Leszámítva '56 néhány világcso-da számba menő diadalmas napját, népünk az állandó frusztráció nyomorúságában élt. Így a 20. század végére kialakult a *herderi* helyzet. A vészjelzéseket most már mindenképpen pirosra kell állítani, riadót kell fújni, mert most még nem késtük le az utolsó vonatot. [...] Csak remélni lehet, hogy az anyaországban – mardékországban – egy felelős, elkötelezett kormány hatékony programot indít a legégetőbb nemzeti sorskérdés orvoslására. Erdélyben viszont magunkra hagyatkozva kell cselekednünk. Persze nem elhanyagolható tényező – és pozitív hatása lesz ránk nézve – az anyaországi sikeres fordulatnak, mint ahogy a jelenlegi kormányzat idején az ellenkezőjét tapasztaljuk, éppen az ország lepusztíttósága és nemzetközi presztízisének mélyrepülése miatt. Reális reményeink nekünk is lehetnek, ha belevetjük magunkat a munkába, és ha egyre kevesebb politikusunk lesz, de annál több államférfink, akik egyelőre alig-alig mutatkoznak. – Churchill így disztingvál a két kategória között: a politikus mindig a következő választásra gondol, az államférfi mindig a következő nemzedékekre. [...]

Amikor erdélyi magyarságunkról beszélünk és mibenlétét kívánjuk megragadni, elengedhetetlen figyelembe vennünk európai egyediségét: az ezer esztendőn keresztül államalkotó nemzetként élő magyarság keleti fele egy tollvonással idegen állam jogfosztott kisebbségévé degradálódott. Kapcsolatai a maradékország társadalmával, amellyel azelőtt funkcionális és szerves egységet alkotott, jóformán a nullára zsugorodtak. Nemzettöredékként volt kénytelen tovább élni, hiszen teljes artikulációjú társadalmi állagát megtartotta, továbbfejlesztette immár saját államiság nélkül.

Figyelemre méltó, hogy ilyen előzmények után Európa legbékésebb kisebbsége. Ez egy olyan tény, amely az ír, baszk, dél-tiroli kisebbségi harcokkal összevetve erős adu a román és nemzetközi illetékes testületekkel folytatott jogvédelmi vitákban.

A romániai magyarság államalkotó közösségként került Romániába a határmeghúzások során. Jogos és méltányos követelése, hogy az új állam-keretek között megtartsa ezen státusát. A Romániához került magyar nemzet-rész egy teljes egészében artikulált közösség. Szervezettségében, jól kialakult intézményrendszerével, kulturális tagoltságában – leszámítva az önálló/különálló államiságot – rendelkezik a nemzet valamennyi kritériumával. Ha a román politikum *társnemzetként* fogadja el az itt élő magyarságot, ez a tény és magyar igény biztonság-politikailag pozitív következményekkel jár az óriási területekkel kedvezményezett román államrezon szempontjából. Nyugalmat, békét teremt, és mérsékeli – idővel megszünteti – a magyarok szeparatizmusáról és elszakadási törekvéseiről szóló nagy-

román hisztériát. (Gyakorta fel kell hívnunk autonómia-fóbiás román polgártársaink és politikusaik figyelmét, hogy sem a svájci franciáknak, sem a németeknek, sem az olaszoknak nem jut eszébe kiválni – és Francia-, Német- vagy Olaszország-hoz csatlakozni.)

A mi közösségünk alkatilag sem alkalmas terrorista eszközökkel harcolni jogaiért. Tehát a még oly korlátozott szabadságjogok mellett is a legális küzdelem módozatait követi. Ezt viszont határozottan, fáradhatatlanul, szünet nélkül napirenden kell tartania. [...] A Magyar Polgári Szövetség és a Magyar Polgári Párt, a Székely Nemzeti Tanács, a Magyar Nemzeti Tanács és számos civil szervezet az autonómia különféle formáit és Székelyföld területi autonómiáját sürgetik. Egyelőre kevés eredménnyel, de ahhoz, hogy egy politikai célkitűzés megvalósuljon, évtizedekkel kell mérni az időt. Az első lépéseknél tartunk, és közhely, de a leghosszabb út is az első lépéssel kezdődik. Ezt a lépést már megtettük. [...] A romániai magyar nemzeti közösség *társnemzeti* státusa már nevében is involvál olyan közjogi jogosítványokat, amelyek a többség-kisebbség viszonyában kifejezésre juttatják az egyenlő jogokat. Amennyiben a többség lemond a titkolt, de agresszív asszimilációs törekvéseiről és a számbeli fölényéből adódóan magának többlet-jogokat követelő sovén álláspontjáról, cserében egy biztonságot jelentő belpolitikai milió kialakulását kapja.

A számbeli fölényből adódó többletjogok abszurditását azzal is lehet szemléltetni, hogyha a mennyiség arányában illetnék a jogok a nemzeteket, akkor a kínaiak kellene hogy a legtöbb joggal rendelkezzenek, hiszen ők vannak a legtöbbben a Földön. Nekik tehát több jog járna, mint az indiaiaknak, mert ezek kevesebben vannak, de több joguk kellene legyen, mint az amerikaiaknak és oroszoknak, de ezeknek több, mint a németeknek... stb., stb. Ebből is látszik, hogy a mennyiségi szempont és a történelmi szerencse nem foszthat meg alapvető jogoktól emberi közösségeket, és nem korlátozhatja a több száz éve – már a polgári forradalmak által – statuált egyetemes egyenlőség elvét!

Az ország gondjait felvállaló, felelős *társnemzet* nagyobb valószínűséggel válhat szövetségesévé a többségi nemzetnek, mint egy állandó konfliktusokat gerjesztő, gyanakvással kezelt *nemzeti kisebbség*. Erre a megoldásra már vannak európai precedensek, a középkorból pedig erdélyi példák is, amennyiben vegyes lakosságú városok bírói tisztét évente – vagy meghatározott mandátum-váltáskor – más-más nemzetiségű személyek töltötték be. Kolozsváron a középkorban magyar és szász polgármesterek váltogatták egymást.

Egyébként a román politikai gondolkodásban vannak előzményei ennek az elképzelésnek. 1918-ban a Gyulafehérvári román nagygyűlés 3. paragrafusa kimondja: »*Drepturi naționale* pentru toate popoarele Transilvaniei...«, vagyis nemzeti jogokat Erdély valamennyi népének. – Nos, ebben a tekintetben Vasile Goldiș és az adott helyzetet reálisan mérlegelő román hazafiak jó száz évvel megelőzték a mai román politikai gyakorlatot. [...] A civil társadalom egyre jelentősebb tényezővé kezd válni a közösség, az álladalom életében. Mondhatni, hatalmi tényező kezd lenni. A környezetvédő »zöldek« civil szervezetként kezdték tevékenységüket, ma már több országban parlamenti pártok, tehát a szó politikai értelmében is hatalmi tényezővé váltak. Ez a folyamat egyszerű polgári szóval indult, és sorsformáló hatalommá vált. [...] A közgondolkodásba bevitt gondolatok, tervek, programok látható változást, sokszor sorsfordító korszakvéget és korszakkezdetet idézhetnek elő. Mondjak példát erre nézvést is: a sajtóban leírt, rádióban, tévében kimondott szó kormányokat buktat, avagy pártokat segít a hatalomra.

Amennyiben a magyar és román közbeszéd mindennapi témája lesz az autonómia, úgy válik egyre megszokottabbá, majd elfogadottabbá, európai összevetésben pedig egyre sürgetőbbé.

Emellett számos más lehetőség kiaknázása és középtávú feladat megvalósítása vihet közelebb az autonómiához: a magyar intézményrendszer bővítése-erősítése, civil szervezetek, szakmai és gazdasági létesítmények hálózatának kiépítése.

Az elmúlt kommunista fél évszázad nemzetellenes és az azt követő, rendszerváltás utáni két évtized hiteltelen, néhány rövid időszakát leszámítva destruktív kormányzatai hihetetlen erkölcsi züllésbe taszították az egész utókommunista Közép-Európát. Ennek a helyzetnek az elemzése és a szanalás módozatának megkeresése a ma fontos feladatai közé tartozik. E tekintetben első kérdés: ki fogja egybe a tettekre szándékokat, és ki koordinálja a hatékony cselekvést?! Valamelyik párt vagy pártszövetség, valamelyik civil szervezet vagy civil szervezetek szövetsége, az egyházak vagy inkább egy közvetlenül erre a célra létrehozott testület!?

Illyés Gyula fogalmazta meg a drámai mondatot: a magyarságnak annyi súlyos gondja van, hogy tizenöt millió zseni kellene azok megoldására. Ezért nehéz feladat a gondok pusztá felsorolása is. Újságírói fordulat, de nem tudom megtagadni magam: fel kellene állítani a gondok gondnokságának hivatalát – úgy működne, mint hajdanán a tisztességes számadó juhász...

Addig is megfogalmaznék néhányat azon gondok közül, amelyek a mindennapjainkban jelentkeznek: iskolareform, az elmúlt évtizedek oktatási struktúrájából hiányzó szempontok érvényesítése és diszciplinák újbóli bevezetése, a nemzeti méltóságot erősítő anyagok – irodalom, történelem – arányának növelése, a nemzeti létélmény érzelmi beágyazása a tanuló ifjúságba, »magyarnak lenni jó« közérzet kimunkálása. A családi életre való nevelés, a népes család eszményének hirdetése már az iskola keretei között valószínűsítene az egészséges élettervezést. Vizsgálat tárgyává kellene tenni, hogy a művészeti-irodalmi élet mennyiben szolgálja a társadalom egzisztenciális érdekeit. Anélkül, hogy »elmeóri« gyakorlatlaltal korlátoznák az alkotói szabadság érvényesülését, kétségtelen, hogy egy olyan szerepvállalás, mint amilyen a Petőfié, az Adyé, a József Attiláé, a Wass Alberté, Márai Sándoré és az Illyés Gyuláé volt, minden korban elvárható.

Nagy társadalmi célkitűzések elérésére indított akciók során ritkán veszik kellőképpen figyelembe a társadalom-lélektani tényezőket. Megfelelő előkészítéssel kialakítható egy olyan fokú motiváció, amelynek mozgósító ereje felülmúlja a bőséges anyagiakkal megtámogatott kezdeményezéseket. Gondolok itt a forradalmak ifjúságára, avagy a cserkészmozgalmakra. [...]

A napokban nyilvánosságra került felmérés szerint már nem vagyunk 15 millióan a Kárpát-medencében. Megdöbrentő, de ismervén a néhány évtizede tartó demográfiai mélyrepülésünket – nem meglepő. És nem ríogatás végett, de a változtatásra való elszántság érdekében mondom. Fellapozva évszázadokra visszamenőleg történelem-könyveinket, azt tapasztaljuk, hogy a nyomasztó és hosszú periódusokat ritkán szakították meg dicsőséges pillanatok. – Ez első ránézésre elszomorító valóság, de reménytadó tapasztalás is, hiszen minden nyomorúságunkat túléltük. Legyőzőink egy részét is túléltük: besenyőket, kúnokat, tatárokat. A törököktől, osztrákoktól, szovjetektől is megszabadultunk. – »Volt ez rosszabbul is, lesz még jobban is...« – mondja egy régi kuruc dal –, és lett is mindig! Nem örökre, de egy újabb csapás utáni újrakezdésig, igen. Vörösmarty *Szózat*ában énekeljük: »Mefogyva bár, de törve nem, él nemzet e hazán!« Sokszor fogyatkoztunk, aztán újra gyarapodtunk! Miért lenne most másképpen? Sőt! Ma előnyösebb helyzetben vagyunk, mint voltunk valaha, hiszen mindig külhatalmak ellenséges szándékainak voltunk elszennvedői. Most kizárólag rajtunk múlik, hogy kilábaljunk a sorvadásból. Könnyűnek tűnhet, de mégis nehéz: önmagunk hitetlensége és rossz szokásai fölött kell győzedelmeskednünk. Le kell győznünk a *csak magunknak élés* önzését, a céltalan, semmittevő vegetáló életformát. Ha gyermekek világrahozásával, nevelésével szerzünk mindennapi örömeket magunknak, ha elfogadjuk életreszóló programnak a harcot mindazokért a célokért, amelyekről az

előbbieken szó volt – akkor messze elkerül a frusztráció és a rossz közérzet, amelyet számunkra a szerencsésnek egyáltalán nem nevezhető 20. század hozott.

Az élet értelméről elmélkedve, Madáchnál nem juthatunk messzebb, mi modernnek, a 21. század elején sem: *az élet értelme a küzdés maga*. S ezt a küzdelmet folytathatjuk belekeseredve és derűvel, reménnyel is. Amikor Kölcseyvel Isten áldásáért imádkozunk, átéljük-e vajon, hogy először jó kedvet kérünk, azután bőséget, hiszen a kedvünk fontosabb a kamránál, és hogy víg esztendőt kérünk, mert ebből szenvedtük a legnagyobb hiányt »zivataros századaink« során...?

Marad végezetül egy nagy kérdés: hogyan lehet cselekvésre bírni, bevonni harcaink hatékonyságának fokozásához azokat a tényezőket, amelyek eszközökkel (anyagi, adminisztratív eszközökkel,) rendelkeznek, döntéshozási, törvényhozói helyzetben vannak? A válasz benne van az előbbieken, de nem árt megismételniünk: a fáradhatatlan civil mozgósítással, rendületlenül, a frissen tartott közbeszédrel, amely megfelelő keretbe szervezve közakarattá erősödik és kényszerítő erővel hat a döntnökökre és törvényhozókra. 15-20 éve annak, hogy a médiát a negyedik hatalomként emlegetik. Itt az ideje, hogy beszéljünk az ötödik hatalomról: a civil társadalomról! Ez az erő egészében még nem fedezte fel önmagát, de elindult diadalmas útján, miközben az etatizmus bátyái megrendülésének naponta tanúi lehetünk.”

A kiragadott idézetek, úgy érzem, felmutatják Csépi Sándor magányos vergődését az erdélyi magyarság fennmaradásáért, vészes fogyásának megállításaért, a közgondolkodás megváltoztatásáért.

SZABÓ MIHÁLY

REFORMÁTUS LÉLEKSZÁMCSÖKKENÉS 1997 ÉS 2016 KÖZÖTT

Az Erdélyi Református Egyházkerület adatai alapján

■ Az Erdélyi Református Egyházkerület (EREK) területileg az erdélyi megyéket foglalja magába (Hargita, Kovászna, Brassó, Szeben, Fehér, Maros, Beszterce-Naszód, Kolozs, Hunyad megyék, Zilah megyéből néhány kalotaszegi település); hozzátartoznak a bukaresti, a moldvai, a havasalföldi és a dobrudzsai szórványok is. A református egyházban minden esztendőben regisztrálják az előző év december 31-i lélekszámot, ezeket az adatokat egyházmegyei és egyházkerületi szinten összesítik. Jelen tanulmányban ezeket az adatokat mutatom be, illetve hasonlítom össze a népszámlálási adatokkal. Ezekből az derül ki, hogy 1997. december 31. és 2016. december 31. között 402 964-ről 288 249-re csökkent az EREK lélekszáma. A különbség 114 715 fő. Ami évi átlagban 1,5 százalékos lélekszámcsökkenést jelent.

Ha a fenti adatokat egy átlagos méretű (400 lelkes) egyházközséghez viszonyítjuk, akkor az évi csökkenés 15 egyházközségnyi lelket jelent; ha nagyvárosi egyházközségekhez viszonyítjuk, akkor ez évi három nagyvárosi egyházközségnyi lélekszámcsökkenésre figyelmeztet.

Az alábbi táblázatok adatain megfigyelhető, hogy 1997 és 2006 között magasabb szintet mutatott az évi átlagcsökkenési arány (1,76%); 2006 és 2016 között már csak 1,5%. Ennek alapján kijelenthető, hogy a lélekszámcsökkenés aránya egy keveset lassult az utolsó tíz év átlagát tekintve.

1. táblázat. Az EREK lélekszáma 1997 és 2016 között

Év	Lélekszám	Csökkenés			
		abszolút érték	%	csökkenés évente	% évente
1997	402 964	-114 715	-28,47%	-6 038	-1,50%
2016	288 249				
1997	402 946	- 63 768	-15,82%	-7 085	-1,76%
2006	339 196				
2006	339 196	- 50 947	-15,02%	-5 095	-1,50%
2016	288 249				

Forrás: Az EREK adatai alapján

Hogy a népszámlálás adataihoz lehessen hasonlítani az EREK adatait, 1997–2002, 2002–2011 és 2011–2016 intervallumokba összesítettem azokat, és az alábbi eredményekhez jutottam:

2. táblázat. Az EREK lélekszáma 1997 és 2002, illetve 2011 és 2016 között

Év	Lélekszám	Csökkenés			
		abszolút érték	%	csökkenés évente	% évente
1997	402 496	-26 925	-6,68%	-6 731	-1,67%
2002	376 039				
2002	376 039	-60 734	-16,15%	-6 748	-1,79%
2011	315 305				
2011	315 305	-27 056	-8,58%	-4 509	-1,43%
2016	288 249				

Forrás: Az EREK adatai alapján

Az 1992 és 2002-es népszámlálások között a romániai magyar népességcsökkenés évi átlaga 1,19%. Az EREK lélekszámcsökkenése ebben az időszakban 1,67%, azzal a pontosítással, hogy az 1992 és 1997 közötti évekből nincsenek adataim; így az 1992–2002-es időszak második felére érvényesek csak az EREK adatai. A 2002 és 2011-es népszámlálások között a romániai magyar népességcsökkenés évi átlaga 1,43%. Az Erdélyi Református Egyházkerületé ugyanekkor 1,79%. Ebben az időszakban nőtt a népességcsökkenés aránya mind a romániai magyar népesség, mind az EREK viszonylatában.

A 2011–2016 évek EREK-adatai továbbra is lélekszámcsökkenést mutatnak, azonban a csökkenés mértéke nem nőtt tovább, hanem enyhe visszaesés észlelhető. A 2002–2011-es időszak 1,79 százalékos csökkenéséhez képest a 2011–2016-os időszakban visszaesik 1,43%-ra. Az 2013-tól észlelhető lélekszámcsökkenés (-1,43%) még mindig közel évi négyezres lélekszámot jelent. Remélhetőleg ez az átlag stabilizálódik. Amint az alábbi táblázat is mutatja, négy egymást követő évben a csökkenés aránya -1,3% körüli, és enyhe csökkenő trendet mutat: 2016-ban már csak -1,26% volt a csökkenés.

3. táblázat. Az EREK lélekszám-csökkenésének arányszámai 2013–2016 között

	2013	2014	2015	2016
Lélekszámcsökkenés %	-1,33	-1,36	-1,35	-1,26

Forrás: Az EREK adatai alapján

Egyházmegyénként árnyaltabb módon mutatkozik ez a jelenség. Egyértelműen kiviláglik, hogy a többségében magyarok lakta egyházmegyékben a lélekszámcsökkenés aránya az egyházkerületi átlagnál kisebb, míg a szörványvidéki egyházmegyék lélekszámcsökkenés-aránya messze meghaladja az egyházkerületi átlagot.

Az elmúlt 19 év lélekszámcsökkenésének egyházkerületi aránya -28,47%, egy évre osztva -1,5%. Az alábbi táblázat a kerületi átlaghoz viszonyítva rangsorolja az egyházmegyéket. Egy részletkérdést tisztázni kell, ugyanis az első három egyházmegye adatai torzultak a 2012 évi egyházmegyehatárok módosítása következtében. A Kolozsvár-Külső egyházmegyét szinte teljes egészében bekebelezte a Kolozsvári egyházmegye, ezért mutat 58,43 százalékos lélekszám-növekedést 1998-hoz képest. Hasonló a helyzet a Maros-Mezőségi, a Kalotaszegi és a Görgényi egyházmegyék esetében is, csak jóval kisebb mértékű volt az átcsatolt egyházközségek

száma. A Marosi egyházmegye lélekszáma 2012-ben 29,73 százalékkal csökkent az egyházmegyék határmódosítása révén. (A határmódosított egyházmegyéket csillaggal jelöltem.)

A legkisebb évenkénti lélekszámcsökkenés a következő egyházmegyékben volt: Erdővidéki (-0,72%), Sepsi (-0,77%), Kézdi-Orbai (-0,93%), Székelyudvarhelyi (-1,06%) és a Küküllői (-1,40%). Ezek az egyházmegyék Kovászna, Hargita és Maros megyében vannak, a többségükben magyar lakta területeken, településeken. A leginkább csökkenő egyházmegyék: Hunyadi (-3,27%), Brassói (-2,33%), Tordai (-2,11%), Nagyenyedi (-1,96%) és a Dési (-1,61%). Ezek többnyire szórványvidékeken vannak. Különösen szembetűnő ez a Hunyadi Egyházmegye gyors ütemben leépülő és elnéptelenedő bányavárosaiiban.

4. táblázat. Lélekszámcsökkenés egyházmegyék szerint

	1998–2017	1998–2017 évi átlag csökkenés
* Kolozsvári	58,43%	3,08%
* Maros-Mezőségi	5,64%	0,30%
* Kalotaszegi	-4,82%	-0,25%
Erdővidéki	-13,61%	-0,72%
Sepsi	-14,59%	-0,77%
Kézdi-Orbai	-17,65%	-0,93%
Székelyudvarhelyi	-20,22%	-1,06%
* Kolozsvár-Külső	-23,51%	-1,24%
* Görgényi	-24,12%	-1,27%
Küküllői	-26,53%	-1,40%
EREK	-28,47%	-1,50%
Dési	-30,62%	-1,61%
Nagyenyedi	-37,33%	-1,96%
Tordai	-40,09%	-2,11%
Brassói	-44,24%	-2,33%
* Marosi	-48,35%	-2,54%
Hunyadi	-62,22%	-3,27%

Forrás: Az EREK adatai alapján (* = 2012-ben határmódosított egyházmegye)

A fenti táblázat adatai tisztán mutatják, hogy a Hunyadi egyházmegye lélekszáma az elmúlt 19 év alatt közel kétharmadára csökkent (-62,22%). A Brassói egyházmegye – az Erdélyen kívüli területek szórványai által is (de nemcsak kizáróan miattuk) – sorban a második legnagyobb lélekszámcsökkenést mutató egyházmegye. Néhány év múlva 1998-as lélekszámának a felére fog csökkenni.

Az alábbi táblázatban három részidőszakban és a teljes 19 éves időszakban összesítve található az egyházmegyék lélekszámcsökkenése abszolút lélekszámokban, illetve az illető időszakra számított arányszámokban (%). A 2012-ben néhány

egyházmege területén végzett határmódosítás okán keletkezett legnagyobb lélekszámváltozás három egyházmege esetében észlelhető. A legnagyobb lélekszámcsökkenés a Kolozsvár-Külső egyházmege felszámolásánál (-17.786) és a Marosi egyházmegeénél mérhető (-13.913). Így a Marosi egyházmege lélekszáma a Kolozsvári és Maros-Mezőségi egyházmege lélekszámához hasonló lett. A legnagyobb lélekszám-növekedés a Kolozsvári (15.390) és a Maros-Mezőségi egyházmegeénél (10.543) volt. Kisebb mértékben nőtt a Kalotaszegi (2.650) és a Görgényi egyházmege (1.543) lélekszáma.

5. táblázat. Az EREK lélekszámcsökkenése

Egyházmegek	Lélekszámcsökkenés				Lélekszámcsökkenés %			
	1998–2002	2003–2011	2013–2017	1998–2017	1998–2002	2003–2011	2013–2017	1998–2017
Brassói	-2 297	-5 623	-1 227	-11 896	-8,54%	-24,60%	-7,56%	-44,24%
Dési	-2 268	-4 295	-1 609	-9 757	-7,12%	-14,87%	-6,78%	-30,62%
Erdővidéki	-171	-861	-412	-1 713	-1,36%	-6,97%	-3,65%	-13,61%
Görgényi	-2 529	-2 508	-946	-5 262	-11,59%	-13,29%	-5,41%	-24,12%
Hunyadi	-3 517	-1 642	-777	-7 020	-31,17%	-21,43%	-15,42%	-62,22%
Kalotaszegi	-786	-1 152	-964	-672	-5,64%	-8,88%	-6,77%	-4,82%
Kézdi-Orbai	-601	-1 580	-1 099	-4 473	-2,37%	-6,58%	-5,00%	-17,65%
Kolozsvári	-1 329	-1 651	-1 493	10 444	-7,44%	-10,06%	-5,01%	58,43%
Kolozsvár-Külső	-1 939	-3 824		-24 515	-7,91%	-17,35%		-23,51%
Küküllői	-1 245	-5 635	-1 494	-10 879	-3,04%	-14,43%	-4,72%	-26,53%
Marosi	-4 191	-7 225	-2 082	-28 846	-7,03%	-13,18%	-6,33%	-48,35%
Maros-Mezőségi	-2 054	-4 751	-1 411	1 385	-8,36%	-21,48%	-5,16%	5,64%
Nagyenyedi	-738	-2 986	-1 355	-5 761	-4,78%	-20,63%	-12,29%	-37,33%
Sepsi	-1 030	-3 613	692	-4 434	-3,39%	-12,40%	2,74%	-14,59%
Székelyudvarhely	-775	-4 257	-921	-7 172	-2,18%	-12,45%	-3,15%	-20,22%
Tordai	-1 455	-1 512	-708	-4 144	-14,08%	-17,60%	-10,26%	-40,09%
EREK	-26 925	-53 115	-15 806	-114 715	-6,68%	-14,42%	-5,20%	-28,47%

Forrás: Az EREK adatai alapján.

Átlagban kétszemélyes családokról beszélünk. A hagyományos többgenerációs nagycsaládok eltűnnek. A fiatalok többségét a tanulás, munkalehetőség a városokba, nagyvárosokba kényszeríti. Az idős generációk pedig ragaszkodnak az ősi szülőházhöz, a családi örökséghez. Mindkét generáció a maga értékrendje szerint próbálja élni az életét, és közben egyre inkább magukra maradnak. A fiatal családok a városi rohanó élet időhiányában elszigetelődnek, elidegenednek a rokonoktól, szülőktől, régi hagyományaiktól, értékeiktől, és próbálnak a maguk erejéből elérhető jelent és jövőt teremteni családjuk vagy szingli életük számára. A magukra

maradt idős szülők pedig a valamikori nagycsalád megüresedett otthonában, az egyre növekvő magány csendjében számlálják a múltó esztendőket.

Az évi lelkészi jelentések négy típus szerint rögzítik a családokat: a) egyező vallású család (mindkét házastárs református), b) vegyes vallású család (csak az egyik házastárs református), c) özvegy és egyedül álló (30 évet betöltött és d) nem házas. Az egyház logikája szerint kiemelten fontos a jövőre nézve, hogy minél több református család alkossa a gyülekezeteket, mert az utódok biztosan (nagy eséllyel) református egyháztagok lesznek. A vegyes vallású házasságokból már kisebb eséllyel lesznek a gyerekek valamennyien reformátusok. A magyarok vidékeken a vegyes házasság csak felekezeti különbséget jelent, szórványvidékeken viszont kérdést is az utódok tekintetében. Többek között ezért olyan gyors a lélekszámcsökkenés a szórványvidékeken, mert az amúgy is kevés lélekszámú magyarság egy része asszimilálódik, és az utódok könnyen elveszítik magyar identitásukat, a vallási identitásukról nem is beszélve.

2008-ban a családok 48,45 százaléka egyező vallású volt. 2008-tól folyamatosan csökken ez az érték, és 2016-ban már csak 44,86% volt egyező vallású család, arányuk közel 4 százalékot csökkent nyolc év alatt.

A vegyes vallású családok aránya a 2008-as 22,05 százalékról 2016-ra 23,54 százalékra nő folyamatosan. Sajnos nincs arról külön adatunk, hogy a vegyes házasságok milyen arányban csak vallásilag vagy vallásilag és nemzetiségileg is vegyesek.

Az özvegyek aránya nem mutat jelentősebb változást, átlagban 21% körüli az özvegyek aránya 2008 és 2018 között. Ez a népesség korstruktúrájának a függvénye.

Ezzel szemben az egyedülállók – azaz a harminc évet betöltöttek és nem házasok – aránya folyamatosan növekedést mutat. 2008-ban az egyedülállók aránya 8,19% volt, de 2016-ban már 10,96%. Ez azt jelenti, hogy ez az arány nyolc év alatt egyharmaddal nőtt. Ilyen egyik családtípusnál sem mérhető. Az egyedülállók arányának növekedése teljesen egybeesik a harmincas évekre kitolt házasságkötések, huzamos ideig élettársi kapcsolatban élő és csak jóval később hivatalosan is házasságot kötő, vagy egyáltalán házasságot nem kötő, szingli trendekkel. Ne feledkezzünk meg az elváltakról sem, mert számuk egyre nő.

Az évi lelkészi jelentések rögzítik a megkötött házasságok számát, illetve azt is, hogy az illető házasság egyező vallásúak vagy különböző vallásúak között kötött. 2008-ban csak 1,6 százalékkal volt több a két református fél között kötött házasságok aránya a más vallású félel kötött házasságokénál. 2009-ben ez az arány megugrik az egyező vallású házasságkötések javára (54%), de az évek múltával megint kezd apadni a különbség, 2016-ra már 51,56 százalékra esik vissza az egyező házasságkötések aránya.

A családtípusok kapcsán említettem, hogy a vegyes (nem egyező vallású) családok az egyház tagságának újratermelése logikájából nézve jelentenek/ jelenthetnek kockázatot, ugyanis a vegyes vallású (magyar) családok gyermekei kevesebb valószínűséggel lesznek mind reformátusok, ha pedig nemzetiségileg is vegyes (román) a család, akkor nagy valószínűséggel a gyermekek anyanyelvileg már románok lesznek – és szinte teljes biztosan nem reformátusok. Ezért nem csak egyszerűen egy „számbáború” ezen adatok rögzítése és összesítése, hanem komoly jelzői a jelen helyzetünknek és figyelmeztető táblák a jövő évtizedekre nézve.

Jelen erdélyi magyar társadalmunkban vannak tények, amiket meg kell látnunk, és tisztán kell látnunk ahhoz, hogy egy valós helyzetképünk legyen jelenünkről, és a tiszta jelen képéből kiindulva reális jövőbeli célokat tudjunk megjeleníteni magunk és utódaink számára. Egyik ilyen égető tény az erdélyi (romániai) magyar népesség lélekszámcsökkenése. Ennek a népességcsökkenésnek egy szelete az erdélyi reformátusok lélekszámcsökkenése (fogyása), amit több szemszögből körüljártunk. Láttuk a mértékét egyházkerületi szinten, árnyaltuk a jelenségeket az egyes egyházmegyék területein. Világossá vált, hogy a szórványvidékeken roha-

mosan felgyorsulnak a folyamatok. Ahol a vegyes házasságok, a vegyes családok teret nyernek, ott nagy valószínűséggel az asszimiláció előbb-utóbb felőrli a magyar református házastárs hitét, anyanyelvét, gyermeke magyarságának, reformátusságának csíráját. De ugyanilyen rohamos fogyást eredményez(het) az egyre inkább teret hódító egyedülálló, szingli életmód, a csak párkapcsolat(ok)ban eltöltött húszas, harmincas évek kényelmes élete, ami után már túl késő és kockázatos a gyerekvállalás, és így el is hagyható mind a gyermekvállalás, mind a párkapcsolati társ.

Az Egyiptomból kiszabadított szolga népnek negyven év kellett, amíg megtanult szabadon élni. Nekünk már 28 évünk eltelt, ideje szabadon vállalni az életet, a jövőt, a családot, a gyermekeket, az egymással való közösséget. Ehhez még csak egy valami hiányzik: az Istenbe vetett hit. A hit, ami készre tesz bennünket tovább látni a saját önzésünkön, a csak magunknak való életünkön és képessé tesz bennünket közösségként, népként érezni, hinni és cselekedni a jövőért.

KÉSZ ORSOLYA

EGY BETEGSÉG GEOGRÁFIÁJA

Tóth Kinga: *Holdvilágképűek*

■ Tóth Kinga *Holdvilágképűek* című kötete a szerző vizuális munkáival, nővényi-emberi szervgrafikákkal és röntgen-fotó-montázsokkal az előző művek (*Zsúr, All machine*) szerves és logikus folytatása. A szerzőt továbbra is a kibernetikus organizmusok, a gép és az élő szervezet hibridjei érdeklik. A humán és nonhumán közötti interakció, az emberi létezés kizárólagossága helyett az együttélés, a hierarchikus rendszerek helyett a mellé- és hozzárendelés. A bio-art és techno-body projektekhez hasonlóan arra törekszik, hogy meghaladja a test fizikai határait egy „no mastery”-logika mentén, ami az aktív és intencionális ember vs. passzív és néma nem emberi közti dichotómiák megszüntetésére irányul, egy olyan hibrid karakter létrehozásával, amelyben ember és tárgy viszonya nem elkülönült egységekben, hanem kölcsönös (át)alakulásban fogható fel.

Bár a *Robotzsaru* című szövegben explicit jelzés történik az *All machine* „embergéphangszerére”, („A könyvben az ember és a gép összefonódik. Az emberek hangszerekké alakulnak, orgona lesz belőlük. Az emberi testekbe alkatrészeket, fémekeket kapcsolnak, hogy szebben szóljon, úgy fog emlékezni.” [69.]), a *Holdvilágképűek* egy másik perspektívából mutatja meg az előző kötetek poszthumán ethoszát, amely a formában és a poétikában is elmozdulást eredményez.

A kötet rövid darabokból, részekből áll, amelyeket autoimmun eredetű betegséggel élők beszélnek el egyes szám első személyben. Szándékosan nem mondok történeteket vagy (rövid)próza-

alkotásokat, ugyanis a különböző vizuális elemekkel együtt ható szövegek nem történetek, és nem is akarnak történetekké formálódni. Már csak azért sem lehet összefüggő elbeszélés, betegség-történet belőlük, mert a kötetből úgy tűnik, hogy a betegség egy olyan állapot, ami felfüggeszti a múlt-jelen-jövő lineáris hármasságát („Mindig most van” [9.]), az észlelés vagy a koordináció új módjait eredményezi, aminek az elbeszélése más típusú formákat kényszerít ki. De nem is lírai alkotások, a szövegek zeneisége, akusztikus dimenziója is sokkal visszafogottabb, mint az előző kötetekben.

Tóth Kinga nemcsak költő, de vizuális és hangköltészettel foglalkozó performer is, és ez a *Holdvilágképűek* szövegein erősen rajta hagyja a nyomát, a többlakiság ezen a szinten is folyamatosan jelen van, így nem csoda, ha a kötet ellenáll a műnemek és műfajok nyújtotta kategorizációnak. Ugyanakkor az így létrejövő koncepciónak az az erőssége, ami kötetként a gyengéje. A szövegeknek van és lehet egy másik létmódja – az egyes darabok általában multimediális, élő digitális programozással egybekötött hang- és vizuális performanszok keretében kerülnek előadásra –, ezért a kötet mint közvetítő közeg sok szempontból elvesz az erejükből.

A szövegek közötti kapocs a (saját) beteg testhez való viszony és az így létrejövő megváltozott funkciójú test körüljárása. De nem a betegség átvitt értelmű és metaforikus alkalmazása, hanem a betegség maga és annak a szubjektívációban, valamint a környe-

zet érzékelésében betöltött szerepe. A betegségeknek, a beteg állapotának leírása jelentős (irodalmi és filozófiai) szöveghagyomány tárgya, Tóth Kinga fragmentumokból építkező szerkezete azonban akkor a legjobb, amikor ezekhez képest igyekszik megmutatni valamit. A könyv címe a szerző kettős célkitűzését is magába foglalja: a betegség elviselésének módjai mellett az érdeklő, hogy milyen új formái jelennek meg az érzékelésnek, a létezésnek a betegséggel által, és mindez hogyan működik, artikulálódik a nyelvben.

A *Holdvilágképűek* egyrészt a holdvilágarc nevű jelenségre utal, amely a Cushing-szindróma kezelésekor jelentkező egyik tünet, mely során az arc kerék lesz és piros színűvé válik a kezelés során alkalmazott szteroidok hatására, másrészt ugyanez a folyamat jelentkezik az úrhajózás során, amikor a testen egyenletesebben eloszló folyadék hatására ún. holdvilágarc (moon face) következik be, amely külsőleg a Cushing-szindróma tüneteivel hasonlít. A kötetben ugyanez a kettősség jelentkezik: egyrészt világos, hogy ezekkel a betegségekkel együtt élni távolról sem kellemes dolog, folyamatos félelemre, rejtőzködésre, színlelésre készíti a betegséggel élőket, másrészt azonban egy állapot, adottság és a szövegek tanúsága szerint bizonyos értelemben lehetőség. A kötetben a betegséggel élő nem úgy tűnik fel, mint az identitás megalapozója, amelyhez viszonyítva az (egészséges) ember önmaga helyzetét és szubjektivitását határozza meg (a perifériára szorított másik alakjára projektálva a betegséget és annak tüneteit) – Tóth Kingát nem ebben az értelemben izgatja a szubjektíváció és a betegség kapcsolata. Bár a megváltozott észlelés itt is lehet termékeny és izgalmas állapot, de nem úgy, ahogy a dekadenciával vagy dandyzmussal kapcsolatos koncepciók esetén, amelyek a betegséget kivételes (alkotói) állapotnak tekintik, az ihlet vagy a teremtés forrásának stb.

A *Holdvilágképűek* nemcsak a tüneteket, különböző eljárásokat, orvosi be-

avatkozásokat és kórházi körülményeket rögzíti minimális eszköztárral és mikroszkopikus precizitással, de olyan nyelvet is teremt, amely mindezeket a személyes és intim tapasztalatokat elbeszélhetővé és megoszthatóvá teszi. A nyílt szerkezetek, a szövegek szikársága és hideg tárgyiasága a reflexív távolságtartás eszközei, amelyek azonban többnyire nincsenek feszültségben azzal a típusú bensőségességgel, ami a testekre vagy a világ érzéki követésére irányul. A Tóth Kingától megszokott zeneisége helyett a *Holdvilágképűek* lüktetését hol a redukált, rövid, egyszerű vagy kevés tagból álló, mellérendelő, hol pedig a lazán hömpölygő, kevésbé tagolt mondatok váltakozásának dinamikája adja.

Az így keletkező szenvtelen, följegyzésekhez hasonlító mikroegységek-ből összeálló kötet a betegség megélésének különböző formáit mutatja fel. Az *Altatásban* a betegséget mint a kirekesztettség állapotát látjuk („Megyek látogatóba a barátokhoz. Hozzám nem ér senki.”), a *Babákban*, a *Töltelékben* és a *Szárnyas tűben* mint a megalázottságát, meg nem értettségét és kiszolgáltatottságát („Hangosan kimondom, azt kívánom, legyen egy jó vénám, amibe most sikerüljön, ne utáljanak a nővérek” [25.]). Az érzéki benyomások megragadásának erőssége dominál a *Bőrben*, a betegség látható, tapintható és ízlelhető része („A számban a teteje kis fehér folyadékos kúp, a fogammal játszottam vele. Lyukat rágtam, kifolyt a lé, hideg volt benne. Olyan, mint a seblé, a genny íze ilyen, a vízhólyagé. A harapás után elterült a bőr, leszakadt, széles lett, és sárga a fedőrétege. Ezt már nem lehetett kiharapni.” [80.]). A *Satuban* az időt és a teret tagoló eseményként jelentkeznek a betegséggel kapcsolatos beavatkozások és eljárások: „Az ágyneeműt lecseréltük, hogy meg tudja különböztetni az idősíkokat” (85).

A kötetet formáló feszültségteremtés módja legtöbbször a forma és tartalom közötti meg nem felelés, például a *Szív* című szöveg zárlatában, ahol egy gyerekdalhoz vagy mondókához ha-

sonló formában fejeződik ki a betegség kíméletlensége: „Az én szívem kisóra, gyorsan jár a rugója, túl gyorsan, felrobban a végén” (94). De érzékelhető egyfajta geometrikus elrendeződés is mint szervezőelv, ezt erősítik a többrészes darabok (például *Ringlis I-II.*, *Buborék I-II.*, *Csiga I-III.*, *Merülés I-II.* stb.) és bizonyos mondatok ciklikus ismétlődése („A betegség lefolyása, gyógy módja ismeretlen” vagy „Különböző diagnózisok vannak, hangulatokhoz lehet rendelni őket”).

Vannak olyan szövegek, ahol a betegség mint szuperképesség jelentkezik, amely a világhoz való viszony egy más, új típusú létrehozására ad lehetőséget, a betegséget hordozó testek pedig mint szuperhősök tűnnek fel, például a *Kígyónő* vagy az *X-Men* című szövegben: „Az x-menek bátrak, nem félnek, jól használják a normalitástól eltérő tulajdonságaikat. [...] Képességeik számos, mások által ismeretlen kaput nyitnak meg nekik [...] Nem tudni, ott kezdődött-e, meg kell bizonyosodni minden részletről. '86-ban ki tudja, mi minden történt, mit fújt ide a szél, lehet, hogy te is akkor változtál meg, akkor jöttek ki először, akkor lettél x.” (77.)

A szövegek egy része épp arra kíváncsi, hogy a különböző interakciókon és transzformációkon keresztül hogyan jön létre valami új, és ez hogyan

formálódik konkrét egységgé. A kötet akkor a legizgalmasabb, amikor a betegség nem úgy jelenik meg, mint a „másik”, az „idegen”, ami a normaképződés folyamatában konstitutív erővel bír, vagy mint ami elidegenít a saját testtől és élettől, hanem úgy, mint a saját, a test alapanyaga, amely egy új rendszert alkot. Ezekben a szövegekben a különböző objektumok (csövek, kanülök, katéterek, gépek) sem mint idegen elemek, hanem mint az elbeszéltestek szerves részei fordulnak elő. „A betegség én vagyok” (68.), állítja *A végére* című szöveg elbeszélője. Nem a másság (betegségre való) kiterjesztése történik, hanem a másik sajátta tétele vagy sajátként való megélése, a betegséggel való intim viszonyba kerülés, aminek ezekben a szövegekben a legfőbb akadálya elsősorban a nyelv. A kezelt beteget testének tüneteibe záró orvosi szaknyelv, ami nem megfelelően működő gépként dehumanizálja a beteget, így megfosztva őt az önrendelkezés és önmegélés jogától. A szövegek töredékes, kihagyásos, vázlatos, a tárgyi és érzelmi világ minél pontosabb leírására törekvő, metonimikusan szerveződő nyelve ezzel szemben arra tesz kísérletet, hogy ezt a típusú mechanikus nyelvet lecserélje valami másra, ami lehetővé teszi az elbeszélését ezeknek a tapasztalatoknak, újfajta létmódoknak, együttéléseknek.

A GENEZYS-KUTATÁS ELSŐ EREDMÉNYEI A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Papp Z. Attila (szerk.): *Változó kisebbség*

■ Érdekes és tanulságos folytatása érkezett a határon túli ifjakat 2001-ben vizsgáló nagymintás kutatásnak, illetve az elmúlt években végzett társadalomtudományi vizsgálatoknak (*Ifjúság 2000*, *Ifjúság 2004*, *Ifjúság 2008*, *Magyar Ifjú-*

ság 2012, *Magyar Ifjúság 2016*). Jelen vállalkozás több mint félezer oldalán a kutatásba és feldolgozásba bevont magyarországi és külföldi szociológusok, társadalomtudósok kétesztendei munkáját osztja meg a téma iránt érdeklő-

dókkal. Amint a bevezető fejezetek szerzői (Szalai Zoltán, a Mathias Corvinus Collegium ügyvezető igazgatója és Papp Z. Attila, az MTA TK Kisebbségkutató Intézetének igazgatója) is jelzi, az itt publikált írások célja az, hogy nemzeti léptékű, a fiatalok jövőjének/jövőlehetőségeinek biztosítását elősegítő módszerek kialakításához járuljanak hozzá. A kötet egyszersmind annak is bizonyossága, hogy az anyaország kitüntetett figyelemmel követi a határon túl élő magyar közösségeket.

A Magyarországról érkező támogatások nélkül ezeknek a közösségeknek a sorsa minden bizonnyal másképp alakulna. Az is kétségtelen, hogy a támogató nem minden esetben rendelkezett az érintett közegek részletes, funkcionalitásában releváns szociális mutatóinak átfogó jellegű értelmezésével. Mindenképpen indokoltak voltak mind a határon túli magyar közösségekben megejtett reprezentatív mintavételek, mind a „szűrőpróba”-fókuszcsoportos beszélgetések. A kisebb mintás felméréseket követően pedig ezredfordulós kontextusba kellett helyezni a kilencvenes évek gazdasági hullámszárait. A környező országokban ugyanis hol lassan fluktuáló, hol szélsőséges – leginkább politikai, nacionalista színezetű – instabilitások kényszerítették átmeneti létmódokba a kultúrájában, de alkalmanként fizikai egzisztenciájában is veszélyeztetett külhoni magyarokat. A GeneZYS-kutatás releváns módon reflektál a másfél évtizeddel ezelőtt folytatott felmérés tanulságaira, és az azóta bekövetkezett változásokat elméleti keretbe ágyazva ismerteti a vizsgált réteg – az erdélyi, felvidéki, vajdasági, kárpátaljai fiatalok – életviszonyait. Pontosabban: a 15 és 29 éves ifjakét.

A kötet szerzői is tisztában vannak azzal, hogy általuk érvényesített szempontok alapján nem lehet totális lefedettségű kimutatást készíteni. Töbök között amiatt, mert – miként Papp Z. Attila írja a könyv előszavában – a rendelkezésre álló anyagi források nem tették lehetővé pl. a hasonló korú többségi ifjak társadalmi rendszereinek át-

tekintését (oktatási részvétel és iskolai életút; családi állapot és gyerekvállalási hajlandóság; közéleti-politikai részvétel; munkaerőpiaci állapot; vallásosság és értékvilág; szabadidős tevékenységek; médiahasználat, médiafogyasztás; állampolgárság). Az etnikai és nemzeti identitás alakulásának vizsgálatával olyan átfogó portré készült erről a társadalmi csoportról, amelynek a segítségével a mindenkori döntéshozók létrehozhatják azokat az intézményi rendszereket, amelyekkel – ha nem is oldhatóak meg teljesen – hatékonyan kompenzálhatóak a vizsgálatban feltárt strukturális problémák.

A hármas tagolású könyv azonban nemcsak a GeneZYS-kutatás bemutatása számára biztosít teret. A vaskos volumen beszédes grafikájú fedőlapjai között teret kaptak az ifjúságkutatások nemzetközi és Kárpát-medencei kontextusait bemutató, alapos tanulmányok is.

Az első fejezet tematikája a nemzetközi ifjúságszociológiai kontextusába illeszti a magyarországi, valamint a Kárpát-medencei ifjúságkutatásokat – legfőképp azok magyar vonatkozásait, kitérve a „leszakadt részek” sajátosságaira, a különböző léptékű és figyelmi szociológiai felmérések tanulságaira. Papp Z. Attila fogalmakat, módszereket, szemléleteket ütköztető fejezete szervesen ível át a Bauer–Németh–Szabó-féle elemzésbe, amely a szocialista társadalomszemlélet ismertetésétől vezet olvasóit a modern kor ifjúsági stratégiáinak kritikai értelmezéséig. Székely Levente gazdagon illusztrált írása pedig elvezet bennünket az „új csendes [konform és passzív magatartású] generáció”-t megmutató felmérésekig (86.), pontosabban: a '89-es rendszerváltások nyomán bekövetkezett gazdasági egyenlőtlenségek gyökereig (72.).

A külhoni magyar ifjak létrendszereinek kutatása természetesen egyenlőtlen léptékkel és figyelemmel zajlott a környező országokban, amint ez kiderül a fejezetet lezáró írásokból, amelyek viszont pregnáns felvezetői a GeneZYS-kutatás első eredményeit is-

mertető, narratív összefoglalókat tartalmazó nagyfejezetnek. Ennek első tanulmánya (Papp Z. Attila – Ferenc Viktória – Márton János – Morvai Tünde – Szerbhorváth György – Zsigmond Csilla: *GeneZys 2015. Külhoni fiatalok a Kárpát-medencében. Összefoglaló adatok*) tartalmazza azokat a hol megdöbentően új, hol pedig – a korábbi adatok tükrében – következetesen alakuló helyzetfelméréseket, amelyek alapján megrajzolhatóak a külhoni magyar fiatalok jellegzetes tevékenységeinek, magatartásának mintázatai. Tudomást szerezhethünk a szerzők által 400 ezresre becsült, 15–29 éves fiatalok rurális-urbánus eloszlásáról (67,8%-25%). Itt vázolják alapos módszertanukat is, megjegyezve azonban, hogy Kelet-Európa ezen régiójában nem beszélhetünk minden esetben tiszta identitásokról, egyértelműen egybevágó ön-identitás-meghatározásról és külső identitás-besorolásról sem (199.). A három korcsoportra bontott fiatalokról (15–19., 20–24., 25–29.) számos – számszerűsíthető – adatot közölnek a kötet írói, pl. lakhelyre, annak felszereltségére vonatkozót. Kiderül, hogy az ifjak jelentős százaléka (68,10) a szüleivel él, 84,50 százalékának nincs gyereke (204.), csak 18% vallja azt, hogy gondok nélkül él, és pl. hogy a romániai (erdélyi) ifjak (családjának) 50,3 százaléka birtokol okostévé. A regionális identitástudat ismételt és egyöntetűen hangsúlyos. A kérdezett ifjak 58,7 százaléka vallja szülőföldjének a történelmi megnevezésű régiókat (Kárpátalját, Vajdaságot, Felvidéket, Erdélyt), mintsem ezen régiókat integráló államberendezkedéseket (Ukrajnát, Szerbiát, Szlovákiát, Romániát). E régiók házasság-életet vállaló fiataljai átlagosan 22,54 évesen ejtették meg a frigyre lépést. Beszédes adat az is, hogy a szabadidős tevékenységek sorában a Facebookkal, Twitterrel töltött idő közel kétszerese az átlagosan „elplázózt” óráknak (mind a négy vizsgált régióban hasonló nagyságrendűek ezen elfoglaltságokra szánt órák), valamint mind a kárpátal-

jai (4,11/5), mind a szerbiai (3,93/5), mind a felvidéki (4,13/5), mind az erdélyi (4,06/5) fiatalok hasonló fontoságú tényezőnek tartják életükben a pénzt, mint a szerelmet/boldogságot, amely a négy zóna átlagából 4,60-os átlagot kapott, amitől a pénz fontossága alig maradt le (4,06/5). Természetesen nem lehet az egyéni helyzetmegéléseket, valamint ezek közösségi kigyűrtetését közvetlen számokban kivetíteni, ám ez az elég szoros korreláció elgondolkodtató, hiszen ez az értékszála-hasonlóság az érzelmi teljességet és a pragmatizmust analóg fontossággal kezelő, jelentős társadalmi réteg a jövőben bekövetkező megnyilvánulásairól is beszél. A továbbiakban Zsigmond Csilla, Sólyom Andrea, Papp Z. Attila, valamint Csata Zsombor – a kutatás tematikáit alaposan részletező tanulmányai – következnek, amelyek összetettségükben értelmezik a számok mögötti társadalmi rendszereket. A kötetet a GeneZys-sel párhuzamosan zajló rész-kutatások értelmezései zárják. Veres Valér a kolozsvári egyetemisták nemzeti identitásáról és szakmaválasztásáról értekezik, Oross Dániel és Szabó Andrea a magyar fiatalok és a politika viszonyát elemzi, Gallai Sándor és Janik Szabolcs a Kárpát-medencei ifjak anyországba történő kivándorlását nézi át, míg Ferenc Viktória egy meglepő, de számszerűségében is szignifikáns demográfiai mozgást analizál, és pedig a külföldről hazatelepülők, az ún. „Novus Peregrinus”-ok jelenségét.

A számokkal, értelmezésekkel, contextualizációkkal tömött könyv az elkövetkező évtizedek szociológiai felmérései számára minden bizonnyal komoly referenciaként szolgál majd.

Tudatában kell lennünk persze annak, hogy mindezek ellenére a jövő nehezen kiszámítható maradt, hiszen annyi kérdésben nem explicitálható, nem számszerűsíthető tényező alakítja egy-egy társadalom dinamikáját, hogy még az ilyen, átfogó igényű felmérések sem térhetnek ki rájuk.

Péter Árpád

GYARAPODÓ NÉPESSÉGGUTATÁS

Újabb kiadványok az erdélyi és a Kárpát-medencei demográfiai folyamatokról

■ A 2011-es romániai népszámlálási (rész)adatok demográfiai szempontú feldolgozására és ezen adatok tágabb kontextusban történő értelmezésére, illetve az említett munkák kritikai reflexiójára több társadalomkutató is kísérletet tett az elmúlt időszakban: Kiss Tamás és Barna Gergő 2012-ben;¹ Kapitány Balázs 2013-ban;² Veres Valér³ és Tóth Áron 2015-ben;⁴ Kiss Tamás 2017-ben;⁵ Tóth Pál Péter⁶ 2018-ban. A romániai magyar szerzők közül ez alkalommal Veres Valér munkájával, illetve Kiss Tamás 2017-es – demográfiai és társadalmi folyamatokat elemző – tanulmányával foglalkozunk, ugyanakkor szeretnők felhívni a figyelmet Tóth Pál Péter⁷ népesedéskutató frissen megjelent monográfiájára is.

Volumenét és kidolgozottságát tekintve az erdélyi magyarság vonatkozásában vitathatatlanul demográfiai alpműnek számít a *Népeségszerkezet és nemzetiség*. Azt követően született meg, hogy a 2011. évi népszámlálás végleges eredményeit közzétették. Veres Valér így kritikailag értékelhette a népesség számításakor, illetve a nemzetiségek összetételének számításakor alkalmazott módszertant – a 2002-es népszámláláshoz viszonyítva. Románia Európai Unió csatlakozását követő első népszámlálás – írja a szerző a bevezetőben – számos nehézség elé állította az Országos Statisztikai Hivatalt. E problémák közül kitérített figyelmet kapott az a sokak által bírált megoldás, amely a 2011 elejére jóslott népességszám és a tulajdonképpeni népszámlálás eredményei közti nem csekély különbséget oly módon korrigálta, hogy a végső adatokat 1,2 millió plusz fő beemelésével növelte meg. A 2011-es népszámlálás eme sajátosságaira,

az indokokra⁸ már a könyv elején rávilágít Veres.

A 2002. évi népszámlálással összehasonlításban a szerző elemzési logikája a teljes népességszerkezet vizsgálatától specifikusan az erdélyi magyarság főbb jellemzőire való fókuszálás. Fő célkitűzése, hogy a politikum és a társadalom véleményvezérei számára használható munkát adjon. Ugyanakkor a szélesebb érdeklődésű közönséghez kíván szólni; hogy azok könnyebben tájékozódhassanak a népszámlálásokból származó adathalmazok sűrűjében. A módszertani ismérvek, valamint fogalmi pontosítások kijelölését követően az első fejezetben betekintést kapunk a népesség-összeírások során kialakult nyilvános diskurzusokba, a politikai elit nyilatkozatai, valamint a romániai magyar írott sajtótermékek tartalmi elemzésének példáin keresztül. Az első rész alfejezetei jól megvilágítják a népszámlálás és annak eredményei körüli – különösen az erdélyi magyarság fogyását övező – elsősorban politikai részről átetnicizált – hangulat sajtórepresentációját. Az első közlésekből az derült ugyanis ki, hogy a magyarság száma a két népszámlálás közötti időszakban körülbelül 200 000-rel⁹ csökkent.

A népszámlálási adatok összehasonlító elemzésére a következő fejezetekben (2. és 8.), tematikus tagoltságban kerül sor, amelyet egy összefoglaló fejezet zár. A vizsgált témakörök felölelik a népességszám változására és nemzetiségre, illetve az anyanyelvi összetételre vonatkozó adatokat, a népesség korszerkezetét, az iskolázottság, továbbá az iskolázottság szerinti rétegződéshez kapcsolódó kérdéseket, hasonlóképpen a foglalkoztatottsághoz. A kötetében a szokványos, szűken értelmezett demográfiai

témákhoz képest egy aprólékos, a társadalmi struktúra problematikáira is kiterjedő elemzésekkel találkozunk. A könyv második felében (6., 7., 8. fejezetek) Veres újból a hagyományos demográfiai témákra irányítja a figyelmet, nagyító alá véve a természetes népmozgalmi adatokat, a születések, a termékenység, majd a családi állapot szerinti összetétel, az etnikailag vegyes házasságok és nem utolsósorban a romániai vándormozgások (belső és külső migráció) trendjeit. Az egyes fejezetek logikai sorrendben, az országos makroadatokat felől haladnak az egyre szűkebben lebontott területek, így először Erdély, majd a régiós szintek, a megyék, néhol pedig a városi települések szintjén elérhető adatok értelmezése felé. Bár a szerző a könyv alcímében az erdélyi magyarok demográfiai képét jelöli meg elemzésének fókuszaként, szinte minden egyes fejezet ennél jóval szélesebb körű elemzéseket tartalmaz, a magyarságra vonatkozó szám adatok a legtöbb helyen az országos tendenciákba ágyazottan jelennek meg, s a szerző számára mindvégig fontos marad, hogy egy tágabb összefüggérendszerben közvetítse olvasója felé a népesedési folyamatokat. A könyv időhorizontja is jóval messzibbre tekint a 2011-es népszámlálásnál: először is számos fejezetben akkurátus módon kerül sor a 2002-ben felvett adatokkal való összevetésre, ugyanakkor a magyarság természetes népmozgalmának becslések szerzőnk visszamegy a hetvenes évek adataihoz, igen komoly erőfeszítéseket téve az erdélyi magyar népességfogyás kezdetének pontos behatárolására, melyhez egy új visszabecslési modellt is készített. Az elemzés erőssége, hogy a szerző több olyan adatot is közlétesz, amelyet saját rendelésre kért ki a Statisztikai Hivaltól, és ezek másutt, korábban ilyen formában feldolgozásra nem kerültek (pl. iskolázottság és foglalkozási rétegződés adatai, vegyes házasságban születő gyermekek etnikumára vonatkozó adatolások), ami mindenképpen emeli a munka színvonalát.

Kiss Tamás tanulmánya¹⁰ 1910-től a 2011-es népszámlálásig tekinti át az

Erdélyben lezajlott demográfiai és társadalmi makrofolyamatokat. Az erdélyi magyar kutatókat és laikusokat egyaránt foglalkoztatja a magyarság létszámcsökkenésének örökös kérdése; Kiss tanulmánya is ezzel a problémakörrel indít. A népességszám csökkenését alapvetően három tényezőre vezeti vissza: természetes népmozgalmi folyamatok (aminek egyik kulcsösszetevője a termékenység csökkenése), a migráció, ezen belül is az elvándorlás, továbbá az asszimiláció. Az asszimiláció fajtái közül a szerző szerint Erdélyben a nemzetiségváltás, az etnikai reprodukció csökkenése és a felnőtt gyermekek korábbi, pl. a szülők által kijelölt etnikai kategóriával való azonosulásának hiánya játszik főképpen szerepet.¹¹

A politikai szándékoknak a népszámlálási adatokban visszaköszönő torzulásai láthatólag nemcsak Verest, hanem Kiss Tamást is foglalkoztatják. A szerző mindenekelőtt arra hívja fel a figyelmet, hogy a népszámlálás nem (pusztán) a valóság objektív képének fölmutatása, „hanem annak hatalmi intenciók szerinti alakítója is”.¹² E gondolat jegyében külön alfejezetekben tárgyalja a népszámlálási kategorizációt, annak szintjeit, illetve az ebben hangsúlyosan érintett etnikai kisebbségeket, úgymint a magyar anyanyelvű romák, a moldvai csángók, nem utolsósorban pedig a bukaresti és havasalföldi magyarok. Egy történelmi kitekintő után tanulmányának második felében Kiss survey-vizsgálatok alapján is bemutatja a magyarok iskolázottság és jövedelmek szerinti egyenlőtlenségeit, az Országos Munkaerő Felmérés alapján pedig a magyarok 2000–2012 közötti munkaerőpiaci helyzetéről is látképet kapunk.

Tóth Pál Péternek a GlobeEdit kiadónál frissen megjelent monográfiája a honfoglalástól napjainkig tárgyalja a Kárpát-medencei magyarság népeség alakulása mögötti okokat és összefüggéseket. A szerző kilenc nagyobb – plusz egy összegező – fejezetben széles történeti perspektívában elemzi a Kárpát-medencei magyarság számának alakulását, az Árpád-kori királyok ko-

ráig visszamenőleg próbál becslést adni a magyarok számáról. Ezt követően a 18. századi, majd külön fejezetben az 1870 és 1918 közötti főbb demográfiai folyamatokra tér ki. A nemzetközi vándormozgások sajátosságait korszakonként lehatárolva részletesen elemzi, különválasztva az interbellikus, a má-

sodik világháború utáni és a rendszerváltást követő periódust. A kötet utolsó fejezetei (7., 8., 9.) a jelenkori Magyarországot érintő migrációs folyamatok, valamint az e körül kialakuló válság kérdéseivel, továbbá a közeljövő lehetőségeivel foglalkoznak.

Vita Emese

■ **JEGYZETEK**

1. Kiss Tamás – Barna Gergő: *Népszámlálás 2011*. Erdélyi magyar népesedés a XXI. század első évtizedében. Demográfiai és statisztikai elemzés. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kvár, 2012.
2. Kapitány Balázs: Kárpát-medencei népszámlálási körképe. *Demográfia*. 2015. 1. 79–83.
3. Veres Valér: *Népességszerkezet és nemzetiség*. Az erdélyi magyarok demográfiai képe a 2002. és 2011. évi romániai népszámlálások tükrében. Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kvár, 2015.
4. Tóts Áron: Láttelet az erdélyi magyarság demográfiai helyzetéről. *Regió*. 2015. 4. 193–205.
5. Kiss Tamás: *Demográfiai és társadalmi makrofolyamatok*. In: Bárdi Nándor – Éger György (szerk.): *Magyarok Romániában 1990–2015*. Tanulmányok az erdélyi magyarságról. Károlyi Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó, Bp., 2017. 129–183.
6. Tóth Pál Péter: *A Kárpát-medencei magyar népességfejlődés*. GlobeEdit Könyvkiadó, Düsseldorf, 2018.
7. Tóth Pál Péter i. m.
8. Veres úgy véli, a romániai népesség regiszterek szerinti kiegészítésének egyik fő indoka, hogy elkerülhető legyen Romániának az Európai Unión belüli relatív súlyának csökkenése, mely kedvezőtlenül érintené az ország képviselőit az Európai Parlamentben.
9. Veres: i.m. 32.
10. Kiss: i.m. 132.
11. Kiss: i.m. 137.
12. Kiss: i.m. 142.

BÁNYAÉLMÉNY AKNASUHATAGTÓL VIZAKNÁIG

Miklós Alpár: *Idegen utazók Erdély és Máramaros sóbányáiban (18–19. század)*

■ Miklós Alpár utazás- és turizmustörténeti munkája az 1700-as évek derekától az 1890-es évekig közel másfél évszázad idegen utazóinak erdélyi és máramarosi bányalátogatásairól született írásait dolgozza fel. Az *Emberk és kontextusok* sorozat koncepciójához illeszkedve forrásközlő kiadvány, amely 131 oldal terjedelemben 38 bányalátogatás szövegét közli magyar nyelven, illetve magyar fordításban. A kötet szövege feszesen strukturált, gazdag és pontos jegyzetapparátussal ellátott, a 344 oldalas törzsszöveg összesen 1608 lábjegyzettel bír, amely az ellenőrizhetőség kritériumának igen magas szinten felel meg. A Keszeg Vilmos-féle kontextualizáló paradigmá a könyv szer-

kezetében jól tetten érhető, az értelmezés mindig a gondosan feltárt társadalomtörténeti keretbe ágyazódik.

A szerző a forrásszöveget kiegészítendő minden egyes utazás térképes nyomvonalát megrajzolja, az érintett helységneveket lajstromszerűen közli. A filológiai pontossággal és akkurátus módon megírt fejezet az olvasót segítő az egyes települések, hágók, csúcsok, tavak és barlangok szövegben való előfordulását oldalszámmal jelzi. A forrásszövegek ugyancsak elválaszthatatlan része az utazók életrajzi adatainak és utazásaik lexikonszerű közlése.

Az útleírásokban szereplő sóbánya-helyek a következők: Aknaszlatina, Ró-

naszék, Aknasugatag (Máramaros); Désakna, Torda, Marosújvár, Vizakna és Parajd (Erdély). A sóbánya-látogatások összegzésénél a szerző is megjegyzi, hogy a szöveggyűjtemény nem vállalkozhatott az írásban rögzült bányalátogatások teljes összegyűjtésére. (258.) Ettől függetlenül a kötet a térség sóbánya-látogatásainak egy jól behatárolt szeletét kínálja, melyek nemcsak újraközölt szövegek és fordítások, hanem több esetben első alkalommal magyarra fordított írások. Hogy kit tekint a szerző idegen utazónak, arra a következő definíció adja a választ: „»Idegen utazó« alatt itt az az utazó értendő, aki (az utazását megelőzően) huzamosan nem élt és nem tevékenykedett Erdélyben és Máramarosban.” (19.) Az utazások számtalan szempont szerint csoportosításra kerülnek az V. fejezetben, a mögöttük meghúzódó indíttatás vagy társadalmi réteg alapján. A természettudományos érdeklődést fokozatosan felváltja a nyugati polgári világot jellemző élményturizmus és természet iránti rajongás. A szerző ugyan foglalkozik az utazók származási helyével, mégis hiányzik az összegzés, amely kimondaná: az egybegyűjtött úti beszámolók döntően németajkú utazók reprezentációi (a 33 utazóból 15 németajkú, németországi, bajor, osztrák, szentpétervári, vagy éppen szászföldi származású, de külföldön nevelkedett). A szerző ezen a téren kellő óvatossággal elhatárolódik bármiféle összegző megállapítástól, mégis nem elhanyagolható kérdés: ez vajon azt jelenti-e, hogy az adott időszakban a sóbányákat látogató idegen utazók elsősorban németek voltak? Ezt nyilván a nyelvi kompetencia és a fordítások hozzáférhetősége befolyásolták.

A szöveggyűjtemény forrásértékének megítélésénél a térséggel foglalkozó helytörténetesek kerülnek megjelölésre. Arra, hogy ezek leginkább mely szakterület figyelmére tarthatnak számot, nincs utalás. A felsorolás jellegű, zárójeles megjegyzés szerint: „az útleírások mindenféle információk tárhelyei; e szövegekben az építészet-, a politika-, az irodalom-, a színház-, az ipar-, a közlekedéstörténet, vagy a népviseletek és népzene kutatója

is talál releváns tartalmakat.” (17.) A kötet későbbi felhasználását tekintve mindenképp kívánatos, hogy a súlypontokat elhelyezzük. A forrásközlés alapvetően technika- és ipartörténeti, s a bányaművelésre vonatkozó gazdaságpolitikai adatokat szolgáltat. A szövegekben a tájleírás, a geológiai sajátosságok, és az ún. bányaelmény bemutatása ugyancsak meghatározók. Az építészet, irodalom, színház vagy néprajz számára forrásértéke nem jelentős, a 131 oldalas szövegekorpusz ezek számára elvétve közöl adatokat.

Rokonszenves az a sokoldalú megközelítés, amellyel a szerző a legkülönbözőbb társadalmi kontextusokat számba veszi. A sóbánya-látogatásokat a közigazgatási határmódosulások, a közlekedés forradalma, a szabadidőkultúra és turizmus térnyerése, az útikalauzok feltűnése, a bányászat Magyarország- és Erdélyképpen való megjelenése, és a térség geológiai feltárása felől közelíti meg.

A kötet elemző része a bányalátogatás tipologizálására tesz kísérletet, amelyben az egyes szakaszok elkülönítésére, s kérlelhetetlen részletességgel történő leírására kerül sor. Az egyes fázisok meghatározását követően a szövegben megbúvó archetipikus és kulturális szimbólumok feltárására kerül a hangsúly. Az elemzés mindkét megközelítése külön tárgyalja az ún. „rendkívüli bányalátogatásokat”, amelyek uralkodók, kiemelt közéleti szereplők utazásait, esetenként különleges történelmi eseményhez fűződő utazásokat jelentik.

A szerző a bevezetés egyik lábjegyzetében szerényen utal arra, hogy az erdélyi és magyarországi sóbányászat átfogó, kritikai történetét eddig nem írta meg senki, s a jelen kiadvány sem vállalkozhat erre. A gondolat mégis kiegészítendő azzal, hogy e gazdagon adatolt, nagylélegzetű munka a téma későbbi monográfiája számára egészen biztosan megkerülhetetlen lesz. A főszöveget követő, 72 oldalas járulékos rész a szerző alapos olvasottságát, s a filológiai apparátus gazdagságát jelzi. Külön kiemelendő a történeti értékű, ugyanakkor művészi érzékenységről is tanúskodó képmelléklet válogatása.

Abrudbányai-Győri Tamás

HOVÁ TŰNHETETT AZ ÁTMENET?

Papp Gábor (szerk.): *Értelmiségi válaszutak 1945 után*

■ A Kossuth Kiadó gondozásában és Papp Gábor szerkesztésében 2017-ben megjelent *Értelmiségi válaszutak 1945 után* című kötetben kilenc magyarországi – Frank Tibor, Gyarmati György, Hatos Pál, Hunyadi György, Paládi-Kovács Attila, Palasik Mária, Romsics Ignác, Ständeisky Éva és Weiss János –, valamint egy erdélyi szerző, Both Noémi Zsuzsanna írásait olvashatjuk. A könyv azoknak az előadásoknak a szerkesztett változatát tartalmazza, amelyeket a Magyar Tudományos Akadémia 2017. évi közgyűléséhez kapcsolódva a Filozófiai és Történettudományok Osztálya egész napos konferenciáján adtak elő a fent említett történések, s bizonyos értelemben folytatása volt annak a 2015-ös konferenciának, amelyik a konzervatív társadalomtudósok 1930-as és 1940-es évekbeli politikai válaszüjtjainak témakörét járta körül. A kötet szerzői különböző időszakokat és változatos életutakat követnek végig, leginkább az 1945 utáni néhány évre fókuszálva.

A kötet első tanulmányában Ständeisky Éva a második világháború utáni évek szellemi és politikai változásának bemutatására vállalkozott. Írásában azoknak a személyeknek a kiemelésére törekedett, akik „a társadalmi és vagyoni egyenlőtlenségeket mérséklő, a jogállamiságon alapuló Magyarország megteremtésében bíztak”. (9.) Ebbe a tág körbe olyan értelmiségieknek jutott hely, mint például Szekfű Gyula, Kodály Zoltán, Márai Sándor, Kassák Lajos, Illyés Gyula, Bernáth Aurél vagy Moór Gyula. Ez a felsoroltak mellett több más neves értelmiséget is magába foglaló csoport úgy tekintett 1945-re, mint a gyökeres fordulatra, és demokratikus reményeik megvalósításának

lehetővé válására. Nagyobb részük –akik nem kompromittálódtak túlságosan 1945-öt megelőzően – ilyen vagy olyan módon, de közéleti szerepet is vállalt az új rendszerben.

Ma már tudjuk, hogy az 1945 utáni időszakot az alkotói szabadság, a jogegyenlőség vagy a tényleges demokrácia korszakának tekinteni tévedés volt. Ennek első jelei a művészvilágban már 1945 nyarán megmutatkoztak, amikor a Horthy-korszakban mellőzött nonfiguratív műveket alkotók azzal szembeültek, hogy a kommunista politikusok egyszerűbb, közérthetőbb művek készítésére ösztönzik őket. Nem kellett sokat várni, hogy a kommunista beállítottságú absztrakt művészek választás elé kerüljenek: kizárják őket a pártból, vagy egy év alatt áttérnek a szocialista realizmusra.

A kommunisták az alkotás minden terére kiterjedő sematikus elképzeléseikkel hamarosan az országon belüli többi csoportnál és intézménynél is nagyobb befolyásra tettek szert. A nyíltzúri diktatúra felé tartó folyamat és annak állomásai mindenesetre 1948-ra már tisztán látszottak. S mégis, még 1946-ban, sőt 1947-ben is lehetséges volt, hogy valaki abban tudjon reménykedni, hogy az oly régóta vágyott „szép új világ” építésében vesz részt. Sőt, habár egyre csökkenő mértékben és eredménnyel, de arra is volt lehetőség, hogy a művészek felemeljék hangjukat az egyre nyomasztóbban rájuk nehezedő hatalmi akarattal és befolyással szemben.

Ständeisky három lehetséges utat azonosít azokból, amelyek a művészvilág szereplői előtt álltak: a belső számozást, az alkalmazkodásra kényszerülőkét, valamint a külföldi emigrációt választókét.

Romsics Ignác a magyarországi történészekkel foglalkozik, bemutatva ezeknek a vitázó s gyakran világnézeti vagy politikai okokból egymásnak feszülő embereknek a háborút megelőzőleg kialakult csoportosulásait. Az olyan ismert és elismert két világháború közötti történészek, mint Domanovszky Sándor, Szekfű Gyula, Hóman Bálint, Mályusz Elemér, Szabó István és Hajnal István, illetve Kosáry Domokos világnézeti és történészekként is más és más irányt képviseltek. Mindeközben mégis úgy foghatjuk fel őket, mint a korszakban leginkább meghatározó, a „fősodorba” tartozó történészeket. Hozzájuk viszonyítva külön csoportot képeztek a kifejezetten fasiszta ideológia jegyében alkotó Baráth Tibor és Málnási Ödön, valamint a marxista Molnár Erik, Balázs Béla, Györffy Sándor és Mód Aladár. Romsics megállapítja, hogy a „*mainstream*hez tartozó történészek túlnyomórészt középosztályi – többnyire értelmiségi – családból származtak, egyetemest végeztek, bölcsészdoktori diplomát szereztek”, míg a két szélsőség képviselői jellemzően alacsony sorból emelkedtek fel. Ez utóbbiak szakirányú végzettséggel sem mindig rendelkeztek, s ugyanakkor „integrálódásuk az establishment körébe nem sikerült vagy felemásra sikerült”. (107.)

1945 a történészek életét és szakmai pályáját is alaposan befolyásolta. A szélsőjobb oldali rendszerrel közöséget vállalóknak azzal kellett szembenézniük, hogy az új rendszer az elszámoltatás igényével lép fel velük szemben. Így Hóman és Málnási népbíróság elé került, míg Baráth elhagyta Magyarországot. Ugyanekkor Mályuszra is vizsgálat várt amiatt, hogy az ellene felhozott vádak szerint fasiszta és antiszemita magatartást tanúsított. A vizsgálat nem zárult ítélettel, azonban Mályuszt már 1945 tavaszán elbocsátották az egyetemről, s a történész 1954-ig az Evangélikus Egyház levéltárosaként dolgozott. Bevételeit professzori nyugdíjával egészítette ki, s azok így sem tették ki egy géplakatos

vagy középiskolai tanár fizetését. Összességében azonban a két világháború közötti időszak nem kompromittálódott történészei egészen 1948 őszéig zavartalanul folytathatták a tevékenységüket.

Az 1945 utáni időszak leginkább szembevetendő jelensége a történészek körében is a kommunisták térnyerése volt. A marxista történészek csoportjának meghatározó személyiségei között találjuk Révai Józsefet, Fazakas Erzsébetet, Nemes Dezsőt, Andics Erzsébetet, Karácsonyi Bélát, Pach Zsigmond Pált és Spira Györgyöt. A marxista történészek 1947-re látták elérkezettnek az időt a „polgáriakkal” való nyílt konfrontációra. Ekkor még nem hatalmi eszközökkel léptek fel ellenük, hanem „csak” a szellemi térben: kritikus recenziókat írtak ellenük, valamint olyan kiadványokat készítettek, amelyek a marxista történetírás szellemében fogantak, szemben a „burzsoá” történetírással. A hatalmi eszközök bevetésére egészen 1948-ig kellett várni, amikor létrehozták az Országos Tudományos Tanácsot, amelyiknek az volt a feladata, hogy átszervezze a magyar tudományos életet. Ezt személycserék és az intézményi struktúra átalakítása révén érték el. A folyamat ellentmondásosságára talán az mutat rá leginkább, hogy mi történt a Horthy-rendszer egyik fő ideológiai megalapozójaként fellépő, majd később annak liberális kritikusává váló Szekfű Gyulával. Szekfű, az ekkoriban éppen leginkább támadott két világháború közötti magyar szellemtörténet vezéralakja, 1948-tól moszkvai nagykövet lett, s nem érte kritika korábbi tevékenységéért. Itthoni tanítványai – így Kosáry Domokos és Benda Kálmán is – eközben a szellemi élet perifériájára szorultak.

Történeti életutakat követ végig Both Noémi Zsuzsanna is. Az általa vizsgált Jakó Zsigmond és Imreh István azonban teljesen más – és mégis, a külpolitikai kontextus, valamint az országon belül erősödő kommunista befolyás szempontjából hasonló – pályát jártak be amiatt, hogy a Romániához

visszakerült Észak-Erdélyben tevékenykedtek.

Jakó tudatosan arra törekedett, hogy Erdélyben továbbadja a Magyarországon megszerzett tudást, s mestere, Mályusz hívása ellenére sem repatriált Magyarországra. Úgy döntött, hogy Erdélyben marad, és igyekszik a magyar történeti kutatást „arra az útra terelni”, amelyet Mályusz kijelölt. (183.) A romániai demokráciában azonban egyáltalán nem hitt, s érzékelve a tudományos kutatás korlátait, figyelmét az olyan – politikailag semleges – területek felé fordította, mint az erdélyi könyvkiadás- és könyvtártörténet. A székelyföldi Imreh István vele szemben hitt a népi demokrácia elveiben és abban, hogy az új rendszer jobb lesz az 1945 előttinél. Már 1945-ben belépett a Román Kommunista Pártba, s a hatalom ezt megfelelőképpen honorálta is: kinevezték a kolozsvári egyetem tanárának és a Román Akadémia Történeti Intézetében is helyet kapott. Imreh kifejezetten szerette a tudományos kutatás mellett a tanári munkát, és egyidejűleg nagy hangsúlyt fektetett a tudománynépszerűsítésre is. Eltérő attitűdjük és politikai beállítottságuk ellenére Both amellet érvel, hogy mindketten a *kolozsvári magyar történetírói iskola* meghatározó alakjai voltak.

Történészként Jakó könnyedén talált magának olyan területet, amelyik a hatalom szempontjából semleges volt, s így szabadon művelhette azt. Sokkal rosszabb helyzetben voltak azonban azok a tudósok, akiknek a tudományterülete ab ovo „imperialistának” számított. Frank Tibor írásában a magyarországi anglistika történetét mondja el úgy, hogy közben Szenczi Miklós és Ország László angol nyelvtudománnyal foglalkozó professzorok élet-történetét is bemutatja. Anglicistának lenni a második világháború után azért volt kényes feladat, mert az angolszász világban tanult szakembereket a hidegháborús körülmények közepette a kiépülő Rákosi-rendszer különösen gyanúsnak ítélte. A nemzetközi szinten is elismert Szenczit 1949-ben politikai

okokból eltávolították az akkor még Pázmány Péter nevét viselő egyetemről, s egészen 1957-es rehabilitálásáig orosznyelv-oktatásból tartotta fenn magát. 1957 után visszakerülhetett a már Eötvös Lórándról elnevezett egyetem Angol Nyelv és Irodalom Tanszékének élére, s ebben a minőségében ott 1967-ig tanított, majd 1973-as nyugdíjazása után az MTA Irodalomtudományi Intézetében folytatta tudományos tevékenységét. Ország élete a debreceni Angol Tanszékekkel fonódott össze, amelyet 1947-től kezdve annak 1949-es megszüntetéséig vezetett. Ezután az MTA Nyelvtudományi Intézetébe helyezték át, ahol 1962-re az ő főszerkesztésével készült el a *Magyar nyelv értelmező szótárának* I–IV. kötete. Ország is 1957-ben került vissza a Debreceni Egyetemre, s egy ideig a Germanisztika Tanszéken belül, majd az újonnan önállósodott Angol Tanszéken folytatta termékeny munkásságát nyugdíjazásáig. A két, angol nyelvvel foglalkozó professzor és tanszékeik 1945 utáni története attól különleges, hogy tudományterületük politikai okokból nemkívánatosá, ők maguk pedig gyanúsá váltak. Kitartásuk és szakértelmük azonban túlmutatott a változó politikai akaraton, s az országban maradvá a tudományterületükről való „száműzetésük” idején is hasznosat tudtak alkotni.

Ugyanez elmondható Mátrai László filozófusról is, aki harmincöt éven keresztül töltötte be az Egyetemi Könyvtár főigazgatói tisztségét. Hunyady György írásából a minket érdeklő időszakra vonatkozóan az derül ki, hogy a történészekhez hasonlóan ő is 1947-ben találta szemben magát tudományos szemlélete miatt marxista alapon álló kritikusaival. Számot vetve helyzetével Mátrai közeledett a marxistákhoz, s többek között ennek is köszönhette, hogy helye maradt a már említett Országos Tudományos Tanács által átszervezett magyar tudományos életben. Mátrai nemcsak az MTA levelező tagja lett, hanem az Egyetemi Könyvtárt is ő vezethette tovább. Kilépve az utóbbi zárt világából, az MTA II. Osztá-

lyának vezető tagjaként egészen 1980-ig meghatározó alakja volt a magyar tudományos életnek.

A kötetben egy másik kiemelkedő filozófus pályájába is betekinthetünk. Ez a történet azonban attól más, hogy a magyar marxista filozófia kiemelkedő alakjáról, Lukács Györgyről van szó benne. Weiss János tanulmányának az átmenet éveire vonatkozó részéből az világlik ki, hogy még a magyar marxista gondolkodás olyan meghatározó és világszerte ismert alakja, mint Lukács sem volt biztonságban a hatalommal szemben. A filozófus *Irodalom és demokrácia* című 1948-as kötetére válaszul Rudas László írt elítélő recenziót. Eközben a pártvezetés megtette a háttérben a megfelelő lépéseket ahhoz, hogy Lukáccsal folytathassák a Rajk-pert. A Lukáccsal való leszámolásnak Rákosi utolsó pillanatban felülkerekedő engedékenysége szabott gátat. Önkritikát gyakorolhatott, de viszonya a hatalommal ezt követően is ellentmondásos maradt.

Paládi-Kovács Attila tanulmánya Ortutay Gyula személyével foglalkozik, főleg annak 1947 és 1950 közötti miniszterségére koncentrálna. Annak ellenére, hogy a kisgazdapárti politikai háború utáni szereplésének ez volt a csúcса, „nem sok öröme lehetett benne”. (138.) Rákosiék ugyanis ügyesen kihasználták a fakultatív vallásoktatás bevezetésére vonatkozó 1947-es javaslatára válaszul érkező országos felháborodást. Ezzel nemcsak azt érték el, hogy erodálódott a Kisgazdapárt támogatottsága, hanem azt is, hogy amikor 1948-ban felvetették a sokkal radikálisabb javaslatnak számító felekezeti iskolák államosítását, akkor Ortutaynak jutott az a szerep, hogy a javaslatnak ellenálló katolikusokkal szemben erről érvelhetett. Ortutayt 1950-ben váltották le miniszteri posztjáról, s Rákosi így búcsúztatta: „Ortutay elvtárs jó karunk volt, de most visszatesszük a hüvelyébe.” (138.)

A katolikusok ellenállása a „fordulat évében”, 1948-ban éles kontrasztban állt az 1945 után bünbánatot hir-

dető Ravasz László református egyházával. Hatos Pál szövegében többek között Ravasz világháború végére datálható fordulatáról olvashatunk: míg a Horthy-korszak rendszerének egyik „tartópilléréként” tartották számon, 1945 után a demokráciától várta, hogy megvalósítsa, „amit az evangélium ígért”. Ravasz személye azonban problémás volt a hatalom számára, s már 1946-ban el kezdett szerveződni az a csoport, amelyik a kommunista párt támogatásával a leváltására törekedett. Erre végül mégsem belülről, hanem fentről, egyenest Rákositól érkező felszólítás során került sor 1948-ban. Eltávolítása után a reformátusok egyháza engedelmesen eljátszotta a neki szánt szerepet a katolikusok „reakciós” egyházával szemben. (172.)

Palasik Mária Szent-Györgyi Albert és Bay Zoltán szorosán összefonódó és kényszerű emigrációval végződő történetét követte végig. A kezdetben reménykedő, Magyarország újjáépítésébe komoly energiákat fektető Szent-Györgyi Albert 1947-ben hagyta el az országot, tudomásul véve mozgásterének beszűkülését, miután a nagyvállalkozó barátját és támogatóját, Ráth Istvánt börtönbe zárták, s csak kérésére engedték ki. Hamarosan Bay Zoltán fizikus barátja is követte, aki az Egyesült Izzólámpa és Villamosági Rt. (Tungsrám) kutató-fejlesztő laboratóriumának állt az élén. A német és orosz megszállás idején leszerelt gyárat újra lábra állító Bay a Tungsrám államosítása előkészületeinek esett áldozatául. Miután többször beidézték kihallgatásra, több munkatársát is őrizetbe vették, s végül a Tungsrámot is államosították, 1948-ban követte Szent-Györgyit az emigrációba. Bayban és Szent-Györgyiben az a közös, hogy több más szakemberrel együtt az 1945 utáni változást szakértelmükkel szerették volna támogatni. Annak ellenére, hogy kiemelkedő teljesítményt nyújtottak, 1947-re elfogyott körülöttük a levegő, s mindketten külföldre távoztak.

A kötet utolsó írását, melynek témája Bibó István, Gyarmati György

jegyzí. Bibó a „próbálkozó demokrácia” élvonalában 1945 és 1946 nyara között munkálkodott, amikor is minisztériumi főtitviselőként arra törekedett, tevékenysége hasznos legyen az ország számára, ámde arra is vigyázott, hogy ne tévessze szem elől azokat az erkölcsi elveket, amelyek egy gondolkodó embert jobb, ha jellemeznék. Itt többek között a németek kitelepítésével szembeni tiltakozására gondolok. Gyarmati pár sort szán még a Kelet-európai Tudományos Intézet élén való szerepvállalására, valamint egyetemi tanári és akadémiai működésére, de figyelme inkább arra irányul, hogy hogyan viszonyult az utókor Bibó örökségéhez. Ennek a megítéléséhez külön árnyalatokat nyújtott az, hogy az 1948-tól „lejtmenetbe” került pálya 1956-ban újabb fordulatot vett, midőn a parasztpárti politikai Nagy Imre koalíciós kormányának államminisztere lett, s ezért később börtönnel büntették. Ezt követően, s ez Gyarmati vizsgálódásának is a tárgya, Bibó szimbólummá, jelképpé nemesült, ami főként az 1989-es rendszerváltás idején érte el csúcspontját, s mára inkább megfakult.

A kötetben bemutatott életutakkal kapcsolatban természetesen és teljesen jogosan merül fel a kérdés, hogy mégis milyen demokratikus közjáték lehetett az, amelyik három évet ha tartott összesen, s egy totalitárius igénnyel fellépő diktatúrába torkollott? Hogyan kellene értelmezni azt a periódust, amikor az országot katonai megszállás alatt tartották, s a kommunisták minden más szereplőhöz viszonyítva összehasonlíthatatlanul nagyobb előnnyel indultak azokba a csatákba, amelyeket

felvállaltak? A válasz a könyvből is kiolvasható: még a demokratikus társadalmakban is küzdeni kell a szabadság biztosításáért. Ebben az időszakban pedig kifejezetten ez történt. A reményteljes újjáépítési láztól a küzdelmes visszaszoruláson át meglehetősen rövid út vezetett az erőviszonyok elismeréséhez s az ezzel járó következtetések levonásához. S mégis, ha valóban fontosnak tartjuk azokat az eszméket, amelyekért a harc folyt, akkor értékes időszakként kell értékelnünk ezt a párat is.

Végül is, ha magyar demokratikus berendezkedés előképeit nézzük, éppen ilyen töredékes, ilyen esetleges és törekeny rövid időszakok villanhatnak fel a fejünkben. A kérdés az, hogy ha ezek ilyenek, akkor megengedhetjük-e magunknak, hogy lemondjunk róluk. Számítanak-e ezek a kötetben felvillanó sorsok, ezek a sokszor kilátástalan küzdelmek?

Ha a konferenciának és a kötetnek az volt a célja, hogy ezekből néhány epizódot megmutasson, s rájuk vonatkozóan gondolkodásra sarkalljon, akkor ennek az írások eleget tettek. Ahogy abban is támpontokat adhat a könyv, hogy árnyaltabban szemlélhessük ezt a korszakot. Hiszen ahogy a közemberek is ki vannak szolgáltatva a korszakuk kihívásainak s hatalmi erőviszonyainak, úgy az értelmiségiek sem mentesülnek ezek alól. S végső soron ugyanúgy szembekeverülnek a Standeisky felsorolásából kiütöző dilemmákkal. Menni vagy maradni? Visszavonulni vagy részt venni? S ezekre, mint ahogy akkor sem volt, ma sincs egyértelműen jó vagy rossz válasz.

Főcze János

AZ IDŐVEL VALÓ VERSENGÉSBEN

■ Lapszámfelelősként mindig fontosnak tartottam, hogy vissza-visszatérjek éppen aktuális témakörünk korábbi megközelítéseire. Demográfiai számot ugyan még nem szerkesztettem, *Korunk*-olvasóként azonban jól emlékszem, hogy a hetvenes években a folyóirat látómezejében – a szociológus vel-leitású Gáll Ernő főszerkesztői elvárásainak megfelelően – milyen hangsúlyokkal jelentkeztek a népesedési kérdések. Épp emlékezetünkbe akartam volna idézni e *Korunk*-periódus gazdag termését, amikor postacímemre megérkezett a *Székelyföld* 2018. évi januári száma, benne Tófalvi Zoltán *Dancs Rózsa pokoljárása* című terjedelmes írásával. A Háromszékről elszármazott Dancs Rózsa szervezte meg torontói előadásaimat Kányádi Sándorról, illetve Cseh Tiborról, *Pokoljárás* című kötetét pedig a 2014-es lakiteleki bemutató alkalmával dedikálta számomra. Érthető tehát, hogy lapszámunk szerkesztése közben felfigyeltem Tófalvi közleményére, amelyik ráadásul azzal lepett meg, hogy szerzője helyettem is elvégezte a demográfiai *Korunk*-publikációk számbavételét.

A néprajz és a népi kultúra mögött – állapítja meg Tófalvi – a népesedés problémaköre volt a leggyakrabban taglalt társadalomtudományi téma az akkori *Korunk*-ban. Csata István és Kiss Tamás kutatásai nyomán ezt írja: „1967 és 1989 között [...] 55 népesedéssel, egykézéssel, demográfiai helyzettel kapcsolatos tanulmányt, esszét közölt. Az egykézésnek valóságos irodalma van. Keszi-Harmath Sándor és Keszi-Harmathné Moravszki Edit a *Korunk* 1957-es évfolyamában *A kalotaszegi egykéről* címmel közöltek részletes felmérést, illetve tanulmányt az »egyke« térhódításáról. [...] 1977-ben jelent meg Keszi-Harmath Sándor *Ingázás, vándorlás, szaporulat Kalotaszegen* című tanulmánya. Kutatásai alapján fo-

galmazta meg: az egyke nem magyar és nemcsak kalotaszegi sajátosság: a 18. századtól jelen van a szászok körében, valamint a 20. század elejétől az egykori Hunyad és Krassó-Szörény vármegyében is. A Keszi-házaspár méltatta Czira Bálint nádasdaráci református lelkész tevékenységét, aki egész életét a kalotaszegi »egyke-divat«, a tudatos születéskorlátozás felszámolásának szentelte. Hiába nevelt fel tíz gyermeket, hiába adott mindeniknek kenyeret a kezébe, »Czira Bálint példáját nem követték a Nádasdarác földművesei«. Sajnos az egyke-kérdés megoldását a Keszi-házaspár – mutat rá találóan a Csata István és Kiss Tamás szerzőpáros – a kollektivizálásban látta, mert Kispetri-ben, a kollektivistá faluban, ideig-óráig növekedett a születésszám.”

A nyolcvanas évek elején a *Korunk Évkönyvekből* sem hiányoztak a népesedéssel foglalkozó tanulmányok, szociológiai felmérések (Semlyén István: *Országos és nemzetiségi népességgyarapodás*, 1980. 41-87; Tófalvi Zoltán: *A Temesváron élő atyhaiak közössége*, 1982). Tófalvi már akkor felfigyelt arra, hogy „nemcsak a kibocsájtó településben, a római katolikus Atyhában, hanem a temesvári, nagyszabeni, marosvásárhelyi, sepsiszentgyörgyi atyhái »diaszpórában« is drasztikusan csökkent a születések száma”.

A televíziós műsorszerkesztésben is tapasztalatot szerző Tófalvi örvendetes módon kitér a Román Televízió magyar nyelvű adásában sugározott Csép Sándor-dokumentumfilmre, a máig emlékeztünkben élő *Egyetlenemre* (1975). Utal arra is, hogy a kalotaszegi egykézésről készült filmről annak idején széles körű sajtóvita indult. A falusiak hetilapjában magam is megszólaltam.

„Meggyőződésem – írtam –, hogy akik látták ezt a kalotaszegi filmballadát az egykéről, azok az ország minden sarkában elgondolkozhatnak legalább

egy pillanatra életük/életünk értelmén. Csépi Sándor ugyanis nemcsak a – nem is olyan távoli – jövőbe kivetített mese-képpen figyelmeztet (elvész az a nép, amelyiknek az idővel való versengésben nem marad ideje gyereknevelésre, a gyerekek szeretetére), de mindvégig érzékelteti, hogy ez a hihetetlennek tűnő veszély mennyire valóságos, mennyire múltban és mában gyökerező. Bár azt a mesét sose kellene elmondani (*Volt egyszer egy Kalotaszeg...*), bár ezt a filmet sem kellett volna elkészíteni – hallom napok múltán is Csépi Sándor rezignált hangját. Hogy azt a mesét valóban sose kelljen elmondani – jó, hogy elkészítette ezt a filmet. Vagyis azt tette, amit riporter tehet minden ilyen helyzetben: felmutatni az életet döntő módon meghatározó tényezőket, olyannak mutatni be az emberi sorsot, amilyen. Hogy akik szembenéznek a képernyőn önmagukkal, tisztábban láthassák, mint eddig: mi a mulandó és mi a maradandó mindabban, amit az élet parancsának engedelmességgel magukért és másokéért tesznek.” (*Eggyüttgondolkodás*. Falvak Dolgozó Népe, 1975. 19.)

Valóságos mozgalom bontakozott ki az egyke „divatjának” visszaszorítására. Kevés eredménnyel – ekképp összegez Tófalvi. Az egyke, illetve a minél kevesebb gyermek divatja ugyanis „már nemcsak a protestáns falvakban, hanem a korábbi, folyamatosan növekvő természetes szaporulattal büszkélkedő római katolikus falvakban is elterjedt”.

A szerző kitér Cristian Mungiu nemzetközi hírnevű román filmrendezőnek, producernek és forgatókönyvírónak – a román filmgyártás 2000-es évekbeli reneszánszának jelképeként számon tartott – *4 hónap, 3 hét, 2 nap* című alkotására, egyszerismind azt sugallva, hogy Dancs Rózsa *Pokoljárás* cí-

mű kötete megfilmesítést igényelne. Cristian Mungiu filmdrámája sikeréhez hasonló elismerést biztosító filmművészeti alkotást. Merthogy „Dancs Rózsa pokoljárása nem fikció, a megszenvedett anyaság kivételes drámája! Annál is inkább szükséges lenne egy ilyen nagyjátékfilm elkészítése, mert nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy Nicolae Ceușescu grandomániás örülete miatt hány romániai magyar nő, édesanya vesztette életét az illegális abortuszok következményeként. Dancs Rózsa *Pokoljárás* című kötete a diktátor által halálba kergetett romániai magyar édesanyáknak, fiatal nőknek, illetve az árvaházakban névtelenül vegetáló magyar gyerekeknek is – sorsok bemutatásával – egyedülálló emléket állít! *A romániai magyarság a többségi romániasághoz ugyanolyan véréldozattal fizetett egy örült elképzelés – az abortusztiltás – közel negyedszázadon át tartó könyörtelen végrehajtásáért! Az alcímként külön kiemelt 4 hónap, 3 hét, 2 nap* című Arany Pálma-díjas filmre való fókuszálással azt is szeretném hangsúlyozni: milyen imponáló, mellbeverő az abortusz-golgotajárás román és nemzetközi irodalma, játék- és dokumentumfilmes bemutatása! Sajnos nem készült – az etnikai arányokat, adatokat tudatosan mellőző román demográfia »jóvoltából« nem is készülhetett! – semmilyen statisztika arról, hogy az 1966. október 2. és 1989. december 22. közötti időszakban a romániai magyar nők körében az illegális művi terhesség-megszakítások következtében hányan vesztették életüket, hány magyar anyanyelvű gyerek jutott fél- vagy teljes árvaságra, hány szellemi és testi fogyatékos magyar gyerek került a »menthetetlen kórházak«-nak nevezett árvaházakba?”

Cseke Péter

Zoltán A. Biró

■ *Between Facts and Interpretation...*

Keywords: *demography, science communication, national minority, demographic trends*

The public representation of demographic researches is an important but sensible subject, which can stir up passionate reactions. This is particularly so in a minority situation, when the demographic data reflect negative trends. This study investigates the non-professional interpretations generated by professional studies and makes recommendations for widening the professional discussions.

István Horváth

■ *Between Globalization and Nation Building. A Century of Migration History of Transylvania's Ethnic Hungarians*

Keywords: *globalization, nation building, migration, Transylvania, Hungarians*

Though historically this region of Europe was source and destination region for considerably large flows of migration, starting with the second half of the nineteenth century massive flows of outmigration from Transylvania were registered. The massive outflows were in relation both with the semi-peripheral position of this region within the expanding economic world system, the nation building strategies of the post First World War era, the failure of socialism as an economic system, and the reintegration of this region in the global economic system. Within this period of radical reconfiguration, ethnicity played a major role both in engendering and structuring emigration. The article represents a short review of these flows, (not exclusively) focusing on the mobility processes involving and affecting the ethnic Hungarian population of this historical province.

Gábor Koloh

■ *Fertility Behaviour in Kide (Chidea)*

Keywords: *fertility behaviour, Calvinist and Unitarian families, Kide, 1860-1959*

The study presents a comprehensive picture of fertility behaviour of Calvinist and Unitarian families of Kide, from the middle of the 19th century until the middle of the 20th century. The beginning of the investigation period has low fertility rates. An interesting change in fertility behaviour can be observed in this period: instead of providing the interval between marriage and the first childbirth, and especially between the births, the postponement of the desired number of children is derived from the age-specific fertility curves. This is the nuclear family milieu, where maternal experience carries a new female subjectivity.

Péter Tóth Pál

■ *A Historical Sketch of Hungarian Demographic Development*

Keywords: *demography, ethnic Hungarians, migration, ageing population*

This study attempts to outline the relations which, in spite of the demographic catastrophes, were able to ensure the numerical increase of the Hungarian population. Encompassing more than a millennium, it presents the two major eras of the demographic processes in the Carpathian Basin, along with the break that was brought about by the peace treaty which ended the First World War, and abolished the Hungarian Kingdom. The author identifies the main determination of the post 1918 demographic development within the migration of the recently constituted national minority to Hungary, a process which brought about a decrease in the number of ethnic Hungarians in the Carpathian Basin and the ageing of the population.

Valér Veres

■ ***Population and Internal Migration in Romania. The Impact on Hungarian Living Areas from Transylvania***

Keywords: *demography, ethnic Hungarians, Transylvania, internal migration*

The study focuses primarily on the demographic dynamics inter-county migration in Romania and, more specifically, Transylvania, with special emphasis on the ethnic Hungarians from Transylvania. Internal migration processes in Romania played an im-

portant role in the changing structure of the population, both from the perspective of the structural change within the localities, and from the point of view of the national minorities. For Transylvanian Hungarians, the most serious challenges were posed by the different rhythm of reproduction and by the fact that the internal migration has fundamentally changed the ethnic composition of the regions inhabited by Hungarians.

Pártoló tagok

András Sándor – író, költő, Nemesvita
Bencsik János – képzőművész, Budapest
gróf Degenfeld-Schonburg Sándor – közgazdász, München
Degenfeld-Lindner Mária – Albstadt-Ebingen
Gálfalvi Zsolt – irodalomkritikus, szerkesztő, Marosvásárhely
Kelemen Hunor – író, politikus, az RMDSZ elnöke
Dr. Kende Péter – szociológus, Párizs
Dr. Kovalszky Péter – orvos, az AMBK elnöke, Detroit
Lauer Edith – politikus, az AMBK volt elnöke, Cleveland
Markó Béla – költő, politikus, Marosvásárhely
Nagy Péter – nyomdaigazgató, Kolozsvár
Paulovics László – képzőművész, Szentendre
Dr. Romsics Ignác – történész, akadémikus, Göd
Dr. Úry Előd – fogorvos, az Erdélyi Kör elnöke, Sopron
Dr. Varga István – ügyvéd, Orosháza

Támogató tagok

Ágh István – költő, Budapest
Árkossy István – képzőművész, Budapest
Dr. Avornicului Mihály – egyetemi adjunktus, Kolozsvár
Dr. Balla Bálint – szociológus, ny. egyetemi tanár, Berlin
Dr. Benkő Samu – történész, akadémikus, Kolozsvár
Dr. Bitay Enikő – akadémikus, Kolozsvár
Dr. Nicholas Bodor – vegyészprofesszor, Miami
Dr. Buchwald Péter – vegyész, Kolozsvár
ifj. Dr. Buchwald Péter és Amy – gyógyszervegyész, egyetemi tanár, Miami
Dr. Csapody Miklós – irodalomtörténész, Budapest
Dr. Cseh Áron – jogász, diplomata, Budapest
Csőregi Csenge – ügyintéző, EMMI, Budapest
Peter Deak – elnök, Zürich Neumünster Református Gyülekezet
Dr. Deréky Pál – irodalomtörténész, Bécs
Dr. Egyed Ákos – történész, akadémikus, Kolozsvár
Ferencz Éva – levéltáros, Marosvásárhely
Dr. Filep Antal – néprajzkutató, Budapest
Amedeo Di Francesco – egyetemi tanár, Nápoly
Füzi László – irodalomtörténész, főszerkesztő, Kecskemét
Gálfalvi György és Zsigmond Irma – szerkesztő, író, Marosvásárhely
Dr. Geréb Zsolt – teológiai professzor, Kolozsvár
Dr. Gyarmati György – történész, Budapest
Dr. Hegyi Klára – történész, professor emeritus, Budapest
Judik Zoltán – építészmérnök, Budapest
Dr. Hermann Róbert – történész, egyetemi tanár, Budapest
Dr. Kántor István – orvos, Budapest
Kántor László – rendező, producer, Budapest
Kerekes György – szerkesztő, Kolozsvár
Dr. Kiss András – orvos, Pomáz

Kiss Károly – ny. agronómus, Élesd
Kónya-Hamar Sándor – költő, közíró, Kolozsvár
Korniss Péter – fotóművész, Budapest
Dr. Kovács András – művészettörténész, akadémikus, Kolozsvár
Dr. Kovács Zoltán – egyetemi docens, Kolozsvár
Könczey Elemér – grafikus, Kolozsvár
Márton László – vállalkozó-igazgató, Gyergyószentmiklós
Molnár Judit – szerkesztő, Nagyvárad
Nagy Éva – ny. tanár, Calgary
Dr. Nagy Mihály Zoltán – főlevéltáros, Nagyvárad
Dr. Pomogáts Béla – irodalomtörténész, Budapest
Dr. Singer Júlia – biostatistikus, Budapest
Dr. Szász István Tas – orvos, Leányfalu
Dr. Szász Zoltán – történész, tudományos tanácsadó, Budapest
Dr. Tamás Ernő és Sedlmayer Ella – Sopron
Dr. Tankó Attila – orvos, Budapest
Tibori Szabó Zoltán – szerkesztő, egyetemi docens, Kolozsvár

SZÁMUNK SZERZŐI

A lapszámot szerkesztette:
Cseke Péter

Abrudbányai-Győri Tamás (1986) – néprajzkutató, muzeológus, Vasvári Pál Múzeum, Tiszavasvári

Albert Júlia (1951) – színművész, PhD, egyetemi oktató, BBTE, Kolozsvár
Ádám Gyula (1961) – fotográfus, Csíkszereda

Bakk Miklós (1952) – politológus, egyetemi docens, Sapientia – EMTE, Kolozsvár

Bereczki Urmas (1957) – képzőművész, író, Tallin

Biró A. Zoltán (1955) – társadalomkutató, egyetemi tanár, Sapientia – EMTE (Csíkszereda), KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja

Bodó Barna (1948) – politológus, egyetemi docens, Sapientia – EMTE (Kolozsvár), a bánsági szórványkutató csoport vezetője, Temesvár

Csapody Miklós (1955) – irodalomtörténész, PhD, Budapest

Cseke Péter (1945) – irodalomtörténész, ny. egyetemi tanár, Kolozsvári Kommunikációs és Médiatudományi Intézet, igazgató, Kolozsvár

Főcze János (1991) – doktorandus, Eszterházy Károly Egyetem, Eger

Horváth István (1966) – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, elnök; egyetemi tanár, BBTE, Kolozsvár

Kész Orsolya (1994) – mesterképzős hallgató, BBTE, Kolozsvár

Koloh Gábor (1987) – ösztöndíjas kutató, doktorandus, ELTE; középiskolai óraadó tanár, ELTE Trefort Ágoston Gyakorló Gimnázium, Budapest

Kovalszki Péter (1944) – orvos, az Amerikai Magyar Baráti Község volt elnöke, az ITT-OTT Kalendárium társszerkesztője, Detroit, USA

Molnár Judit (1950) – tanár, közíró, Nagyvárad

Németh Tibor (1966) – kutató tanár, PhD, Klebelsberg Központ, Budapest

Péter Árpád (1981) – kritikus, PhD, egyetemi oktató, BBTE, Kolozsvár

Szabó Mihály (1975) – református lelkipásztor, Magyarbikál; szociológus, doktorandus, BBTE, Kolozsvár

Tóth Pál Péter (1942) – népességkutató, az MTA doktora, Budapest

Veres Valér (1972) – tanszékvezető egyetemi docens, Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézet, BBTE, Kolozsvár

Vetési László (1953) – szociográfus, az Erdélyi Református Egyházkerület Szórvány-missziói Szolgálatának vezetője, Kolozsvár

Vita Emese (1989) – szociológus, doktorandus, BBTE, Kolozsvár

TÁMOGATÓK

nka
Nemzeti Kulturális Alap

CONSILIUL JUDEȚEAN
CLUJ

MINISTERUL CULTURII ȘI
IDENTITĂȚII NAȚIONALE

„A két – térségünk vonatkozásában meghatározó (1880–1914 közötti és az 1992-től erre felelő érvényesülő) – globalizációs hullám majdnem negyedmillió erdélyi magyar migrációját eredményezte. Az államhatárok változása, a létező szocialista rendszer kiépülésének, majd krízisének a kontextusában bekövetkezett etnikai jellegű nyomás és készletelés történelmileg nagyon változatos kontextusaiban bekövetkezett migrációk 450–480 ezer magyar elvándorlását idézték elő. És mindehhez még hozzájön a magyar nyelvet ismerő és mindennapi életben használó, a magyar kultúrához (is) folyamodó, nem egy esetben azt kreatívan teremtő nem magyar származású népesség tömeges eltűnése, ami, történelmi távlatban nézve, egyértelműen beszűkítette a magyar nyelvűség mozgásterét.”

(Horváth István)

ISSN 1222 8338

9 771222 283304 1 8 0 0 4 5 LEJ 500 FT

SCHIMBĂRI DEMOGRAFICE 1918–2018
DEMOGRAPHIC CHANGES 1918–2018